

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI MƏDƏNİYYƏT NAZİRLİYİ

CƏFƏR CABBARLI ADINA
RESPUBLİKA GƏNCLƏR KİTABXANASI

**KİTABXANA
VƏ
İNFORMASIYA ELMLƏRİ**

**ELMİ-NƏZƏRİ VƏ TƏCRÜBİ
JURNAL**

*Jurnala təqdim olunan məqalələr
Beynəlxalq mütəxəsislər tərəfindən resenziyalaşır*

№1 (1)

Bakı – 2021

**“KİTABXANA VƏ İNFORMASIYA ELMLƏRİ”
ELMI-NƏZƏRİ VƏ TƏCRÜBİ JURNAL**

Baş redaktor: **AZAD QURBANOV**
Riyaziyyat üzrə fəlsəfə doktoru, dosent - Bakı Dövlət Universiteti

Redaktor: **ORUC QULİYEV**
Tarix üzrə fəlsəfə doktoru, C.Cabbarlı adına Respublika Gənclər Kitabxanasının direktoru

Məsul katib: **PƏRVİZ KAZİMİ**
Tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent - Bakı Dövlət Universiteti

Redaksiya heyəti:

AYBƏNİZ ƏLİYEVƏ-KƏNGƏRLİ
Filologiya elmləri doktoru, AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun elmi işlər üzrə direktor müavini

KƏRİM TAHİROV
Tarix üzrə fəlsəfə doktoru, professor, M. F. Axundov adına Azərbaycan Milli Kitabxanasının direktoru

GÜLER DEMİR
Türkiyə Cümhuriyyəti Kastamonu Universitetinin dosenti

MÜBARİZ XƏLİLOV
Riyaziyyat üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, BDU-nun İnformatika kafedrasının müdürü

ELÇİN ƏHMƏDOV
Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, BDU-nun Kitabxanaşünaslıq kafedrasının müdürü

ELÇİN MƏMMƏDOV
Texnika üzrə fəlsəfə doktoru, Azərbaycan Diplomatika Akademiyasının Kitabxana və informasiya xidmətləri şöbəsinin direktoru

ADİLƏ ABDULLAYEVA
Tarix üzrə fəlsəfə doktoru, Azərbaycan Dövlət İqtisadiyyat Universitetinin (UNEC) Kitabxana-informasiya Mərkəzinin direktoru

Qiymətləndirmə Şurasının üzvləri: **Kunanets Nataliya** – Livov Politeknik Milli Universitetinin İnformasiya sistemləri kafedrasının professoru (Ukrayna)

Binnətova Almaz – Filologiya elmləri doktoru, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun "Azərbaycan-Türkmənistan-Özbəkistan ədəbi əlaqələr" şöbəsinin müdiri

Əliqə Cəfərov – Tarix elmləri doktoru, AMEA-nın "Akademkitab" kitab mərkəzinin direktoru

Vüsalə Musalı – Filologiya elmləri doktoru, Türkiyə Cümhuriyyəti Kastamonu Universitetinin professoru

İsabal Qurbanov – BDU-nun "Hesablama riyaziyyatı" kafedrasının dosenti

Nigar İsmayılova – Tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, BDU-nun Elmi kitabxanasının direktoru

Əliyeva Cəmilə – Azərbaycan Dillər Universiteti, Elmi Kitabxana və İnformasiya Xidməti Mərkəzinin direktoru

Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyində qeydə alınmışdır.

Şəhadətnamə № 4342, 17.05.2021.

Redaksiyanın ünvanı: Bakı şəhəri, Yasamal rayonu, Nəriman Nərimanov küç., 203

C.Cabbarlı adına Respublika Gənclər Kitabxanası

Əlaqə telefonu: (+994 12) 538 02 47, (055) 840-27-81

№ 1(1), 2021

**MINISTRY OF CULTURE
OF THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN**

**REPUBLICAN YOUTH LIBRARY
NAMED AFTER JAFAR JABBARLI**

**LIBRARY
AND
INFORMATION
SCIENCES**

**SCIENTIFIC-THEORETICAL AND PRACTICAL
JOURNAL**

*Articles submitted to the journal are reviewed
by international experts.*

№1 (1)

Baku – 2021

**SCIENTIFIC-THEORETICAL-PRACTICAL JOURNAL
"LIBRARY AND INFORMATION SCIENCES"**

Chief Editor: **AZAD GURBANOV**
*Doctor of Philosophy in Mathematics, Associate Professor -
Baku State University*

Editor: **ORUDZH KULIEV**
*Doctor of Philosophy, Director of the Republican Youth Library
named after J. Jabbarly*

Executive Secretary: **PARVIZ KAZIMI**
*Doctor of Philosophy in Historical Sciences, Associate Professor -
Baku State University*

Members of the editorial board:

AYBANIZ ALIEVA-KANGERLI
*Doctor of Philology, Deputy Director for Scientific Work of the Institute of
Manuscripts named after M. Fuzuli of ANAS*

KARIM TAKHIROV
*Ph.D., professor, Director of the Azerbaijan National Library named after
M.F. Akhindova*

GÜHLER DEMIR
Associate Professor, Kastamonu University of the Republic of Turkey

MUBARIZ KHALILOV
*Doctor of Philosophy, Associate Professor, Head of the Department of
Informatics, BSU*

ELCHIN AKHMEDOV
*Doctor of Philosophy, Associate Professor, Head of the Department of
Library Science*

ELCHIN MAMMADOV
*PhD in Technology, Director of the Department of Library and Information
Services of the Azerbaijan Diplomatic Academy*

ADILA ABDULLAEVA
*Ph.D, Director of the Library and Information Center of the Azerbaijan
State Economic University (UNEC)*

Members of the evaluation (expert) commission:

Kunanets Natalia – *Professor of Information Systems, Livovsky Polytechnic National University (Ukraine)*

Binnatova Almaz – *Doctor of Philology, head of the department "Literary relations Azerbaijan-Turkmenistan-Uzbekistan", Institute of Literature named after Nizami of the National Academy of Sciences of Azerbaijan (ANAS)*

Aliaga Jafarov – *Doctor of Historical Sciences, Director of the "Akademkitab" Book Center of ANAS*

Vusala Musali – *Doctor of Philology, Professor of the University of Kastamonu of the Republic of Turkey*

Isabal Gurbanov – *Associate Professor of the Department of Computational Mathematics, BSU*

Nigar Ismayilova – *Doctor of Philosophy, Associate Professor, Director of the Scientific Library of BSU*

Aliyeva Jamilya – *Director of the Scientific Library and Information Service Center of the Azerbaijan University of Languages*

Registered with the Ministry of Justice of the Republic of Azerbaijan.

Certificate No. 4342 dated 05/17/2021.

Address of the editorial office: Baku city, Yasamal district, st. Nariman Narimanov, 203.

Republican Youth Library named after J. Jabbarly

Contact phone: (+994 12) 538 02 47, (055) 840-27-81

No. 1 (1), 2021

МИНИСТЕРСТВО КУЛЬТУРЫ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

РЕСПУБЛИКАНСКАЯ МОЛОДЕЖНАЯ БИБЛИОТЕКА
ИМЕНИ ДЖАФАРА ДЖАББАРЛИ

**БИБЛИОТЕКА
И
ИНФОРМАЦИОННЫЕ
НАУКИ**

**НАУЧНО-ТЕОРЕТИЧЕСКИЙ И ПРАКТИЧЕСКИЙ
ЖУРНАЛ**

*Статьи, поступающие в журнал,
рецензируются международными экспертами.*

№1 (1)

Баку – 2021 г.

**НАУЧНО-ТЕОРЕТИКО-ПРАКТИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ
«БИБЛИОТЕКА И ИНФОРМАЦИЯ»**

Главный редактор: **АЗАД ГУРБАНОВ**
*Доктор философии по математике, доцент -
Бакинский Государственный Университет*

Редактор: **ОРУДЖ КУЛИЕВ**
*Доктор философии, директор Республиканской
Молодежной Библиотеки имени Дж. Джаббарлы*

Ответственный секретарь: **ПАРВИЗ КАЗИМИ**
*Доктор философии по историческим наукам,
доцент - Бакинский Государственный Университет*

Члены редколлегии:

АЙБАНИЗ АЛИЕВА-КАНГЕРЛИ
*Доктор филологических наук, заместитель директора по
научной работе Института рукописей имени М.Фузули
НАНА*

КАРИМ ТАХИРОВ
*Доктор философии, профессор,
Директор Азербайджанской Национальной Библиотеки
имени М.Ф. Ахиндова*

ГЮЛЕР ДЕМИР
Доцент Университета Кастамону Турецкой Республики

МУБАРИЗ ХАЛИЛОВ
*Доктор философии, доцент, Заведующий кафедрой
информатики БГУ*

ЕЛЬЧИН АХМЕДОВ
*Доктор философии, доцент, Заведующий кафедрой
библиотечноеведение*

ЕЛЬЧИН МАММАДОВ
*Доктор философии в области технологий. Директор
Департамента Библиотечного и Информационного
Обслуживания Азербайджанской Дипломатической
Академии*

АДИЛА АБДУЛЛАЕВА
*Доктор философии, Директор Библиотечно-
информационного центра Азербайджанского
Государственного Экономического Университета (UNEC)*

Члены оценочной (экспертной) комиссии:

Кунанец Наталья – профессор информационных систем, Ливовский Политехнический Национальный Университет (Украина)

Биннатова Алмаз – доктор филологических наук, заведующая отделом «Литературные отношения Азербайджан-Туркменистан-Узбекистан», Института литературы им. Низами Национальной Академии Наук Азербайджана

Алиага Джафаров – доктор исторических наук, директор книжного центра "Академкитаб" НАНА

Вусала Мусали – доктор филологических наук, профессор Университета Кастамону Турецкой Республики

Исабал Гурбанов – доцент кафедры «Вычислительная математика» БГУ

Нияяр Исмаилова – доктор философии, доцент, директор Научной библиотеки БГУ

Алиева Джамиля – директор Центра научной библиотеки и информационного обслуживания Азербайджанского Университета Языков

Зарегистрировано в Министерстве юстиции Азербайджанской Республики.

Свидетельство № 4342 от 17.05.2021 г.

Адрес редакции: город Баку, Ясамальский район, ул. Наримана Нариманова, 203.

Республиканская молодежная библиотека имени Дж. Джаббарлы

Контактный телефон: (+994 12) 538 02 47, (055) 840-27-81

№ 1 (1), 2021 г.

“KİTABXANA VƏ İNFORMASIYA ELMLƏRİ” JURNALINA UĞURLAR ARZU EDİRƏM

Bir müddət əvvəl 90 illiyini alını açığı, üzün ağ qeyd edən C.Cabbarlı adına Respublika Gənclər kitabxanası göstərdi ki, kiçik qirayətxanadan Respublika kitabxanasına qədər keçdiyi yol, Azərbaycanın təhsil, maarif və mədəniyyətinin keçdiyi inkişaf yolu ilə nə qədər səsleşir və ölkənin sosial-mədəni həyatında nə qədər əhəmiyyətli rol oynayır.

Son illər kitabxana tərəfindən hazırlanmış və çap olunmuş elmi-təcrübi vəsaitlər göstərir ki, kitabxana personalı kifayət qədər peşəkər səviyyədə dünya təcrübəsini öyrənir və öz fəaliyyətinə tətbiq edir. Mədəniyyətin mühüm tərkib hissəsi olan kitabxana-informasiya fəaliyyəti üzrə elmi-nəzəri və təcrübi-metodik məsələləri ilə bağlı ayrıca jurnalın - Kitabxana və informasiya elmləri elmi-praktiki jurnalın nəşri ideyası da kitabxananın bu sahəyə müəyyən töhfə verməyə səy göstərmək istəyindən irəli gəlir.

Yenicə nəşrə başlayan “Kitabxana və informasiya elmləri” elmi-təcrübi jurnalı ölkəmizdə kitabxana-informasiya fəaliyyətində informasiya cəmiyyətinin tələblərinə uyğun ciddi islahatların aparılmasına təkan verəcəyinə inanıram. Öz sahəsində akademik mütəxəssisləri toplayaraq ciddi tədqiqatları üzə çıxarmaq, dünya təcrübəsini öyrənmək, çap etmək, yaymaq və təcrübəyə tətbiq etmək sahəsində bu jurnal əhəmiyyətli rol oynayacaq.

Hesab edirəm ki, jurnal “Kitabxana işi haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun əsas müddələrinin həyata keçirilməsi istiqamətində sanballı elmi araşdırmalar aparılmasına, informasiya cəmiyyətinin tələblərinə uyğun olan məqsədyönlü təklif və tövsiyələrin hazırlanmasına yardımçı olması özünün təxirəsalınmaz vəzifələrindən hesab etməli və bu istiqaməti prioritet hesab etməlidir. Jurnalın redaksiya heyəti və onların məqsədləri ilə tanışlıq bu dövrü mətbuat orqanının tezliklə Beynəlxalq Elmmetrik Bazalarda indeksleşəcəyinə məndə inam yaratdı. Bu sahədə təssüf ki, biz hətta qonşu ölkələrdən geri qalırıq. Bunun nəticəsində elmi naliyyətlərimiz və elm adamlarımız Beynəlxalq səviyyədə kifayət qədər tanınma bilmir. Ümid edirəm ki, Kitabxana və informasiya elmləri jurnalı indeksleşən ilk jurnal olacaq və onların təcrübəsindən əsaslanaraq digər jurnallarımız da nüfuzlu jurnallar siyahısına daxil olacaq. İmkandan istifadə edərək, kitabxana və sənəd-informasiya sahələrində fəaliyyət göstərən alimləri, gənc tədqiqatçıları və yaradıcı mütəxəssisləri müasir biliklər cəmiyyətinin tələblərinə cavab verən, yeni, aktual, orijinal məzmunlu elmi məqalələr yazmağa və “Kitabxana və informasiya elmləri” jurnalının redaksiyası ilə sıx əməkdaşlığa dəvət edirəm.

Jurnalın redaksiya heyətini ilk nömrənin nəşrinə görə təbrik edir, təqdim edilən məqalələrdə elmi səviyyənin yüksək olmasına çalışmağı, aktiv beynəlxalq əməkdaşlığa nail olmağı arzu edirəm.

**KİTABXANA RESURSLARININ İSTİFADƏSİNDƏ MÜƏLLİFLİK HÜQUQLARI
PROBLEMİ****QULİYEV ORUC**

C.Cabbarlı adına Respublika Gənclər Kitabxanası

AZ1065, Bakı şəh., Yasamal rayonu, Nəriman Nərimanov küç.-203, Azərbaycan Respublikası

Xülasə.Yaradılan və kitabxanaların soraq-nəlumat işində fəal istifadə edilən elektron bibliografik nəşrlər, EHM və məlumat bazaları üçün proqramların müəlliflik hüquqları Azərbaycan Respublikasının "Müəlliflik hüququ və əlaqədar hüquqlar haqqında" qanunu ilə qorunur. Bu intellektual məhsullar ədəbi əsərlərə; məlumat bazaları və bankları, bibliografik məlumat bazası olan elektron kataloqlar isə toplulara bərabər tutulur. Elektron nəşrlərə və onların mülkiyyətçiləri ilə istifadəçilər arasında qarşılıqlı əlaqələrin spesifikasiyasını Azərbaycan Respublikasının "Elektron hesablama maşınları və məlumat bazaları üçün proqramların hüquqi mühafizəsi haqqında" qanunu müəyyən edir.

Açar sözlər. Kitabxana resursları, müəllif hüququ, rəqəmsal resurslar, informasiyanın tirajlanması.

THE PROBLEM OF COPYRIGHT IN THE USE OF LIBRARY**KULİYEV ORUDZH**

Republican Youth Library named after J. Jabbarli

AZ1065, Baku, Nariman Narimanov str. -203, Republic of Azerbaijan

Abstract. Copyright for programs for electronic bibliographic publications, computers and databases created and actively used in reference work of libraries are protected by the Law of the Republic of Azerbaijan "On Copyright and Related Rights". These intellectual products are literary works; databases and banks, as well as electronic catalogs with bibliographic databases are considered collections. The peculiarities of interaction of electronic publications with their owners and users are determined by the Law of the Republic of Azerbaijan "On legal protection of programs for electronic computers and databases".

Keywords: *library resources, copyright, electronic resources, information circulation.*

**ПРОБЛЕМА АВТОРСКИХ ПРАВ ПРИ ИСПОЛЬЗОВАНИИ БИБЛИОТЕЧНЫХ
РЕСУРСОВ****КУЛИЕВ ОРУДЖ**

Республиканская молодежная библиотека имени Дж. Джаббарлы

AZ1065, г. Баку, ул. Наримана Нариманова-203, Азербайджанская Республика

Аннотация. Авторские права на программы для электронных библиографических публикаций, компьютеры и базы данных, созданные и активно используемые в справочной работе библиотек, защищены Законом Азербайджанской Республики «Об авторском праве и смежных правах». Эти

интеллектуальные продукты являются литературными произведениями; базы данных и банки, а также электронные каталоги с библиографическими базами данных рассматриваются как коллекции. Особенности взаимодействия электронных изданий с их владельцами и пользователями определяются Законом Азербайджанской Республики «О правовой защите программ для электронных вычислительных машин и баз данных».

Ключевые слова: Библиотечные ресурсы, авторское право, электронные ресурсы, информационный оборот.

GİRİŞ

Proqramlara və məlumat bazalarına hüquq sahibləri arasında münasibətlərin hüquqi tənzimlənməsi dövlət uçotu və qeydiyyatı, standartlaşdırma və sertifikatlaşdırma əsasında həyata keçirilir.

Qanun EHM və məlumat bazaları üçün proqramlara onların kitabxanada istifadəsinin təkmilləşdirilməsinə yönəldilmiş lazımi dəyişikliklərin və əlavələrin edilməsinə icazə verir (m. 15). Təəssüf ki, Azərbaycan qanunvericiliyinin bu normaları digər ölkələrdə qəbul olunmuş normalara hər zaman uyğun olmur. Məsələn, bu yaxınlarda ABŞ-da qəbul olunmuş yüksək texnologiyalar sahəsində mülkiyyət hüquqlarının qorunması haqqında qanun EHM üçün proqrama dəyişikliklərin və əlavələrin edilməsinə icazə vermir. Bu qanuna əsasən Rusiyanın “Elkomsoft” şirkətinin proqramçısı Dimitri Sklyarova Amerikanın “Edoub-sistema” şirkətinin elektron kodlarından yan keçmə metodikasını ictimaiyyətə açıqladığına görə ittiham elan olunmuşdur.

Azərbaycan qanunvericiliyinə görə, müəlliflik hüququ və informasiya sistemlərinə, texnologiyalarına və təminat vasitələrinə mülkiyyət hüququ avtomatlaşdırılmış informasiya sistemlərinin, məlumat bazaları və banklarının, onların şəbəkələrinin, digər informasiya texnologiyalarının müəllifi olan müxtəlif insanlara məxsus ola bilər. İnformasiya siste-

minin, texnologiyanın və təminat vasitələrinin kitabxana-mülkiyyətçisi Azərbaycan Respublikasının “Müəlliflik hüququ və əlaqədar hüquqlar” və “Elektron hesablama maşınları və məlumat bazaları üçün proqramların hüquqi mühafizəsi haqqında” qanunlarına əsasən onların müəlliflərinin hüquqlarını qorunmalıdır.

Mətn şəklində informasiyanın elektron şəbəkələrdə istifadəsinə aid müəlliflik hüququ kifayət qədər işlənməyib. Elektron sənədlərin istifadəsi ilə bağlı ayrı-ayrı problemləri “Beynəlxalq informasiya mübadiləsində iştirak haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanunu (1996-cı il) tənzimləyir. Bu qanun beynəlxalq informasiya mübadiləsi obyektləri və subyektlərini və kitabxanaların onlarda iştirakını müəyyən edir.

Qanun elektron sənədlərin mülkiyyətçiləri (sahibləri) və istifadəçiləri arasında müqavilə münasibətlərini nəzərdə tutur, lakin informasiya xidmətinin göstərilməsi faktı sonunculara əldə olunmuş sənəd məlumatına dair müəlliflik hüququ vermir.

Qanun həm də hüquqi tənzimləmə mexanizmini-kitabxanaların beynəlxalq informasiya mübadiləsi üzrə fəaliyyətini lisenziyalaşdırılmasını da nəzərdə tutub.

Kitabxana-informasiya fəaliyyətinin ayrı-ayrı aspektləri, ilk öncə məlumat bazarlarının, elektron kataloq və kartotekaların yaradılması və istifadəsi informasiya proseslərində iştirak edən sub-

yektlərin hüquqları Azərbaycan Respublikasının “İnformasiya, informatizasiya və informasiyanın qorunması haqqında” Qanununda əks olunub.

Praktikada əksər kitabxanalar elektron kitabxanaların yaradılması və fəaliyyət göstərməsi ilə əlaqədar yaranan müəlliflik hüququ məsələləri üzrə müstəqil qərar qəbul etməli olur.

Lakin açıq giriş rejimində fəal işləyən və elektron saytına malik olan, öz fondlarından mətn sənədləri istifadəçilərə pulsuz təqdim edən elektron “Milli kitabxana”nın təcrübəsi göstərir ki, müəlliflik hüquqlarının pozulmasına görə iddiaları məhkəmələr əsassız sayır.

Azərbaycanda olduğu kimi, xaricdə də kitabxanaların hüquq sahibləri ilə qarşılıqlı münasibətləri mürəkkəbləşib, belə ki, müəllif işlərinin yayılması və surətinin çıxarılması texnikası sadələşmiş, məlumata icazəsiz çıxış imkanları genişlənməmiş, müəllif hüquqlarının mümkün pozuntularının miqyasları artmışdır. Məsələn, ABŞ-da elektron mühütdə informasiyaya çıxışın tənzimlənməsi vasitəsi olan lisenziya müqavilələri praktikası çox yayılıb. Bu məqsədlə kitabxanalar üçün bu cür müqavilələrin bağlanmasına aid xüsusi metodiki məsləhətlər hazırlanıb. Digər ölkələrin tövsiyələrində elektron kitabxanaların geniş istifadəsi, bütün oxucuların onlara sərbəst və pulsuz çıxışı nəzərdə tutulub, yaxud istifadə məqsədlərinə (təhsil, elmi, lisenziya müqavilələrinin şərtlərinə uyğun) dair əhəmiyyətli məhdudiyyətlər razılaşıdırılıb.

Azərbaycanda indiyədək mətn sənədlərinin elektron şəbəkələrdə təqdim olunmasına müəlliflik hüququnu tənzimləyən xüsusi qanunvericilik yoxdur. Beləliklə, hal hazırda qüvvədə olan müəlliflik hüququ üzrə qanunvericilik kitabxana da-

xili qanunaltı aktlar hələ ki, müəlliflər, nəşirlər, istehsalçı kitabxanalar, şəbəkələrdə təqdim olunan elektron sənədləri yayanlar və onların istifadəçiləri arasında vahid hüquqi məkan yaratmır. Burada kitabxanalar aşağıdakı əsas problemlərlə üzləşir:

- istifadəçilərin elektron bibliografik resurslara sərbəst çıxışının təmin olunmasının zəruriliyi və of-layn və onlayn rejimində, müəlliflərin və nəşirlərin hüquqlarını pozmadan onların surətinin çıxarılması və çoxaldılmasını mümkünlüyü;
- elektron bibliografik resursların istehsalçısı olan kitabxanaların və onları yayanların müəlliflik hüquqlarının qorunması;
- kitabxana istifadəçilərinin (oxucuların) sərbəst elektron bibliografik resurslara çıxışı hüquqlarının qorunması;
- şəbəkələrdə təqdim olunan elektron bibliografik resursların həm hüquqi, həm də texniki müdafiəsi (markalama, rəqəmsal obyektlərin sistem identifikasiatoru).

Bu problemlər həm ayrı-ayrı ölkələrdə, həm də beynəlxalq səviyyədə ÜİMT, İFLA çərçivəsində geniş müzakirə olunur, son zamanlar keçirilən müxtəlif konfrans və müşavirlərdə onlara müəyyən dərəcədə toxunulur.

Elektron şəbəkələrdə informasiya mübadiləsi üçün 22 iyul 2000-ci ildə Okinavada qəbul olunmuş Okinava qlobal informasiya cəmiyyəti xartiyası böyük əhəmiyyət kəsb edir. Xartiyada informasiya texnologiyalarına müəlliflik hüquqlarının qorunmasının yenilikləri irəlilədilməsi, rəqabəti inkişafı və yeni texnologiyaların geniş tətbiqi üçün əhəmiyyətli olduğu xüsusilə qeyd olunur. Bu şəraitdə lisenziyalı proqram təminatı-

nın istifadəsinin və digər təminat vasitələri ilə funksional uyğunlaşma üzrə texniki standartların tətbiqinin, elektron identifikasiya əməliyyatlarının, elektron imzanın, kriptografiyanın düzgünlüyü və təhlükəsizliyinin əhəmiyyəti artır.

Son zamanlarda İFLA çərçivəsində elektron kitabxanaların fəaliyyəti üçün prinsipial əhəmiyyətə malik sənədlər işlənib hazırlanmış və qəbul edilmişdir. Belə ki, İFLA-nın 62-ci Baş məclisində (Pekin, 1996) İFLA-nın elektron mühitdə müəlliflik hüququ məsələləri üzrə Bəyanatı qəbul edilmişdir. Sənəddə dünyanın kitabxana və informasiya işçilərinin adından bu nüfuzlu beynəlxalq təşkilatın rəsmi mövqeyi ifadə olunur. Bu sənədin əsas müddəaları aşağıdakılardır:

- elektron informasiyaya çıxışın təmin olunmasında əsas rol kitabxanalara məxsusdur;
- müəlliflik hüququ haqqında Bern konvensiyası və digər müqavilələr əsasında milli qanunvericiliklərə elektron və çap olunmuş informasiyanın bərabər istifadə imkanlarını təmin edən müddəalar daxil edilməli, həmçinin müəlliflik hüququ ilə qorunan mətn və təsvirlərin qorunması və konversiyasının təmin olunması məqsədilə onların maşınla oxunan forma-ya köçürülməsi imkanı kitabxana və arxivlərə verilməlidir;
- elektron məlumat çıxış pulsuz və mənasız, müəlliflik hüququ ilə qorunan sənədləri şəxsi istifadə və ya mədəniyyət və təhsil məqsədləriylə surətinin çıxarılması formasında olmalıdır.

Elektron informasiyaya sərbəst çıxış məsələləri İFLA-nın 27 mart 2002-ci ildə qəbul olunmuş İnternet haqqında yeni manifestində əks olunub. Bu sənədlər, şübhəsiz ki, Azərbaycan informasiya

cəmiyyətinin inkişafı şəraitində kitabxana siyasətinin formalaşdırılmasında əsasdır. Yəqin ki, yaxın gələcəkdə bu istiqamətdə müsbət nəticələr əldə olunacaq. Bu problemlərin həllinə Azərbaycan Respublikasının müəlliflik hüququ məsələlərini tənzimləyən qanunvericiliyin harmonizasiyası məqsədilə 2000-ci ildə Milli Kitabxanada yaradılan “Kitabxana fondlarının əlverişliliyi və müəlliflik hüququ” problemi üzrə İdarələrarası işçi qrup öz tövsiyəsini verə bilər.

Sənədlərin qorunması, xüsusilə də kompüter şəbəkələrində qorunması xüsusi diqqət tələb edir. O, məhsulun yazılması, surətinin çıxarılması və ya qanunsuz istifadə edilməsi məqsədilə şəbəkəyə icazəsiz (təsadüfi və ya qəsdən) qoşulmanın qarşısının alınmasına yönəldilən hüquqi və texniki tədbirlər kompleksinin yaradılmasını nəzərdə tutur. Problem özü-özlüyündə iki aspektdən ibarətdir: hüquqi və texniki.

Hüquqi mühafizə kitabxanaların-sənədlərin istehsalçılarının müəlliflik hüquqlarını qorumağa kömək edir. Buna görə də kitabxana işçiləri müəlliflik hüquqlarının pozulmasının əsas növlərini və onların qarşısının alınması tədbirlərini bilməlidir.

Azərbaycan Respublikasının “Müəlliflik hüququ və ələqədar hüquqlar haqqında” qanuna görə qanun normalarına zidd istənilən hərəkətlər mülki, cinayət və ya inzibati məsuliyyətin baş verdiyi müəlliflik hüququnun pozulmasıdır. Əsərlərin qanunsuz hazırlanmış və ya istifadə olunmuş nüsxələri isə kontrafakt adlanır. Bu halda ən geniş yayılmış pozuntular informasiyanın istifadəsinə dair əmlak hüquqlarının pozulmasıdır, məsələn: hüquq sahibinin razılığı olmadan əsərin nəşr olunması və onun nüsxələrinin

yayılması, filmin və ya videofilmin, o cümlədən televizor, kabel şəbəkəsi və s. ilə göstərilməsi. Bu cür hallarda təqsirkardan sizin hüquqlarınızı pozan hərəkətlərin (məsələn, elektron kitabın tirajının hazırlaması və ya elektron sənədlərin şəbəkə ilə ötrülməsi) dayandırılmasını tələb etmək lazımdır. Belə vəziyyətdə məhkəmənin (arbitraj məhkəməsinin) qərarı və ya işin mahiyyəti üzrə baxılmasına qədər təkbaşına hakimin qərarı qüvvədə olur. Digər mühafizə tədbiri-kontrafakt nüsxələrə, onların hazırlamasına xidmət edən material və avadanlıqlara həbs qoyulmasıdır; bu, mübahisəyə baxılmadan əvvəl icra oluna bilər. Son qərar ya məhkəmə (arbitraj məhkəməsi), ya da təkbaşına hakim tərəfindən qəbul edilir.

Qanunda həm də pozulmuş hüquqların müdafiəsi üçün görülə biləcək tədbirlərin siyahısı verilib. Məsələn, hüquq sahibi öz müəlliflik hüquqları faktının; hüquq pozulana qədər mövcud olan vəziyyətin bərpa edilməsini; itkilərin, o cümlədən əldən çıxan faydanın bərpa edilməsinin təsdiq edilməsini tələb edə bilər. İtkilərin ödənilməsi əvəzinə pozuntuya yol verənin əldə etdiyi gəliri almaq olar. Təzminatın məbləği Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinin müəyyən etdiyi minimal əmək haqqı məbləğinin on mislindən min mislinə qədər nəzərdə tutulur. Təzminatın konkret məbləği məhkəmə tərəfindən müəyyən olunur. Sənədlərin hüquqi mühafizəsi Azərbaycan Respublikasının Cinayət məəcəlləsi ilə nəzərdə tutulub. Məcəllədə kompüter informasiyası sahəsində kitabxanaların elektron bazarlarının və məlumat bazarlarının həm istehsalçısı kimi, həm də istifadəçisi kimi maraqlarına birbaşa toxunan cinayətlər haqqında maddələr var.

Qanunla qorunan kompüter məlumatına qanunsuz giriş, EHM üçün zərərli proqramların yaradılması, istifadəsi və yayılması EHM-dən, EHM sistemindən və ya onların şəbəkəsindən istifadə qaydalarının pozulmasına görə cəza nəzərdə tutulub. Müəlliflik hüquqları və ya onlarla əlqədar hüquqların obyektlərinin qanunsuz istifadəsinə; müəllifin mənimlənməsi ilə böyük zərərin vurulmasına görə müttəhimin minimal əmək haqqı və ya iki-dörd ay ərzində digər gəlirinin məbləğinin iki yüz mislindən dörd yüz mislinə qədər, yaxud yüz səksən saatdan iki yüz qırx saata qədər icbari iş, yaxud iki ilə qədər azadlıqdan məhrum etmə cəzası nəzərdə tutulub. Azərbaycan Respublikasının İnzibati hüquq pozuntuları haqqında məəcəlləsinin xüsusi maddələri (Azərbaycan ərazisində 1 iyul 2002-ci ildən qüvvədədir) vətəndaşa məlumat verməkdən qanunsuz imtinaya(m.5.39), müəlliflik və əlqədar hüquqların pozulmasına görə vəzifəli şəxslərə inzibati cəzanın verilməsini nəzərdə tutur. Azərbaycan Respublikasının İnzibati hüquq pozuntuları haqqında məəcəlləsinin 13-cü fəslə rabitə və informasiya sahəsində aşağıdakı hüquq pozuntularına, xüsusilə, radioelektron vasitələrin və (və ya) yüksək tezlikli qurğuların layihəndirilməsi, tikintisi və ya istismarı qaydalarının pozulmasına sertifikatlaşdırılmamış rabitə vasitələrinin və ya sertifikatlaşdırılmamış rabitə xidmətlərinin göstərilməsi rabitə şəbəkələrinin və qurğularının layihələndirilməsi, tikintisi və ya istismarı qaydalarını tənzimləyən müəyyən olunmuş qayda və normaların pozulması vətəndaşlar haqqında məlumatın toplanması, saxlanması, istifadəsi və yayılması qaydasının pozulması informasiyanın qorunması sahəsində qeyri-qanuni fəaliyyətin

aparılması; məhdud çıxışlı informasiyanın açıqlaması; kütləvi informasiya azadlığından sui-istifadə; arxiv sənədlərin saxlanması, dəstləşdirilməsi; uçotu və istifadəsi qaydalarının pozulması; nəşrlərdə buraxılış məlumatlarının elan oluması qaydalarının pozulması; sənədlərin mütləq nüsxəsinin verilməsi qaydasının pozulmasına həsr olunub. Lakin real həyatda yuxarıda sadalanan konkret hüquqi normalar heç də hər zaman müəlliflərin hüquqlarının qorumasına xidmət etmir. Əgər qəbul olunmuş qərar ədalətlidirsə, o zaman belə bir sual yaranır; müasir müəlliflərin əsərlərinin mətnlərini ictimai istifadə üçün kitabxana şəbəkələrində yerləşdirmək olarmı? Yoxsa bunlara görə cavab verilməli və zərəri ödəmək lazım gələcək? Təəssüf ki, müəlliflik hüququ sahəsində ixtisaslaşan hüquqşünaslar indiyə qədər Azərbaycan Respublikasının Mülki məəcəlləsinin ümumi xarakter daşıyan əqdlərə, hüquqi və fəaliyyət qabiliyyətliliyinə, pozulmuş hüquqların qoruması vasitələri və üsullarına dair mülki hüquqi münasibətləri tənzimləyən normalarından istifadə edir.

Azərbaycan Respublikası Mülki məəcəlləsinin hazırlanması mərhələsində olan hissəsi, mütəxəssislərin fikrinə görə, yalnız müəlliflik hüquqları, onların qoruması, istifadəsi, mahiyyəti və mülki hüquq sistemində yeri ilə bağlı ümumi məsələrdən ibarət olmalıdır. Müəlliflik hüququnun texniki mühafizəsi üçün elektron sənədlərin yazılmasına və surətinin çıxarılmasına nəzarət və bunun qarşısının alınması üçün aparat və proqram vasitələri istifadə olunur. Azərbaycan Respublikasında şəbəkələrdə olan elektron sənədlərin texniki mühafizəsi icra hakimiyyəti orqanlarının qanunaltı normativ aktları ilə tənzimlənir və kitabxanalar onların müddəalarını nəzərə almalıdır.

Bu sənədlərdə olan əsas müddəaların həyata keçirilməsi kitabxanalardan müəkkəb və bahalı, informasiyanın kriptografik mühafizəsi vasitələrinin yeni növünün yaradılması və ya istifadədə onların modernləşdirilməsi üzrə elmi-tədqiqat və təcrübi-konstruktor işləri ilə bağlı olan texniki tədbirlərin keçirilməsini tələb edir. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, qeyd olunan sənədlərin tələbləri kitabxanalar üçün tövsiyə xarakterlidir.

Bu gün Azərbaycan kitabxanalarında belə mühafizə vasitələrinin tətbiqi halları məlum deyil. Buna baxmayaraq, misal kimi Azərbaycan Dövlət standartının mütəxəssisləri tərəfindən yaradılan elektron kitabxana standartlarına on-layn rejimdə həyata keçirilən və informasiyanın üç mühafizə səviyyəsindən ibarət olan çıxış təcrübəsini nəzərdən keçirmək olar.

Birinci mərhələ - açıq anonim çıxış-təşkilatın fəaliyyəti haqqında məlumatlardan, onun strukturunun təsvirindən, təklif olunan xidmətlər və onların qiymətlərindən, məlumat bazarlarının siyahısından, istifadəçilərin qeydiyyat formalarından və sorğunun tərtib olunması qaydalarından ibarətdir.

İkinci mərhələ - istifadəçilərin informasiyaya qeydiyyatlı çıxışı-məlumat bazarına birdəfəlik çıxış rejimində tam mətnlərin alınması üçün sorğunu tərtib etməyə imkan verir.

Üçüncü mərhələ - istifadəçinin ödədiyi hesab və sistemdə müvafiq qeydiyyat əsasında informasiyaya abonət (tarifi təyin olunmuş) çıxış-disketdə məxfi açarı və istifadə hüququnun təsdiqləməsi üçün proqram təminatını almaq imkanı verir.

Xarici kitabxanalarda şəbəkələrdə təqdim olunan elektron sənədlərin müx-

təlif texniki mühafizə vasitələri istifadə edilir. Məsələn, ABŞ-da elektron sənədlərin markalanması və onların şəbəkələrdə, o cümlədən internetdə icazəsiz girişdən qorunması üçün nəzərdə tutulan rəqəmsal obyektlərin eyniləşdirilməsi sistemi geniş yayılıb. Bu layihə 1997-ci ilin fevralında Frankfurt-Maynda kitab yarmarkasında təqdim olumuşdur. Mütəxəssislər düşünür ki, elektron sənədlərin markalanması məsələn, kitablarda olan xüsusi ştrix kodla eynidir. Bundan əlavə, ABŞ-da şəbəkə informasiyası üzrə kollegiya yaradılıb, onun əsas məqsədi-elektron mühitdə olan məlumatların qorumasıdır.

Böyük Britaniyada mədəniyyət sahəsində informasiya resurslarına şəbəkə çıxışı olan SCRAN firması sənədlərdə skanərləmə zamanı məhv olunmayan xüsusi su nişanı və müəlliflərin müstəsna hüquqlarını qoruya bilən müəlliflik hüququnun qoruması nişanını qoyur. Yadda saxlamaq lazımdır ki, xüsusi texniki vasitələr (mətnə daxil edilmiş su nişanları və müəlliflik hüququnun nişanı ilə birlikdə rəqəmsal obyektlərin indikasiyası) sənədin əsilliyinin təsdiq olunması üçün əsas ola bilər.

Məlumdur ki, şəbəkələrdə təqdim olunan elektron sənədlərin qorunması məsələləri proqramçıların, kitabxanaçıların və digər mütəxəssislərin birgə söyləri ilə kitabxananın texniki təchizatı və istifadəçilərin maraqları nəzərə alınmaqla həll edilməlidir.

Azərbaycan Respublikasının informasiya təhlükəsizliyi doktrinası aşağıdakı məsələlərin həllini nəzərdə tutur:

- vətəndaşların konstitusiyaya hüquqları və azadlıqlarına əməl olunması;
- ölkə informasiya, telekommunikasiya və rabitə vasitələri sənayesinin inkişafı;

- Azərbaycan məhsullarının geniş bazara çıxışının təmin olunması;
- informasiya və telekommunikasiya sistemlərinin təhlükəsizliyinə zəmanətin yaradılması;
- dövlətin fəaliyyətinin informasiya təminatı.

Kitabxana fəaliyyətinin də aid edildiyi mənəvi sahədə informasiya təhlükəsizliyinin təmin edilməsi insanın və vətəndaşın şəxsiyyətinin inkişafı, formalaşması və davranışı, mədəni, mənəvi-əxlaqi irsin, tarixi ənənələrin və ictimai həyatın normalarının istifadəsi, Azərbaycan xalqının mədəni irsinin qorunub saxlanması ilə bağlı konstitusiyaya hüquqları və azadlıqlarının qoruması məqsədini daşıyır. Doktrina kitabxana fəaliyyəti sahəsində informasiya təhlükəsizliyinin əsas istiqamətləri qismində aşağıdakıları nəzərdə tutur:

- yaradıcılıq fəaliyyətinin həyata keçirilməsi və mədəniyyət müəssisələrinin fəaliyyət göstərməsi üçün sosial-iqtisadi şəraitin yaradılması;
- Azərbaycan Respublikasının insan və vətəndaşın hüquq və azadlıqlarının məhdudlaşdırılması sahəsində münasibətləri tənzimləyən qanunvericiliyinin tənzimləməsi;
- Azərbaycan Respublikası xalqlarının mədəni irsinin qorunub saxlanması və bərpa olunması üzrə tədbirlərinə dövlət dəstəyi;
- Vətəndaşların hüquq və azadlıqlarının təmin olunması üzrə hüquqi və təşkilati mexanizimlərin formalaşdırılması, bu hüquq və azadlıqların şüurlu və ya qərəzsiz pozulmasına əks təsir nəminə onların hüquqi mədəniyyətinin yüksəldilməsi;
- Kütləvi informasiya vasitələrinin və vətəndaşların açıq informasiyaya çı-

xışının təsirli təşkilati-hüquqi mexanizmlərinin işlənilib hazırlanması;

- elm və mədəniyyətin nəzarət olunmayan kommersiyalaşdırılmasının qarşısının alınmasını, habelə Azərbaycan xalqlarının mədəni və tarixi dəyərlərinin qorunub saxlanmasını təmin edən xüsusi hüquqi və təşkilati mexanizmlərin işlənilib hazırlanması, ictimaiyyətin topladığı və milli sərvəti təşkil edən informasiya resurslarının səmərəli istifadəsi.

Doktrinada informasiya təhlükəsizliyinin təminatının kitabxanalarda da tətbiq edilə biləcək hüquqi, təşkilati-texniki və iqtisadi metodları müəyyən edilir.

Onlara aiddir:

- informasiya sahəsində münasibətləri tənzimləyən normativ hüquqi aktların və normativ-metodiki sənədlərin işlənilib hazırlanması;
- Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə dəyişikliklərin və əlavələrin edilməsi;
- Azərbaycan Respublikasının informasiyaya icazəsiz girişə, onun qanunsuz sürətinin çıxarılması, təhrif edilməsi və qanunsuz istifadəsi, yanlış məlumatın qərəzli yayılmasına görə hüquqi və fiziki şəxslərin məsuliyyətini müəyyən edən normativ-hüquqi aktların işlənilib hazırlanması və qəbul edilməsi.

Təşkilati-texniki metodlar aşağıdakıları nəzərdə tutur:

- Azərbaycan Respublikasının icra hakimiyyəti orqanlarının hüququn tətbiqi üzrə fəaliyyətinin gücləndirilməsi;
- informasiyanın qoruması vasitələrinin işlənilib hazırlanması, istifadəsi və təkmilləşdirilməsi;
- işlənən informasiyaya icazəsiz çıxışın qarşısının alınması sistemləri və vasitələrinin yaradılması;

- informasiyanın saxlanması, işlənməsi və rabitə kanalları ilə ötürülməsi zamanı onun kriptografik mühafizə vasitələrinin istifadəsi;

- informasiya qoruma vasitələrinin sertifikatlaşdırılması;

- dövlət sirrinin qorunması sahəsində fəaliyyətin lisenziyalaşdırılması;

- informasiyanın qorunması üsulları və vasitələrinin standartlaşdırılması.

İnformasiya təhlükəsizliyinin təmin edilməsinin iqtisadi metodlarına informasiyanın qorumasının hüquqi və təşkilati-texniki metodlarının həyata keçirilməsi ilə bağlı işlərin maliyyələşdirilməsi sisteminin təkmilləşdirilməsindən ibarətdir.

Doktrinanın həyata keçirilməsi, şübhəsiz ki, kitabxanaların elektron sənədlərin istifadəçilərinə xidmətlə bağlı effektiv fəaliyyətinə kömək edəcək.

KİTABXANANIN MÜƏLLİFLİK HÜQUQU KONTEKSTİNDƏ FƏALİYYƏTİ

Kitabxananın müəlliflik hüququ kontekstində idarə edilməsi yenidən inkişaf etməyə başlayır, lakin bu prosesin kitabxana fəaliyyəti nəzəriyyəsi və praktikasının dəyişməsinə təsiri artıq hiss olunur. Hazırda Azərbaycanda müəlliflik hüquqlarının idarə edilməsini tənzimləyən qanunvericilik aktları qəbul edilib. Bu - Azərbaycan Respublikasının Mülki məəcəlləsi, İnzibati hüquqpozmlar haqqında məəcəlləsi, "Müəlliflik hüququ və əlaqədar hüquqlar haqqında", "Elektron hesablama maşınları və məlumat bazaları üçün proqramların hüquqi mühafizəsi haqqında" qanunlar və digər profilli qanunlardır. Lakin bu qanunvericiliyin tətbiqi kitabxana fəaliyyətinin idarə edilməsi üçün hələ kifayət qədər effektiv deyil.

Kitabxananın müəlliflik hüququ kontekstində idarə edilməsi məsələləri əsas

mövzusunə görə müxtəlif və ilk öncə intellektual mülkiyyət hüquqlarının idarə edilməsinin kitabxanaların müəlliflərlə, hüquq sahibləri və nəşirlərlə münasibətlərini, sənədlərin surətlərinin çıxarılması və müəlliflik hüququ, elektron şəbəkələr vasitəsilə təqdim olunan elektron sənədlərin qorunması kimi aspektlərini ifadə edən yeni informasiya texnologiyalarının istifadə problemlərinin nəzərdən keçirildiyi konfrans və müşavirələrdə müzakirə mövzusu olmuşdur.

İntellektual mülkiyyət hüquqlarının idarə edilməsi yaratdıqları müxtəlif kitabxana-informasiya məhsullarına müəlliflik hüququna malik kitabxana əməkdaşlarının-müəlliflərin və tərtibatçıların administrasiya və struktur bölmələrin rəhbərləri, o cümlədən kitabxana mövcud olduğu halda nəşriyyat və ya operativ poliqrafiya şöbəsi ilə müqavilə əsasında qarşılıqlı əlaqəsini nəzərdə tutur. Bu yeni hüquqi münasibətlərin formalaşması prosesi hələ yenicə başlayır və idarəetmənin bir çox problemlərinin dərk edilməsi və həlli ilə bağlıdır.

Azərbaycan müəlliflik hüququnda bu hüquqi münasibətlər xidməti əsərlərə, yəni əməkdaşın xidməti tapşırıq qaydasında yaratdığı əsərlərə aid normalarla tənzimlənir. Xidməti əsərlərin əlaməti onların kitabxanaların elmi-metodik işinin planlarına aid edilməsidir, onlar bir qayda olaraq, ştat əməkdaşları tərəfindən öz xidməti vəzifələrinin yerinə yetirilməsi qaydasında yaradılır.

Xidməti vəzifənin yerinə yetirilməsi qaydasında əsəri yaradan müəlliflə işverən kitabxana arasında münasibətlər onların arasında bağlanan əmək müqaviləsi və kontraktla tənzimlənir. Bu sənəd şəxsi qeyri-əmlak hüquqlarının, yəni ad hüququnun, müəlliflik hüququnun, yaradılan

əsərlərdən istifadə hüququnun saxlanmasını nəzərdə tutmalı, xidməti əsərlərin istifadə şərtlərini özündə ərz etməli, məsələn kitab şəklində buraxmalı, İnternetdə yerləşdirməli və s. müəllifə çatacaq əlavə haqqın məbləğini və ödənilmə qaydasını və mövcud qanunvericiliyə zidd olmayan digər şərtləri müəyyən etməlidir. Qarşılıqlı əlaqələrin bu oxşar sxemi hazırda müxtəlif struktur bölmələrin əməkdaşları arasında sınaqdan keçirilir.

Əsəri yaratmış əməkdaşların maddi maraqlılığı sistemi (bibliografik göstərici, elmi əsərlər toplusu, jurnalda məqalə və s.) əsərdən istifadəyə görə əlavə haqqın ödənilməsini nəzərdə tutur.

Xarici səviyyədə intellektual mülkiyyət hüquqlarının idarə edilməsi kitabxana ilə əsərlərin müəllifləri, şəxsi əmlak və şəxsi qeyri-əmlak hüquqlarının sahibləri, onların varisləri və müəlliflik hüquqlarının sahibləri arasında qarşılıqlı münasibətləri nəzərdə tutur. Eyni zamanda kitabxana qeyri-kommersiya müəssisəsi kimi kitabxana fondunun istifadəsində maraqlıdır, xüsusilə də sənədlərin oxucular üçün və ya onların məhv olmuş və ya korlanmış nüsxələrinin bərpası məqsədilə surətinin çıxarılmasında maraqlıdır.

Bu münasibətlərin idarə olunması müəllif müqavilələri və ya lisenziya müqavilələri sistemi əsasında tənzimlənir. Bir qayda olaraq, müxtəlif növ müəllif müqavilələri (müstəsna hüquqların verilməsi, qeyri-müstəsna hüquqların, sifariş müqaviləsinin, hazır əsər haqqında müqavilənin və s.) və mütləq qaydada təriflər arasında razılaşdırılan şərtlər (əsərlərdən istifadə üsulları, hüququn verildiyi ərazi və müddət, müəllif haqqının məbləği və ödənilmə qaydası) bağlanır; tərəflərin müəllif müqaviləsinin pozulmasına görə məsuliyyəti müəyyən edilir. Lakin

müəllif hüququ hələ ki, kitabxanalarda yaranan bütün problemləri tənzimləmir. Kitabxanaların çoxu sənədləri nəinki onların maddi, hətta virtual formasında elektron şəbəkələr vasitəsilə təqdim və istifadə edir. Xəzər Universitetinin kitabxanasında bu problemin həlli yollarının fəal axtarışı aparılır. Sənədlərin elektron şəkildə çatdırılması xidmətinin təşkil etdiyi “Elektron kitabxanalar və müəlliflik hüququ” adlı “dəyirmi masalar” zamanı keçirilən müzakirələr və işçi qrupun “Müəlliflik hüququ və sənədlərin kitabxanalarda əlverişliyi” mövzusunda iclasları, bir tərəfdən, müəlliflik hüquqlarının idarə edilməsini kollektiv şəkildə həyata keçirən kitabxanaların, habelə Azərbaycan müəlliflik (AMC) və Azərbaycan multimediyası və rəqəmsal şəbəkələr üzrə cəmiyyətinin (AMSC) müəlliflik hüquqlarının idarə olunmasında və istifadəçilərə xidmət göstərilməsi üçün elektron sənədlərin sərbəst istifadəsində maraqlılığını üzə çıxarmışdır. Digər tərəfdən-kitabxananın bu fəaliyyətinin idarə edilməsi mexanizimindən ibarət hüquqi, normativ və təşkilati sənədlərin kifayətsizliyini aşkar etmişdir.

Kitabxananın 2010-2015-ci ildə işlənib hazırlanmış elektron kitabxana konsepsiyası müəlliflik hüququnun idarə edilməsi problemlərinə böyük diqqət yetirir. Burada universitetin kitabxanasının münasib, geniş istifadəçi çevrəsinə yönəldilən elektron kitabxana yaratmağa səy göstərdiyi qeyd olunur. Eyni zamanda o, onda olan sənədlərin elektron formaya köçürülməsi və istifadəçilərə təqdim edilməsi üzrə müstəsna hüquqlara malikdir.

NƏTİCƏ

Elektron formaya təkcə Azərbaycan Respublikasının “Müəlliflik hüququ və əlaqədar hüquqlar haqqında” qanununun

təsir qüvvəsi bitən nəşrlər deyil, həm də bu qanunun təsiri altında düşən sənədlər də köçürülür. Hüquq sahibi ilə Milli kitabxananın hüquqlarını, həmçinin sənədin istifadə şərtlərini tənzimləyən standart müqavilə bağlanır. Bu, konsepsiyanın həyata keçirilməsi ilə bağlı ən mürəkkəb vəziyyətdir. Belə ki, qorunan əsərlərin bütün müəllifləri və onların hüquq sahibləri ilə münasibətlər müvafiq qaydada rəsmiləşdirilməlidir. Hal-hazırda bu sxem sınaqdan keçirilir, xüsusilə, elektron dissertasiya kitabxanasının yaradılması ilə əlaqədar müəlliflik hüquqları məsələləri təbiiq olunur.

Elektron kitabxanada digər şirkətlərin sənədlərinin istifadəsi müqavilə əsasında, qarşılıqlı maraqlar, lisenziya və hüquqi təmizlik gözlənilməklə həyata keçirilir. Elektron kitabxananın tərkibinə kütləvi informasiya şəbəkələrindən sənədlər daxil edildikdə, onların lisenziya və hüquq təmizliyi yoxlanılır. Bu qayda kitabxanada elektron kitabxana yaradılır. Belə praktika xaricdə də geniş yayılıb. ABŞ-da lisenziya müqavilələri elektron mühitdə informasiyaya çıxışın tənzimlənməsi vasitəsidir. Bu məqsədlə belə müqavilələri bağlayan kitabxanalar üçün xüsusi metodiki tövsiyələr işlənib hazırlanıb. Xəzər Universitetin kitabxanasında “Müəlliflik hüquqi və əlaqədar hüquqlar haqqında Azərbaycan Respublikası qanununa dəyişikliklər və əlavələr haqqında” qanun layihəsinin müzakirə tədbirləri keçirilir. Bu qanun layihəsi kitabxanalara yeni informasiya məhsullarının yaradılması və istifadəçilərə xidmət göstərilməsi prosesində sənədlərin elektron şəbəkələrdə dərc edilməsi imkanının verilməsi ilə bağlı ziddiyyətlərin yaranması səbəbindən və fondların qorunub saxlanması, əsərlərin sığorta sürətlərinin yaradılması,

köhnəlmiş nüsxələrin bərpa edilməsi, dilə Azərbaycan kitabxanaları üçün çox fondların tamamlanması üçün digər kitabxanalara sənədlərin verilməsi məqsədilə Azərbaycan kitabxanaları üçün çox böyük əhəmiyyətə malikdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Xələfov A.A. Kitabxana və cəmiyyət. Bakı, Azərneşr, 2012, s.360.
2. Müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqlar haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu. <http://copat.gov.az/docs/Qanunvericilik/Qanunlar/Qanun-M%C3%BC%C9%99lliflik%20h%C3%BCququ%20v%C9%99%20C9%99laq%C9%99li%20h%C3%BCquqlar%20haqq%C4%B1nda.pdf?t=1539264707>
3. Azərbaycan Respublikası Müəllif Hüquqları Agentliyi. <http://www.copag.gov.az/copag/az>
4. Müəlliflik hüququ nədir və necə qorunur? – QANUN. <http://femida.az/az/news-98102/muelliflik-huququ-nedir-ve-nece-qorunur-qanun>
5. Kazimi P.F. İnformasiya mühəndisliyi. Bakı, Mütərcim, 2018, 246 s.

REFERENCES

1. Xalafov A.A. Library and society . Baku, [Azerneshr] , 2012, s.360.
2. Law of the Republic of Azerbaijan on Copyright and Related Rights.<http://copat.gov.az/docs/Qanunvericilik/Qanunlar/Qanun-M%C3%BC%C9%99lliflik%20h%C3%BCququ%20v%C9%99%20C9%99laq%C9%99li%20h%C3%BCquqlar%20haqq%C4%B1nda.pdf?t=1539264707>
3. Copyright Agency of the Republic of Azerbaijan. <http://www.copag.gov.az/-copag/az>
4. What is copyright and how is it protected? - THE LAW. <http://femida.az/az/news/98102/muelliflik-huququ-nedir-ve-nece-qorunur-qanun>
5. Kazimi P.F. Information engineering . Baku, Mütərcim, 2018, 246 s.

ЛИТЕРАТУРА

1. Халафов А.А. Библиотека и общество. Баку, Азернешр, 2012, с.360.
2. Закон Азербайджанской Республики «Об авторском праве и смежных правах».
3. http://copat.gov.az/docs/Qanunvericilik/Qanunlar/Qanun-M%C3%BC%C9%99lliflik%20h%C3%BCququ%20v%C9%99%20C9%99laq%C9%99li%20h%C3%BCquqlar%20haqq%C4%B1nda.pdf?_T=1539264707
4. Агентство по авторским правам Азербайджанской Республики. <http://www.copag.gov.az/copag/az>
5. Что такое авторское право и как оно защищается? - ЗАКОН. <http://femida.az/az/news/98102/muelliflik-huququ-nedir-ve-nece-qorunur-qanun>
6. Казими П.Ф. Информационная инженерия. Баку, Mütərcim, 2018, 246 с.

MÜƏLLİFLƏR HAQQINDA

Quliyev Oruc İslam oğlu -tarix üzrə fəlsəfə doktoru, C.Cabbarlı adına Respublika Gənclər Kitabxanasının direktoru

e-mail: ryl.az@mail.ru

INFORMATION ABOUT THE AUTHORS

Guliyev Oruc İslam - Doctor of Philosophy in History, Director of the Republican Youth Library named after J. Jabbarli

e-mail: ryl.az@mail.ru

ИНФОРМАЦИЯ ОБ АВТОРАХ

Гулиев Орудж Ислам оглы - доктор философии, директор Республиканской молодежной библиотеки имени Дж. Джаббарлы.

e-mail: ryl.az@mail.ru

KİTABXANA İNFORMASIYA FƏALİYYƏTİNDƏ BİBLİOMETRİK TƏHLİL ALƏTLƏRİ**QURBANOV AZAD***Bakı Dövlət Universiteti**AZ 1148, Bakı şəh., Akademik Zəhid Xəlilov küçəsi – 23, Azərbaycan Respublikası*

Xülasə. Müasir kitabxanalarda, xüsusilə də, elmi-tədqiqat, elmi və ali məktəb kitabxanalarında bibliometrik təhlillər kitabxana işinin prioritet istiqaməti hesab olunur. Məhz bibliometrik təhlillərin nəticəsində həmin kitabxanalar dövlət, müəssisə, nazirlik səviyyəsində konsaltinq xidmətləri göstərə, elmi tədqiqat mütəxəssislərinin sorğularını daha dolğun yerinə yetirə bilər. Digər tərəfdən kitabxananın imici onun fondunun (istər elektron, istərsə də ənənəvi sənəd) daha çox tələb olunan informasiya ehtiyatları ilə müəyyən olunur. Buna görə də, müasir kitabxanaların qarşısında oxucularına yüksək nüfuzlu jurnallara, konfrans materiallarına, patent sənədlərinə əlyətərliyi təmin etmək vəzifəsi durur. Elmi təşkilatlarda və ali məktəblərdə elmi tədqiqatların müasir prioritet istiqamətlərdə olması üçün kitabxanalardan aşağıdakı məsələləri həll etmək tələb olunur:

- Prioritet elmi istiqamətləri müəyyən etmək;
- Bu istiqamət üzrə çalışan alimləri və onların nəşr aktivliyini və məhsul darlığını təhlil etmək (beynəlxalq elmi əlaqələrin qurulması üçün);
- İmpakt faktorlu jurnalları müəyyən etmək və ona əlyətərliyi təmin etmək;
- Elmin prioritet istiqamətləri üzrə ixtisaslaşmış müəssisələri təyin etmək;
- Elmin prioritet istiqamətləri üzrə elmi tədqiqatları maliyyələşdirən təşkilatlar haqqında məlumatları əldə etmək. Bütün bu məsələlər məqalədə təhlil olunmuşdur.

Açar sözlər.: bibliometriya, impakt faktor, kvartil, Master Journals List, Web of Science Core Collection, InCites

BIBLIOMETRIC ANALYSIS IN LIBRARY INFORMATION ACTIVITY.**GURBANOV AZAD***Baku State University**AZ 1148, Baku, Academician Zəhid Xəlilov Str. - 23, Republic of Azerbaijan*

Abstract. Bibliometric analysis is a priority in modern libraries, especially in research, scientific and university libraries. As a result of bibliometric analysis, these libraries can provide consulting services at the state, enterprise, ministry level, and more fully fulfill the inquiries of research specialists. On the other hand, the image of the library is determined by the most demanded information resources of its fund (both electronic and traditional document). Therefore, modern libraries are faced with the task of providing readers with access to highly prestigious journals, conference proceedings, patent documents. Libraries are required to address the following issues in order to make scientific research in modern priority areas in scientific organizations and universities:

- To determine priority scientific directions;
- To analyze the scientists working in this field and their publishing activity and product scarcity (for the

establishment of international scientific relations);

- Identify impact factor journals and provide access to them;
- To appoint enterprises specializing in priority areas of science;
- Obtain information about organizations that finance scientific research in priority areas of science.

All these issues are analyzed in the article.

Keywords: bibliometry, impact factor, quartile, Master Journals List, Web of Science Core Collection, InCites.

БИБЛИОМЕТРИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ В ИНФОРМАЦИОННОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ БИБЛИОТЕКИ

КУРБАНОВ АЗАД

Бакинский Государственный Университет

AZ 1148, г. Баку, улица Академика Захида Халилова - 23, Азербайджанская Республика

Аннотация. Библиометрический анализ является приоритетом в современных библиотеках, особенно в исследовательских, научных и университетских библиотеках. В результате библиометрического анализа эти библиотеки могут оказывать консультационные услуги на уровне государства, предприятия и министерства и более полно выполнять запросы специалистов-исследователей. С другой стороны, имидж библиотеки определяется наиболее востребованными информационными ресурсами ее фонда (как электронными, так и традиционными документами). Поэтому перед современными библиотеками стоит задача предоставить своим читателям доступ к престижным журналам, материалам конференций, патентным документам. Чтобы сделать научные исследования в научных организациях и университетах современным приоритетом, библиотеки должны заниматься следующими вопросами:

- определить приоритетные научные направления;
- проанализировать ученых, работающих в этой области, их издательскую деятельность и дефицит продукции (для установления международных научных связей);
- определить журналы импакт-факторов и предоставить к ним доступ;
- назначать предприятия по приоритетным направлениям науки;
- получить информацию об организациях, финансирующих научные исследования в приоритетных областях науки.

Все эти вопросы анализируются в статье.

Ключевые слова: библиометрия, импакт-фактор, квартиль, Master Journals List, Web of Science Core Collection, InCites

GİRİŞ

Müasir kitabxanalarda, xüsusilə də, elmi-tədqiqat, elmi və ali məktəb kitabxanalarında bibliometrik təhlillər kitabxana işinin prioritet istiqaməti hesab olu-

nur. Məhz bibliometrik təhlillərin nəticəsində həmin kitabxanalar dövlət, müəssisə, nazirlik səviyyəsində konsaltinq xidmətləri göstərə bilər. Elmi tədqiqat müəssislərinin sorğularını daha dolğun ye-

rinə yetirə bilər. Digər tərəfdən kitabxananın imici onun fondunun (istər elektron, istərsə də ənənəvi sənəd) daha çox tələb olunan informasiya ehtiyatları ilə müəyyən olunur. Buna görə də, müasir kitabxanaların qarşısında oxucularına yüksək nüfuzlu jurnallara, konfrans materiallarına, patent sənədlərinə əlyətərliyi təmin etmək vəzifəsi durur.

Elmi və ali məktəb kitabxanalarında elmi tədqiqatların müasir prioritet istiqamətlərdə olması üçün aşağıdakı məsələləri həll etmək tələb olunur:

- Prioritet elmi istiqamətləri müəyyən etmək;
- Bu istiqamət üzrə çalışan alimləri və onların nəşr aktivliyini və məhsuldarlığını təhlil etmək (beynəlxalq elmi əlaqələrin qurulması üçün);
- İmpakt faktorlu jurnalları müəyyən etmək və ona əlyətərliyi təmin etmək;
- Elmin prioritet istiqamətləri üzrə ixtisaslaşmış müəssisələri təyin etmək;
- Elmin prioritet istiqamətləri üzrə elmi tədqiqatları maliyyələşdirən təşkilatlar haqqında məlumatları əldə etmək.

BİBLİOMETRİK ALƏTLƏR

Kitabxananı ilk növbədə impakt faktorlu [1] nəşrlər və ona əlyətərlik məsələsi maraqlandırır. İmpakt faktor əsasında nəşrin nüfuzluluq dərəcəsi müəyyən olunur. İmpakt faktor cari ildə nəşr olunmuş məqalələr əvvəlki iki ildə nəşr olunmuş məqalələrə edilmiş istinadların sayı əsasında müəyyən edilir: Qeyd edək ki, bu gün ən mötəbər impakt faktor Web of Science Core Collection¹ məlumat bazası əsasında təyin edilmiş bibliometrik indikator hesab olunur. İmpakt faktor Web of Science Core Collection elmmetrik m-

əlumat bazasının aşağıdakı kolleksiyaları əsasında, təbiət, texniki və sosial elmlərə aid nəşrlər üzrə hesablanır:

1. Science Citation Index Expanded (SCI-Expanded)
2. Social Sciences Citation Index (SSCI)

İndi sual ola bilər ki, məhz niyə incəsənət və humanitar elmlər üzrə elmi nəşrlərin impakt faktorları hesablanmır? Bu sualın cavabı onunla izah olunur ki, humanitar sahələr üzrə məqalələrdə əsas keyfiyyət göstəricisi arxiv materiallarına təsvir olunan sənədin original versiyalarına istinadlarla müəyyən olunur. Təbiət, texniki və sosial elmlər üzrə elmi informasiyaların sürətlə köhnəlməsi baş verəndən əsas keyfiyyət göstəricisi yeni əsərlərə istinadlarla müəyyən olunur. Məhz bu səbəbdən dünyanın heç bir aparıcı elmmetrik məlumat bazaları humanitar və incəsənət profilli nəşrlərin impakt faktorunu hesablamırlar [2]. İmpakt faktorun hesablanması üçün bir neçə alət mövcuddur. Klassik impakt faktorun hesablanması üçün Web of Science aləti öz rahatlığı və əlyətərliyi ilə xüsusi olaraq fərqlənir [3]. Bu alətə əlyətərlik Web of Science Core Collection və ya SciSearch platformalarının web səhifələri ilə həyata keçirilir. İmpakt faktorlu jurnalın axtarılması üçün səhifənin axtarış sahəsində məntiqi operatorlardan istifadə etməklə jurnalın adını, predmet rubrikasını və ya ISSN nömrəsini daxil etmək lazımdır. Məsələn, bizi linqvistikaya aid impakt faktorlu jurnallar maraqlandırarsa, biz axtarış parametri olaraq rubrika seçib, linqvistika sözünü daxil edib, axtarış aparırıq. Nəticədə linqvistikaya aid olan məqalələrin siyahısını görürük. Həmin siyahıda hiperistinadın üzərinə sıxdıqda açılan pəncə-

¹Web of Science Core Collection multidisiplinar elmmetrik məlumat bazasıdır.

rədə jurnalın klassik və 5 illik impakt faktoru jurnalların hansı kvartir jurnalına aid olmağı və kvartir daxilində reytingi haqqında məlumat əldə edə bilirik.

Jurnalın hansı kolleksiyalarda indeksləşdiyini müəyyən etmək üçün Master Journals List [5] alətindən istifadə etmək məsləhətdir. Bu zaman axtarış vasitəsilə jurnalı axtarmaq, tapılmış nəticədə açılan Coverage siyahısında jurnalın hansı kolleksiyada indeksləşdiyini görmək mümkündür. İstinadı olmayan jurnallarda biz onların aşağıdakı impakt faktoru hesablanmayan kolleksiyalardan birinə aid olduğunu görürük. İmpakt faktorlu jurnal haqqında daha dəqiq informasiya əldə etmək üçün JCR-Journal Citation Reports istinadını sıxmaq və açılan InCites Journal Citation Reports pəncərəsində daha dərin analizlər etmək mümkündür. Belə ki, jurnalın indeksləşmə tezliyini müəyyən etmək, jurnalın hansı sənədlərin köhnə və ya yeni sənədlərin istinad etdiyini, bu jurnalın kimlər tərəfindən istifadə olunduğunu və hansı məqsədlə istinad olunduğunu müəyyən etməyə imkan verir.

Jurnalın impakt faktorunun olması onun hansı kvartirə aid olması ilə bilavasitə müəyyən olunur. Kvartil jurnalın profili üzrə reyting göstəricisidir və ən yüksək kvartil Q1 ilə, ən aşağı kvartil isə Q4 ilə işarə olunmuşdur. Kvartil tədqiqatçıya düzgün nəşr strategiyasını işləməyə imkan verir [4]. Yəni, tədqiqatçı çalışmalıdır ki, Q1 kvartillə jurnallarda nəşr olunsun. Bu onun nüfuzunun əsas göstəricisi hesab oluna bilər. Multidissiplinar jurnallar ayrı-ayrı elm sahələri üçün müxtəlif kvartilə aid ola bilər. Məsələn, "Computer Science Theory & Methods" jurnalı məntiq üzrə Q1 kvartilə, kompüterləri üzrə isə Q3 kvartilə aid olunur. Bu

alət vasitəsilə həmçinin 5 illik impakt faktoru operativlik indeksini müəyyən etməyə imkan verir. Qeyd edək ki, 5 illik impakt faktor Web of Science Core Collection məlumat bazasına çoxdan daxil olmuş jurnallar üçün, operativlik indeksi isə yeni daxil olmuş jurnallar üçün istifadə oluna bilər. Həmçinin, özünəistinadsız jurnalın impakt faktorunda müəyyən etmək mümkündür. Bundan əlavə daha çox aktual olan Eigenfactor Score indeksi maraqlı kəsb edir. Bu indeks Jurnal məqalələrinə hansı nüfuzlu təşkilatlardan istinad olunduğunu müəyyən edir.

Qeyd edək ki, bir sıra "yalançı" təşkilatlar impakt faktoru hesablayırlar. <https://scholarlyoa.com/misleading-metrics/> ünvanlı saytda Cefri Bill tərəfindən psevda metrika xidmətləri göstərən bu tip təşkilatların siyahısı verilmişdir. Adətən "yırtıcı jurnallar" müəllif cəlb etmək üçün bu tip elmmetrik təşkilatlara istinad edirlər.

Müəlliflərin nəşr aktivliyinin müəyyən edilməsi məsələsi kitabxana informasiya fəaliyyətində tez- tez qarşıya çıxan məsələlərdən biridir. Xüsusilə ali məktəb və elmi tədqiqat institutlarının kitabxanalarında bu məsələ tez- tez qarşıya çıxır. Web of Science aləti avtomatik olaraq seçilmiş müəlliflərin nəşr aktivliyini qısa bir müddətdə təyin edə bilər. Bunun üçün Web of Science səhifəsinə daxil olmaq və müəllifin soyadının bütün yazılış formasında daxil etmək və ehtiyac olarsa onun çalışdığı elmi istiqaməti, həmçinin vaxt intervalını təyin etmək və axtarış düyməsini sıxmaq lazımdır. Bu zaman əks olunan nəticə siyahısında bizə lazım olan müəllifi müəyyən etmək lazımdır. Bundan sonra yazılara baxış düyməsini sıxmaqla seçdiyimiz

müddətdə müəllifin mövzu üzrə məqalələrinin siyahısına baxa bilərik. Seçilmiş məqalələr üzrə istinad hesabatını hazırlamaq üçün eyni adlı düyməni sıxmaq lazımdır. Bu zaman açılan pəncərədə müəllifin seçilmiş dövr ərzində nəşr etdiyi məqalələrinin sayı və illər üzrə xronoloji paylanmasına baxa bilərik. Həmçinin təhlil etmək düyməsini sıxmaqla bu məqalələrin hansı jurnallarda çap olunduğunu qrafiki olaraq görə bilərik. Jurnalların sayı çox olduqda həmin müəllifin elmi əlaqələrinin geniş olmasını xarakterizə edir. Həmçinin, müəllifin H indeksini, orta istinad əmsalını və nə qədər məqalədən istinad olunduğunu müəyyən edə bilərik. Əgər bizi müəllifin əsərinə dünyanın hansı ölkəsindən istinad olunmağı maraqlandırarsa, bu zaman yenə təhlil etmək düyməsini sıxırıq və növbəti qrafikdə ölkələr üzrə istinadların sayını görə bilərik. Eyni zamanda hansı elmi təşkilatlardan müəllifin əsərinə istinad edildiyini müəyyən etmək olar.

Praktikada müəllifin konkret vaxt müddətində (məsələn son 5 ildə) nəşr aktivliyini müəyyən etmək tələb olunur. Bunun üçün əlavə olaraq açılan siyahıdan vaxt müddətini müəyyən etmək tələb olunur. Əgər müəllifin profil indeksi varsa, müəllifin profil ID-si üzrə axtarış aparmaqla müəllif haqqında daha ətraflı məlumat əldə etmək olar. Belə ki, onun məqalələri ilə yanaşı, onun yazdığı məqalələrə rəylərin sayı və illər üzrə dinamikasına da baxmaq olar.

Gənc tədqiqatçılar kitabxanaya müraciət edərək tədqiqat edəcəyi elmi istiqamət üzrə bibliometrik təhlil istəyirlər. Onlar üçün həmin istiqamətin elmlər sistemində prioriteti həm istiqamət üzrə nüfuzlu elmi jurnalların siyahısı və elmi əlaqələrin qurulması və müxtəlif səpgili

əməkdaşlıq üçün nüfuzlu alimlərin, elmi təşkilatların maliyyələşdirən qurumların siyahısını istəyirlər. Bu sualların yerinə yetirilməsi aşağıdakı alqoritm əsasında asanlıqla həyata keçirilə bilər. İlk öncə Web of Science səhifəsində oxucunu maraqlandıran elmi istiqaməti axtarış sahəsinə daxil etmək lazımdır. Axtarış müsbət nəticələndikdə nəticələrin analizi düyməsini sıxmaqla açılan növbəti pəncərədə 3D qrafiki vasitəsilə (qeyd edək ki, qrafikin formasını biz dəyişə bilərik) və cədvəl formasında həmin mövzu üzrə nəşr olunan əsərlərin Web of Science rubrikaları üzrə paylanması əks olunur. Mövzu üzrə jurnalların siyahısına baxmaq tələb olunarsa sol paneldə nəşrin adı filtrini seçməklə jurnallar üzrə seçilmiş mövzuya aid əsərlərin paylanması əks olunacaqdır. Həmçinin, konfrans adı filtri vasitəsilə seçilmiş tədqiqat mövzusunun hansı konfranslarda müzakirə mövzusu olduğuna baxmaq mümkündür.

Elmi tədqiqat işinin xüsusilə aparıcı elmi tədqiqat müəssisələrində aparılmasının maliyyə xərclərinin ödənilməsi üçün vəsaitlərin axtarışı, maliyyələşdirən təşkilat filtri vasitəsilə asanlıqla müəyyən oluna bilər. Müasir elm inteqrasiya tələb etdiyindən tədqiqatçıya mövzu üzrə tədqiqat apararı müəlliflərə və təşkilatlara əlyətərlik tələb olunur. Bu əlyətərlik təşkilat profili vasitəsilə təqdim oluna bilər. Konkret elmi tədqiqat müəssisənin informasiya aktivliyini müəyyən etmək üçün həmin müəssisənin profil ID-sini axtarış parametri kimi daxil etmək lazımdır. Bu zaman həmin təşkilat adından çap olunmuş elmi əsərlərin siyahısı əks olunur. Bu siyahının analiz etmək düyməsini sıxmaqla növbəti pəncərədə ilk növbədə elmi əsərlərin hansı elm sahələri üzrə kəmiyyət paylanması görə bilərik. Bu

paylanma həmin elmi müəssisənin elmi prioritet istiqamətlərini göstərməklə yanaşı hansı istiqamətlərin geridə qaldığını əyani şəkildə nümayiş etdirir. Məsələn,

Universitet alimlərinin nəşrlərinin nəşr tipinə görə də kəmiyyət dinamikasına baxmaq mümkündür. Aydındır ki, məqalələrin sayı digər sənəd tipinə görə daha çox üstünlük təşkil edir. Elmi tədqiqatçıların hansı jurnallarda çap olunması da və bu jurnalların reytinginin müəyyən edilməsi həm gənc tədqiqatçı üçün, həm də müəssisə rəhbəri üçün düzgün nəşr aktivliyi strategiyasını hazırlamaq üçün çox maraqlıdır. Həmçinin, nəşr olunan əsərlərin hansı dillər üzrə aparıldığını bu elmi tədqiqat işlərinin hansı maliyyə vəsaiti hesabına görüldüyünü müəyyən etmək olar.

Praktikada çox zaman daha dəqiq və dərin bibliometrik təhlil tələb olunur. Məsələn, biz Web of Science vasitəsi ilə müəssisənin yekun və orta istinad parametrlərini müəyyən etmişik. Lakin bunun yüksək və ya aşağı olmasını digər universitetlərlə müqayisədə həmin universitetin reytinginin necə olması haqqında heç bir məlumat əldə edə bilmirik. Bu və ya digər suallara cavab vermək üçün InCites alət vasitəsindən istifadə etmək lazımdır [6]. Bu alət vasitəsi Web of Science alət vasitəsindən fərqli olaraq əlavə normallaşmış bibliometrik göstəricilər əsasında təhlillər aparmağa imkan verir. Bu alət vasitəsilə fiziki və hüquqi şəxslərin elmi fəaliyyətinin effektivliyini müəyyən etmək, nüfuzlu müəssisələrin və perspektivli elm sahələrinin xüsusi vizual qrafik vasitəsilə hesabatını hazırlamaq olar. Bu alət də bibliometrik təhlili məhz Web of Science elmetrik bazası əsasında həyata keçirir və 1980-ci ildən başlayaraq bütün tip sənədlər üzrə təhlil aparır.

InCites fiziki və ya hüquqi şəxsin elmin məhsuldarlığının yekun istinadı, orta istinadı və normallaşmış orta istinadı müəyyən etməyə imkan verir. Qeyd edək ki, alimin və ya müəssisənin məhsuldarlığı onun yaradıcılığının tam effektivliyini müəyyən edə bilmir. Düzdür, alim Web of Science Core Collection bazasında təmsil olunmaqla kifayət qədər seçilən alim olmağını sübut edir. Lakin sual meydana çıxır ki, alimin tədqiqat işləri nə qədər aktualdır və ona nə qədər istinad olunur? Bunun üçün alimin yekun və orta istinad əmsalları ilə müəyyən olunur. Məsələn,

Petersen, E. F., Goddard, T. D., Huang, C. C., Couch, G. S., Greenblatt, D. M., Meng, E. C., et al. (2004). UCSF chimera - A visualization system for exploratory research and analysis. [Article]. *Journal of Computational Chemistry*, 25(13), 1605-1612.

məqələsinə 5.312 əmsalı qədər istinad olunmuşdur. Məqələnin normallaşma əmsalı 181,12-dir. Bu fakt göstərir ki, məqalə dünya səviyyəsinə görə 181 dəfə çox istinad olunur. Həmçinin, həmin mövzu üzrə məqələnin çıxdığı müddətdə məqalələrə istinad əmsalı 29.3-ə bərabərdir. Məqələnin nəşr olunduğu jurnalda bu mövzu üzrə istinad əmsalı isə 95.82-dir. Onun əsasında normallaşmış istinad impaktoru hesablanır və bu qiymət 55.44. Bu qiymət göstərir ki, məqalə jurnalın digər məqalələrinə görə 55 dəfə çox istinad alır. Bu fakt müəllifə daha nüfuzlu jurnalda nəşr olmağı tövsiyyə edir.

InCites səhifəsinə daxil olduqda sistem tərəfindən verilən hesabatları və istifadəçi tərəfindən hazırlanan istinadlarının hazırlanma alətlərini görə bilərik. Məsələn, düyməsini sıxmaqla açılan pəncərədə avtomatik olaraq seçilmiş müəssisə üzrə həm kəmiyyət, həm də istinad hesabatı avtomatik olaraq hazırlanır. Yuxarıda qeyd etdiyimiz formada burada da biz seçilmiş müəssisə üzrə

prioritet elmi istiqamətləri, açıq əlyətərli bazalarda sənədlərin siyahısını, jurnal kvartilləri üzrə əsərlərin paylanması və s. görə bilərik. Əgər bizə müəssislərin effektivliyini müqayisəli şəkildə təhlil etmək lazım gələrsə bu zaman biz həmin hesabatı özümüz yaratmalıyıq və bunun üçün də təşkilatlar düyməsini sıxmalıyıq. Növbəti açılan pəncərədə müəssislərin Web of Science-da nəşrlərin sayına görə illər üzrə paylanma qrafiki və cədvəl formasında görürük. Xüsusi filtr vasitəsilə biz tələb olunan məlumatları əldə edə bilərik. Bunun üçün xüsusi tənzimləmə düyməsini sıxmaq lazımdır. Məsələn, bizə yalnız elmi tədqiqat müəssislərinin və universitetlər üzrə axtarış vasitələri axtarmaq lazım olarsa biz müəssisənin tipini, konkret bir neçə təşkilatı seçə bilərik. Eyni zamanda ölkələr üzrə müqayisəli təhlil aparmaq tələb olunarsa həmin ölkələri seçə bilərik. Bu parametrlərə uyğun olaraq sənədlərin tipinə, elm sahələrinə və jurnallara görə nəticələrimizi dəqiqləşdirə bilərik. Bu təhlil nəti-

cəsində biz müəssisənin reytingini müəyyən edə bilərik. Bu reyting əsasında müəssisənin elm sahələri üzrə tədqiqatının dünya miqyasında yerini, müəssislərin beynəlxalq əlaqələrinin xəritəsini müəyyən etmək olar. Qeyd edək ki, bu universitetlərin göstəricilərini analiz edərək öz universitetimizin inkişaf strategiyasını hazırlamaq üçün rəhbərlik qarşısında tövsiyələr işləyə bilərik.

NƏTİCƏ

Bibliometrik alətlər dünya informasiya məkanında baş verən inkişaf dinamikasını müəyyən etməyi, nüfuzlu dövrü elmi nəşrlərə və alimlərə əlyətərliliyi təmin edir. Digər tərəfdən alimləri, xüsusilə də gənc alimləri bir sıra "işbazların" yaratdıqları yırtıcı jurnallar və konfranslar haqqında məlumatlandıraraq onların elmi reputasiyasını qorumağa xidmət edir. Bu səbəbdən yaxın gələcəkdə respublika əhəmiyyətli böyük kitabxanalarda bibliometrik təhlil alətlərindən istifadə etməklə elmmetrik təhlillərin aparılması məqsədəuyğun olardı.

ƏDƏBİYYAT

1. Tomas C.Almind, Peter İngwersen. Informetric analyses on the World Wide Web: Methodological approaches to "webometrics" // Journal of documentation, 1997, V.53, №4, pp.404-426
2. Garfield E. Citation indexes for science. A new dimension in documentation through association of ideas // Science, 1955, Vol.122, №3159,pp.108-111
3. Almind T., İngwersen P. Informetric analyses on the World Wide Web: Methodological approaches to "webometrics" // Journal of documentation. 1997, V.53, №4, pp.404-426
4. İngwersen P. The calculation of web impact factors //Journal of Documentation, 1998, Vol.54, №2, pp.236-243
5. <https://mjl.clarivate.com>
6. <http://incites.clarivate.com>

REFERENCES

1. Tomas C.Almind, Peter İngwersen. Informetric analyses on the World Wide Web: Methodological approaches to "webometrics" // Journal of documentation, 1997,

- V.53, №4, pp.404-426
2. Garfield E. Citation indexes for science. A new dimension in documentation through association of ideas // Science, 1955, Vol.122, №3 159, pp.108-111
 3. Almind T., Ingwersen P. Informetric analyses on the World Wide Web: Methodological approaches to "webometrics" // Journal of documentation. 1997, V.53, №4, pp.404-426
 4. Ingwersen P. The calculation of web impact factors // Journal of Documentation, 1998, Vol.54, №2, pp.236-243
 5. <https://mjl.clarivate.com>
 6. <http://incites.clarivate.com>

ЛИТЕРАТУРА

1. Tomas C.Almind, Peter Ingwersen. Informetric analyses on the World Wide Web: Methodological approaches to "webometrics" // Journal of documentation, 1997, V.53, №4, pp.404-426
2. Garfield E. Citation indexes for science. A new dimension in documentation through association of ideas // Science, 1955, Vol.122, №3 159, pp.108-111
3. Almind T., Ingwersen P. Informetric analyses on the World Wide Web: Methodological approaches to "webometrics" // Journal of documentation. 1997, V.53, №4, pp.404-426
4. Ingwersen P. The calculation of web impact factors // Journal of Documentation, 1998, Vol.54, №2, pp.236-243
5. <https://mjl.clarivate.com>
6. <http://incites.clarivate.com>

MÜƏLLİFLƏR HAQQINDA

Qurbanov Azad İsa oğlu – riyaziyyat üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, Bakı Dövlət Universitetinin Kitabxanaşünaslıq kafedrasının dosenti
e-mail: azadqurbanov@bsu.edu.az

INFORMATION ABOUT THE AUTHORS

Azad I. Gurbanov– PhD in Mathematics, associate professor at the Department of Library Science, Baku State University
e-mail: azadqurbanov@bsu.edu.az

ИНФОРМАЦИЯ ОБ АВТОРАХ

Курбанов Азад Иса оглы – кандидат физико-математических наук, доцент, доцент кафедры «Библиотекосведение» Бакинского Государственного Университета
e-mail: azadqurbanov@bsu.edu.az

ERKƏN TARİXDƏ SOSIAL-MƏDƏNİ KOMMUNİKASIYA VƏ DİNLƏRİN MEYDANA GƏLMƏSİ**KAZİMİ PƏRVİZ***Bakı Dövlət Universiteti**AZ 1148, Bakı şəh., Akademik Zahid Xəlilov küçəsi – 23, Azərbaycan Respublikası*

Xülasə. Çox qədim zamanlarda insanların sosial kommunikasiyası, informasiya mübadiləsi prosesi klassik tarixçilər tərəfindən öyrənilməyib, daha doğrusu diqqət mərkəzində olmayıb. Sivilizasiyanın başlanğıcında insanların məişət ehtiyaclarından başqa təbiət və insan haqqında müxtəlif sualları qarşılıqlı ünsiyyətdə müzakirə olunur və elmin olmadığı bir dövrdə "kəlam və şərh" kommunikativliyin əsasını təşkil edirdi. Kəlamın ilahi mənbəyini bəyan edən və onu şərh edən insanlar "hikmət sahibi" olur və az bir müddətdən sonra digərlərindən fərqlənməyə başlayır, fəvqəladəlik iddiası qarşıya çıxırdı. Beləliklə kahinlər, möbidlər, vaizlər, rahiblər, dəvrişlər ilahi hikmətin daşıyıcıları kimi yaranır və formalaşırdılar. Belə hesab etmək olar ki, əvvəl Loqos (anlayış), sonra fikirlərin (informasiya) daşıyıcısı (müdrüklər), sonra olar arasında birliklər və təşkilatlanmalar, daha sonra ittifaqlar yaranırdı. Bu ittifaqlar ya dini icmaya çevrilərək məhdud fəaliyyəti ilə qalmalı, ya da dövlət gücünü arxasına alaraq böyüməli idi. Antik mifalogiyanın verdiyi xeyli materiallar bu fikri təsdiqləyir. Antik dövrün müdrüklərinin (yəni hikmət daşıyıcıları) son dərəcə tolerant olduqlarını görürük. Yeni fikirlərə açıq olan bu müdrüklər fərqli düşüncələri dinləyir, qəbul edir, vahid doktrina yerləşdirir, ziddiyyətlər qarşıya çıxarsa onu anlamağa çalışır və beləliklə də yeni konsepsiyalar yaranırdı. Dini doktrinələr "mədəni gibrin" nəticəsi olaraq ortaya çıxırdı.

Açar sözlər: Zərdüştilik, Avesta, sosial kommunikasiya, mitraqılıq, anahid, dini gibrin.

SOCIAL AND CULTURAL COMMUNICATION IN EARLY HISTORY AND THE RISE OF RELIGIONS**KAZİMİ PARVİZ***Baku State University**AZ 1148, Baku, Academician Zahid Khalilov Street - 23, Republic of Azerbaijan*

Abstracts. In ancient times, the process of social communication and exchange of information was not studied by classical historians, or rather, was not in the center of attention. At the beginning of civilization, various questions of people about nature and man, in addition to everyday needs, were discussed in interaction, and in the absence of science, "words and interpretation" formed the basis of communication. The people who proclaimed and interpreted the divine source of the Word became "wise" and soon began to distinguish themselves from others, claiming their superiority. Thus, priests, preachers, monks and dervishes were formed as carriers of divine wisdom. We can assume that first the Logos (word), then the sages who were the carriers of "thoughts" (information), then associations, organizations, and then alliances were formed between them. These unions were to either become religious communities with limited activity, or grow at the expense of state power. Many

materials from ancient mythology confirm this "idea". We see that the ancient sages (that is, the bearers of wisdom) were extremely "tolerant." These sages, who are open to new ideas, listen to different ideas, accept them, combine them into a single doctrine, try to understand them when contradictions arise, and thus new concepts arise. Religious doctrines are the result of a "cultural hybrid".

Keywords: Zoroastrianism, Avesta, social communication, Mithraism, anachid, religious hybrid.

СОЦИАЛЬНО-КУЛЬТУРНАЯ КОММУНИКАЦИЯ В РАННЕЙ ИСТОРИИ И ВОЗНИКНОВЕНИЕ РЕЛИГИЙ

КАЗИМИ ПАРВИЗ

Бакинский Государственный Университет

AZ 1148, Баку, улица Академика Захида Халилова - 23, Азербайджанская Республика

Аннотация. В древности процесс социальной коммуникации и обмена информацией не изучался классическими историками, вернее, не находился в центре внимания. В начале цивилизации различные вопросы людей о природе и человеке, помимо повседневных потребностей, обсуждались во взаимодействии, а в отсутствие науки «слова и интерпретации» составляли основу общения. Люди, провозгласившие и истолковавшие божественный источник Слова, стали «мудрыми» и вскоре начали отличать себя от других, заявляя о своем превосходстве. Таким образом сформировались священники, священнослужители, проповедники, монахи и дервиши как носители божественной мудрости. Можно считать, что сначала Логос (слово), затем мудрецы, которые были носителями «мыслей» (информации), затем между ними образовались ассоциации, организации, а затем союзы. Эти союзы должны были либо стать религиозными сообществами с ограниченной деятельностью, либо расти за счет государственной власти. Многие материалы античной мифологии подтверждают эту «идею». Мы видим, что древние мудрецы (то есть носители мудрости) были чрезвычайно «терпимы». Эти мудрецы, которые открыты для новых идей, прислушиваются к различным идеям, принимают их, объединяют их в единую доктрину, пытаются понять их, когда возникают противоречия, и, таким образом, возникают новые концепции. Религиозные доктрины возникли в результате «культурного гибрида».

Ключевые слова: Зороастризм, Авеста, социальная коммуникация, митраизм, анахид, религиозный гибрид.

GİRİŞ

Çox qədim zamanlarda insanların sosial kommunikasiyası, informasiya mübadiləsi prosesi klassik tarixçilər tərəfindən öyrənilməyib, daha doğrusu diqqət mərkəzində olmayıb. Sivilizasiyanın başlanğıcında insanların məişət ehtiyaclarından başqa təbiət və insan haqqında müxtəlif sualları qarşılıqlı ünsiyyətdə

müzakirə olunur və elmin olmadığı bir dövrdə “kəlam və şərh” kommunikativliyinin əsasını təşkil edirdi. Kəlamın ilahi mənbəyini bəyan edən və onu şərh edən insanlar “hikmət sahibi” olur və az bir müddətdən sonra digərlərindən fərqlənməyə başlayır, fəvqəladəlik iddiası qarşıya çıxırdı. Beləliklə kahinlər, möbidlər, vaizlər, rahiblər, dər-vişlər ilahi hikmətin

daşıyıcıları kimi yaranır və formalaşırdılar. Belə hesab etmək olar ki, əvvəl Loqos (anlayış), sonra fikirlərin (informasiya) daşıyıcısı (müdrüklər), sonra olar arasında birliklər və təşkilatlanmalar, daha sonra ittifaqlar yaranırdı. Bu ittifaqlar ya dini icmaya çevrilərək məhdud fəaliyyəti ilə qalmalı, ya da dövlət gücünü arxasına alaraq bö-yüməli idi. Antik mifalogiyanın verdiyi xeyli materiallar bu fikri təsdiqləyir. Antik dövrün müdrüklərinin (yəni hikmət daşıyıcıları) son dərəcə tolerant olduqlarını görürük. Yeni fikirlərə açıq olan bu müdrüklər fərqli düşüncələri dinləyir, qəbul edir, vahid doktrinada yerləşdirir, ziddiyyətlər qarşıya çıxarsa onu anlamağa çalışır və beləliklə də yeni konsepsiyalar yaranırdı. Dini doktrinalar “mədəni gibrinin” nəticəsi olaraq ortaya çıxırdı. Əlbətdə ki, ixtilaf da yox deyildi. Ən qədim məbədlər insanların ifadə edə bilmədikləri fikirlərin təzahürü olaraq yaradılırdı. “Göbəkli təpə” məbə-dinə də məhz bu çərçivədə baxmaq lazımdır. Təbiət və cəmiyyət proseslərini öyrənən “hikmət adamları” yeni biliklər əldə etdikcə insanları kateqoriyalara bölür, onları “anlaya bilən” və “anlaya bilməyəcək” insanlara bölür. Biliyin ilahi mənşəyi haqqında düşüncələr uzun tarixi mərhələdə aktuallığını qoruyub saxlayır, lakin bu din yaratmaq məqsədi daşımır, dövləti idarəetmə vasitəsi kimi, dövlətin ilahi legitimliyini ifadə etmək üçün edilir. İlk ictimai biliklər dövlətin qanunlar külliyyatına daxil edilir. Şumer qanunlarından Xamurapi qanunlarına qədər keçən 1500 il ərzində biliklərin ilahi mənbəyi saxlanılır, sosial biliklər cəmiyyətin birgəyaşayış qaydalarına çevrilir. Dövlət anlaşılın və idarə olunan qanunlarda maraqlıdır. Miladdan əvvəl birinci minillikdə informasiyanın

diferen-siallaşması prosesini müşahidə edirik. İlahi biliklərlə yanaşı çox sayda və müx-təlif xassəli, tətbiqi biliklərin meydana gəlməsi bilikləri təsnif etmək ehtiyacını qarşıya qoyur.

Məlundur ki, Heradot Babilistan mədəniyyətindən yazarkən artıq o zamandan min iki yüz il keçmişdi. Lakin səyahəti sevən Heradot müxtəlif yerləri gəzir və məlumat toplayır, ona min iki yüz il əvvəl Babil qalasının İştər adlanan qapısı, babil məbədi, bağçaları, suvarma sistemi haqqında məlumat verirlər. Əldə olunan İformasiyanın mənbəyi bir tərəfdən yazılı materiallardırsa digər tərəfdən din (hikmət) xadimlərinin yaratmış olduqları informasiyanın şifahi ötürmə sistemi idi. İformasiyanın mötəbərliyi baxımından yazılı materiallar heç də şifahi materiallardan fərqlənmirdi.

Miladdan əvvəl birinci minillikdə ön və orta Asiya coğrafiyasında sosial-mədəni kommunikasiyanın mühüm ifadə forması olan din və onun təzahürlərini öyrənmək üçün yazılı abidələrin təhlili vacibdir. Bu baxımdan Zərdüştilik və Atəşpərəstlik haqqında mövcud olan tarixi materiallar son dərəcə qarışıq da olsa bu bərdə xeyli material əldə etməyə imkan verir. Bu coğrafiyanın etnik, siyasi, kulturoloji mənzərəsini min il müddətində Zərdüştilik müəyyən edir.

ZƏRDÜŞTİLİK

Dünyanın ciddi tarixi araşdırmalarında İran və Persiya anlayışlarının sinonimləşdirilməsi prosesini müşahidə etdiyimiz kimi, qədim fars dinlərinin də zərdüştiliklə eyniləşdirilməsi müşahidə olunur. Təəssüflə qeyd olunmalıdır ki, ciddi tarixi problemlərlə əlaqədar tədqiqatçı tarix mütəxəssislərindən daha çox bloqlar və həvəskar jurnalistlər çıxış edirlər. Bu da tarix problemlərində “brend”

axtarışının bir forması kimi özünü göstərir. Miladdan öncə birinci minilliyin sosial-mədəni mühitini müəyyənləşdirmək üçün Zərdüştilik haqqında bildiklərimizi konkretləşdirmək və onu mücərrəd atəşpərəstlikdən fərqləndirmək lazım gələcək. Dünya informasiya məkanında zorastrizm adı ilə dövr edən çox böyük informasiya kütləsi bir çox hallarda yanlışdır, bir sıra hallarda tarixi “brend” olaraq irəli sürülür və nəticələr çıxarılır. Zərdüştlər haqqında nə bilirik? Zərdüştlər və Avesta haqqında olan mötəbər biliklər biri-digərini tamamlayır deyə bu məlumatların məntiqi modelindən həqiqəti üzə çıxarmağa çalışaq.

Zərdüştlər Makidoniyalı İsgəndərdən 258 il əvvəl yaşadığı haqqında məlumat verilir (Təxminən VII əsrin ikinci yarısında). Bu tarix Midiyalıların hökmranlıq dövrünə təsadüf edir. Eyni zamanda Romada Vesta ilahəsi məbədinin yaranması dövrüdür. Çox sayda yazılmış tədqiqatlar zərdüştiliyi fars (pars) mədəniyyəti ilə əlaqələndirir ki, bunun heç bir məntiqi izahı verilmir. Həxamənişilər sülaləsinin əsası Milladdan öncə 550 ildə Kir (Kruş, Kirus) tərəfindən qoyulur. Bu baxımdan Zərdüştlər və Avestanın yaranmasında fars (pars) elementlərinin axtarışı əsaslıdır.

Bəzi tədqiqatçılar Avestadakı qatları hindistanda braxmanizmin vedaları ilə tutuşdurur, onların oxşarlığını əsas götürərək belə ehtimal edilir ki, Zərdüştlər də məhz bu dövrdə, miladdan öncə II minilliyin ortalarında yaşayıb. Bəzi yunan mənbələri Zərdüştlər Troya döyüşündən 600 il əvvəl yaşadığını, bəziləri Zərdüştlər Platondan 6 min il əvvəl yaşadığını ehtimal edirlər. Zərdüştlər dövrünü və dövrün sosial-kommunikativ mühitini müəyyənləşdirmək üçün F.Niçsenin və Y.Blavadskinin tədqiqatlarını da qiymət-

ləndirmək vacibdir. F.Niçsenin “Zərdüştlər belə demişdir” əsərində bir sıra həyat mənzərələri miladdan sonra IV-V əsrlərin mühitini xatırladır, belə ki, müəllif zərdüştiliyin hindistan versiyası ilə tanışdır və hind dilindən olan tərcümələrlə nəticələr çıxarır. Y.Blavadskinin mənbələri daha ciddi və məzmunludur, lakin o da izoterik dünyagörüşü çərçivəsi ilə problemə yanaşır və sosial-kommunikasiyanı “Seçilmişlərin Uğuru” kimi görür. Çox sayda mənbələri təhlil edən. Y.Blavadski Zərdüştlər bir ŞƏCƏRƏ hesab edir və bu adla çox sayda peyğəmbərin olduğunu iddia edir.

Zərdüştilik miladdan əvvəl birinci minillikdə həm şərq, həm də qərb dini doktrinalarına təsir edir, Yəhudilikdə “xanuka” bayramı, Kabbalada olan əlamətləri, qədim romalıların Vesta ilahiləri (m.ö.VIII-VII əsrlər), hindistanda atəşpərəstlik avestanın izlərini daşıyır. Bu tarixi dövrdə baş verən “mədəni-gibrid” dini icmalar arasında sosial-mədəni kommunikasiyanın geniş yayıldığını göstərir. Babilistan sürgünündə olan yəhudilər Pars hakimiyyətinin himayəsində dini icmalarını qoruyub saxlamış və çox sayda kitablar yazmışdı. Makavelski kitabları adlanan bu kitablar Babilistanda yazılaraq mesapatamiya mədəniyyətinin verdiyi xeyli məlumatı özündə əks etdirmiş və sonradan müxtəlif dini kitabların mətninə daxil edilmişdi. Bu kitablarda yəhudilərə məbədin müqəddəs odunu qorumaq və hər il odun qorunması üçün səkkiz gün bayram etmək tövsiyə olunurdu ki, bu bayrama “xanuka” bayramı deyilirdi. Yəhudi tədqiqatçıları bu bayramın Pars atəşpərəstliyinin təsirindən və İran hakimiyyətinin dəstəyini almaq məqsədi ilə tətbiq olunduğunu irəli sürürlər. Vesta məbədinin antik Romada miladdan öncə

VIII-VII əsrlərdə artıq mövcud olması, yəhudilərin miladdan öncə VI-V yüzillikdə Avestanın ilkin versiyası ilə tanış olması, eləcə də bir çox möbidlər və hikmət daşıyıcıları Avestanın ilkin mətnləri ilə (Avestanın ilk yazılı abidəsinin isxəndər tərəfindən yandırılmasından əvvəl) tanış olmuş və minlərlə kahinlər tərəfindən əzbərləyərək öyrənməsi şübhə doğurmur. Yalnız bu dövrün məlumatları Zərdüştiliyin erkən obrazını yarada bilər.

Hesab edilir ki, Zərdüşt 30 yaşında olduqda ona "Əhriman" tərəfindən peyğəmbərlik verilib. Bu zaman həmvətənləri onu qəbul etməyib və Zərdüştün qonşu ölkələrə (Baktriyaya) getdiyi ehtimal olunur. Orada şah Viştəsb tərəfindən himayə edilir. Bisütun üzərindəki yazıya görə Viştəsb Daranın (Daryuşun) ulu babasıdır. O zaman Viştəsb İranda deyil Baktriyada idi. Belə rəvayət olunur ki, Parsların İrana gəlişi miladdan öncə birinci minilliyin əvvəllərində Mi-diyalıların icazəsi ilə, yalnız cənubda yaşamaq şərti ilə verilir. Parslar İrana "Hind-ariya" mədəniyyətini və öz inanclarını da gətirirlər. İndoariyalılar və ya indoirlilər miladdan əvvəl 1-ci minilliyə qədər eyni tayfalar olduqları hesab edilir. Etnosların hələ yalnız dil və həyat tərzilə biri-birindən fərqləndiyi zaman dini inancları da bir identifikasiya əlamətinə çevrilirdi. Lakin dini dünyagörüşü antoqanist əlamətlərə malik deyil, dialoq və qarşılıqlı dözümlülüyə açıq idi. Yeni biliklər dil və həyat tərzilə ziddiyyət təşkil etməsinə deyərək məbəd dilləri və məbəd yazıları formalaşdırılır, bu isə ciddi kommunikativ vasitəyə çevrilirdi.

Ön Asiya, Urartu, Midiya coğrafiyasında cəmiyyətin formalaşmasında mesopatamiya mədəniyyəti və ondan sonra gələn ellinizmin əlamətləri güclü idi. Bu

doktrinalarda insan ali varlıqdır. Pars-iran tayfalarında isə cəmiyyətin strukturu fərqlənirdi. Cəmiyyət 4 təbəqəyə (rəngə) bölünmüşdü. 1-Asraban (din xadimləri). 2-Atəşdaran (atlılar və döyüşçülər). 3-Dəb-iran (mirzələr). 4- Vasdereşan (şəhər və kənd əhalisi). Bu təbəqələrdən yalnız dördüncüsü vergi ödəyirdi. Vergi adam başına və istifadə etdiyi torpağa görə alınır. İlk üç təbəqə vergi ödəmədən azad idi.

Asraban da öz daxilində təbəqələşirdi. Dörd dərəcəyə bölünürdü –Mobid, Dəstur (bir neçə mobidə rəhbərlik edir), sər məbəd (dəsturları birləşdirəndir), Mobidən məbəd. Onlar gündə beş dəfə ibadət etməli idilər. Dövlət əyalətlərə və şəhərlərə bölünürdü. Şəhərlərə Şahın təyin etdiyi şəhərdar rəhbərlik edirdi. Zərdüştiliyə qədər məlum olan fars dini inanclarında sitayiş obyektinə məbəd deyil "mobid"dir.

Sasanilər zamanı da bu ənənələr əsasən davam etdirilirdi. Lakin tarixi ənənəni həxamənişilərdən (parfiyalılardan deyil) götürən sasanilər hökmdarları o qədər də eynilik yarada bilməmişdi ki, tədqiqatçılar İran, Arran, Elam toponimləri arasında fərqi müəyyən edə bilməsinlər. Diqqəti cəlb edən Sasanilər sülaləsinin əsasını qoymuş şəxs "Anahit" məbədinin rəhbəri (möbidi məbəd) olması və övladlarının hakimiyyətə gəlməsindən sonra atəşkədələri müqəddəs ocaq hesab edərək onların xeyrinə xüsusi vergilərin müəyyənləşdirilməsidir. Sasanilərin hakimiyyətə gəldikləri zaman bu coğrafiya artıq min il idi ki, atəşpərəst idilər. Belə olan halda atəşkədələri əsas məbəd elan etmək və onların xeyrinə vergilər təyin etmək hansı zərurdən irəli gəlirdi? Eləcə də "Anahid" məbədlərinin də statusu müəyyən deyildi.

Qeyd olunduğu kimi hind-ariya tayfalarının İranın cənubuna yerləşməsindən əvvəl Ön Asiya, Urartu və Midiya din və kommunikasiya sahəsində bir inteqrasiya mühitində idi. Mixi yazı ilə yazır, qarşılıqlı dini inanclara ehtiram edir, məbədlərdə qonşu xalqların dilini öyrənir, yaranmaqda olan bilikləri əsasən şifahi şəkildə nəsildən-nəsilə ötürürdülər. Arxeologiyanın antik maddi mədəniyyət haqqında verdiyi məlumatlar və yazılı mənbələrdən əldə olunan məlumatların tutuşdurulması göstərir ki, bir sıra biliklər yazıya köçürülür, bu məqsədlə müvafiq yazı sistemi, yazı materialı seçilir, eləcə də onun əbədləşməsi məqsədi ilə konkret addımlar atılırdı. Bir sıra biliklər isə daha əhəmiyyətli olsa da yazıya köçürülmür və şifahi ötürülürdü. Tətbiqi bilik sahibləri sehirbaz hesab edilirdi. Həkimyyət sehirbazların tətbiqi biliklərini möcüzə olaraq insanlara təqdim edərək legitimliyini və gücünü ifadə edirdi. Miladdan öncə birinci minillikdə hikmət daşıyıcıları ilə sehirbazlar arasında ciddi ittiqləflər meydana gəlməyə başlayır. İnsanlar hikmət adamlarına rəğbət bəsləyir, sehirbazlardan qorxur və uzaq olmağa çalışırdılar. Hikmət daşıyıcıları ittifaqlar yaradaraq birləşir, sehirbazlar hökmdarın himayəsində qorunurdular. Antik mifologiyada “Musa peyğəmbərin əsası” ilə əlaqədar hadisələrin müxtəlif formaları Midiya, İran və digər coğrafiyalarda da baş verdiyi məlumdur. Bu səhnələrdə hikmət daşıyıcıları ilə sehirbazların qarşıdurması aydın görsənir. İran şahı Dara (Daryuş) da saraydakı sehirbazın necə ifşa olduğunu Bisitun yazılarında xatırladır.

Əldə olan yazılı və arxeoloji materiallar Ön Asiya və Midiyanın inkişaf etdiyini göstərir. Həxamənişilər dövründə paytaxt olaraq genişlənən Suz şəhə-

rindən tapılmış bir gil kitabədə Kir (Kruş) adından yazılmış maraqlı bir mətnə deyilir, “...buranı Babililər tikdi, şam ağacları Livan dağlarından gətirilib, Assuriyalılar onu Babilistana gətirib,...Qızılar Midiyadan və Baktriyadan gətirilib,...Firuzələr Xarəzmdən gətirilib, gümüş Misirdən gətirilib, Fil sümüyü Həbəşistandan (Efiopiya) gətirilib, İşlədilən daş sütunlar Elamdan gətirilib, daş üzərində işləyənlər lidialılar idi, qızıl üzərində işləyənlər Midialı və Misirlilər idilər, Ağacları və divarları bəzəyənlər Midialı və Misirlilər idi... Bu parça göstərir ki, Ön Asiya və Midiya sənət və texnologiyada xeyli irəliləmiş, tanınmış bir “brend” durumunda idi.

Heradot yazır ki, qonşu xalqların adətlərini farslar məmnuniyyətlə qəbul edirlər. Onlar midialıların paltarlarını geyinir və onu daha yaxşı hesab edir. Ciddi kənar inteqrasiya proseslərinə baxmayaraq fars mədəniyyəti seçilmişlərin və klan münasibətlərinin məcmusunda özünü göstərirdi. Cəmiyyət daxilində təbəqələşmə inkişafı ləngidirdi. Həxamənişilər dövründə şah müqəddəs məqam hesab edilir və Əhrimazdanın (Hormuz) təmsilçisidir. O yalnız özünə bərabər adamlarla, ailə üzvləri və hətta bacısı ilə evlənmə bilirdi.

Din tarixinin tanınmış tədqiqatçısı, professor A.Zubov hesab edir ki, hind-ariya mədəniyyətində cəmiyyət üç təbəqəyə bölünür və təbəqələr arası ciddi irarxiya gözlənilirdi. Bu təbəqələri müxtəlif rənglərə bölür və birinci təbəqə din xadimləri idi ki, onlar da ağ paltar geyinirdilər. Hərbiçilər və döyüşçülər ikinci təbəqəni təşkil edirdi və paltarları qırmızı rəngdə olurdu. Üçüncü təbəqə tacirlər və azad insanlar idi ki, onların da paltarları sarı olmalı idi. Daha bir digər təbəqəyə

kölələr aid edilirdi ki, onlarda qara paltar geyinməli idilər. Cəmiyyətin belə təbəqələşməsi ailə, tayfa və qəbilə münasibətlərini aradan qaldırır, mühafizəkar dəyərlər sistemi yaranırdı. Belə ki, cəmiyyətin lideri din xadimidir, ondan sonra sərkərdə gəlir və cəmiyyətin son təbəqəsi tacir, sənətkar və digər azad insanlardır. Belə bir irarxik sistem cəmiyyətin inkişafını motivasiya etmir, əksinə ya müharibələr və işğallar vasitəsi ilə cəmiyyətin sabitliyi təmin olunur, ya da cəmiyyət dağılır. Belə təbəqələşmə cəmiyyətin böyüməsinə, inteqrasiyasına mane olur, sosial-mədəni kommunikasiyanı minimuma çatdırır və təbii olaraq mədəni mühit dağılır və tədricən yox olurdu. Məlumdur ki, Avesta dili başqa heç bir yerdə qarşıya çıxmır. Dini icmaların formalaşdırdığı avesta dili və avesta yazısı Sasanilər zamanı foqmaləşdirilir. Avestanın Aşi himnində (17-ci yaş) Xosrovlə əlaqədar səhnələr bir mənəli olaraq mətnin Sasanilər dövründə formalaşmasını göstərir. İranın XX əsr tədqiqatçıları aramey əlifbası əsasında formalaşdırılmış dini icmanın daxili yazışmaları üçün nəzərdə tutulmuş əlifbanı “pəhləvi əlifbası” (pəhləvi termininə yalnız İranın pəhləvilər hakimiyyəti dövründə mənə yüklənib) kimi təqdim etməsi və elmi ictimaiyyətin də bunu qəbul etməsi təəccüb doğurur. Erməni tədqiqatçısı Filip Ekozyants bəyan edir ki, “erməni əlifbası yoxdur, zira xalqlar əlifba yaratmayıblar. Erməni əlifbası kimi təqdim olunan yazı dini icmanın yaratdığı əlifbadır”. Belə yanaşma ilə tamamilə razılaşaraq elan etməliyik ki, “pəhləvi əlifbası” deyilən yazı kommunikasiyası dini icmanın daxili dövriyyəsi məqsədi ilə formalaşmışdı və tarixdə bu kimi əlifbaların nümunəsi çoxdur. Yazının meydana gəlməsi bir tərəfdən ta-

rixi inteqrasiya proseslərinə və digər tərəfdən özünü təcrid proseslərinə də şahiddir. Əgər yazı Allah kəlamını insana çatdırmaq, insanlar arası, icmalar arası kommunikasiya vasitəsidirsə, deməli insanları və icmaları təcrid məqsədlərini daşımamalıydı. Erkən Şumer mədəniyyətində mixi yazının ictimailəşməsi, Akkad dilinin beynəlmiləşməsi, Finikiya yazısının yunan əlifbasına keçərək dünyaviləşməsi təbii-tarixi təkamülün nəticəsi olaraq qarşıya çıxır.

TƏHSİL

Firdosi Şahnamədə yazır-“Cai ke atəşpərəstan bude, Həməni ca dəbirestan həni bude.” Firdosinin əsasən Sasanilər dövrü atəşpərəstliyini nəzərdə tutaraq dediklərini - məktəb, yəni təlim prosesinin sosial ehtiyacdən deyil mövcud biliklərin qorunub saxlanması və ötürülməsi ehtiyacından olduğunu göstərir. Bu o zamandır ki, əlifba, kommunikativ dil, yazı, cəmiyyət həyatının atributu deyil, dini icmaların özünü ifadə vasitəsidir. Lakin buna baxmayaraq yazılı mənbələrin olmadığı dövrün real mənzərəsini yaratmaq mümkün olmadığı səbəbindən dini icmaların yaratmış olduqları yazılı abidələr xeyli əhəmiyyətliyə. Əlbətdə, bütün yazılanları olduğu kimi qəbul etmək yanlışından da qorunmaq lazımdı.

Qeyd olunduğu kimi, Şumer qanunlarından xamurapi qanunlarına qədər keçən 1500 il ərzində biliklərin ilahi mənbəyi saxlanılır, sosial biliklər cəmiyyətin birgəyaşayış qaydalarına çevrilir. Tətbiqi biliklərin ötürülməsi xüsusi qaydada həyata keçirilir. Çox vacib fərqləndirici xüsusiyyət təhsilin ümumxalq prosesdən çıxaraq seçilmişlərin idarəçiliyinə keçməsi ilə baş verir.

Zərdüştiliyə qədər Farsların mövcud olan dinlərində dualizm açıq görsənir.

Pars-fars mədəniyyətində, dilinin inkişafında, düşüncə tərzində, musiqisində dərin izlər qoyub. Dualizmi zərdüştiliyə daxil etmək, ona yeni mahiyyət vermək söyləri, yeni ilahilər yaratmaq, hər birinə yeni funksiyalar vermək cəhdləri Azərbaycan ərazisində tərəfdar tapmadı. Lakin Sasani hökmdarlarının saraylarında tez-tez dini-elmi müzakirələr edilir, məclislər qurulur, Manidən, Məzdədən, mannaçılıqdan müzakirələr edilir, mitraqılıq müstəqil olaraq sarayda dəstəklənir, anahid əcdadlarının məbədi hesab edilir. Müqəddəs içki (Xaoma) içilir və qurbanlıq mərasimləri keçirilir. Məlundur ki, farslar böyük məbədlər tikməyib, yalnız təpələrdə “qurbangah”lar qurur və ildə bir dəfə öz ayınlarını yerinə yetirirdilər. Zərdüştilikdə ən ali qüvvə Ahuramazda hesab edilir. Zərdüştilikdə od müqəddəsdir. Lakin torpaq, su da o cümlədən müqəddəsdir. Zərdüştilikdə oda olan sitayiş Hindistan atəşpərəstlərində olduğundan əsaslı şəkildə fərqlənir. Azərbaycan coğrafiyada hər il novruz bayramından dörd həftə əvvəl başlayaraq insanlar od, külək (hava), torpaq və su həftəsini qeyd edir və mərasimlər keçirir. Bununla da sasanilər dövrü ənənələrində olduğu kimi odu digər təbiət ünsürlərindən ayırmır. Göründüyü kimi Zərdüştiliyin transformasiyası bir tərəfdən “mədəni gibril” olaraq ortaya çıxır, digər tərəfdən kiçik dini icmalar onun mahiyyətinə yenidən baxış (islahat) irəli sürür, “kəlam, şərh və hikmət” prizmasında zərdüştilik dəyişirdi.

MANİ VƏ MƏZDƏKİLƏR

Erkən xristianlıq da zərdüştiliyə təsir etdi. Mandaçılar dini gibril prosesində iştirak edirdilər. Üçüncü yüzillikdə Maniçilik meydana gəlir. Xeyli müddət Mani I Şapurun himayəsində olur. Şapurun ölümündən sonra zərdüştilər (Sasani

dövrünün möbidləri) tərəfindən təqib olunmağa başlayır. İran coğrafiyasında sasanilərin qanunlaşdırdığı zərdüştilikdə yeni bir islahatın (təftişçiliyin) qarşısı alınır. Belə ki, sasanilərin rəsmiləşdirdiyi zərdüştilik orijinalından xeyli fərqlənirdi. Bütün bunlara baxmayaraq, hesab edilir ki, maniçilik yəhudilərə, xristianlara və islam asketizminə öz təsirini qoydu.

V əsrin sonlarında məzdəkilər hərəkatı başlanır. Zərdüştilikdə bu hərəkatın da düzgün anlaşılmadığı özünü göstərir. Verilən məlumata görə Məzdək (yanlış ifadədir) möbid oğludur. Belə olan halda möbid öz oğlunun adını allahın adı ilə adlandırmazdı. Məzdəkin dünyaya gəlməsi və həyatı bir mifologiya materialıdır. Şahənşah Xəvvad Məzdəkiləri himayə edirdi və Məzdəki özünə məsləhətçi təyin edir. Bu səbəbdən də onun hakimiyyətini devirirlər və onu zindana salırlar. Xəvvad zindandan qaçır və səltənətini bərpa edir. Bundan sonra Məzdəkilərə qarşı mübarizə edir. Məzdəkilərlə əlaqədar tarixi mənbələr və müasir tədqiqatlar bir sıra suallara cavab vermir. Məsələn Məzdək kimdir və onun həqiqi kimliyi haqqında nələr məlumdur?

Zərdüştilikdə Axura-məzdə (Axýpa-Mázda) kimi təqdim olunan “müdrük allah” sözündə “Məzdə” müdrük mənasını verir. Əgər “ki” şəkilçisini mənsubiyyət şəkilçisi olduğunu qeyd edəriksə, Məzdəkilər Axura-mazdanın tərəfdarları kimi özünü göstərir və daha çox klassik zərdüştiliyin tərəfdarı olduqları, sasanilərin təqdim etdiyi çoxallahlığa protest edən bir qrupu xatırladır. Sasanilərin zərdüştilik olaraq təqdim etdikləri dini model klassik formasından nə ilə fərqlənirdi?

MİTRA VƏ ANAHİD

Beləliklə, hind-iran (hind-ariya) tayfalarının özləri ilə gətirdiyi “müqəddəs-

lərin” klassik zərdüştilikdə hansı formalarda təzahür etdiyini dəqiqləşdirək. Od haqqında zərdüştün baxışları sasanilər dövründə konkretləşir və iki formada – atəşkədələr şəklində və mitra məbədi ilə özünü göstərir. Eləcə də müqəddəs içki – Xaoma, qadın ilahəsi “Anahidin” müasir transformasiyası cəmiyyəti ümitsiz olan fərqli qruplara bölür. Artıq mitra yalnız maddi dünya ilə axirət arasındakı keçidin nəzarətçisi deyil, Anahid də artıq “İştər” və ya “Inanna” deyil. Zərdüştilikdə (sasanilər versiyasında) Mitra maddi dünyadan axirətə gedən keçid üzərində nəzarət etmə funksiyası daşıyan bir ilahədir. Mitranı zərdüştiliyin birallahlıq konsepsiyasından çıxararaq ayrıca məbədlərdə sətayiş olunması da İranın şimal coğrafiyasında dəstək və tərəfdar tapmırdı. Avestanın bu gün mövcud olan versiyalarında Mitra maddi dünyadan maddi olmayan dünyaya keçidin rəhbəridir. Mitranı Əhrimazda yaradıb, lakin bəzi hallarda mitra allahdan daha güclüdür. Mitra axirət dünyasına keçənlərin nə qədər qurbanlıq verdiyinə deyil onun mənəvi paklığı, daxili dünyasına baxaraq qərarlar verir. Eləcə də Zərdüştiliyi yalnız atəşkədələrlə təmsil etmək onun ana doktrinəsinə zidd idi. Belə ki, zərdüştilikdə od, torpaq, su, hava da bir o qədər əhəmiyyət daşıyır. Sasanilərin belə bir zərdüştilik anlayışı insanları özündən uzaqlaşdırır. Məhz bu səbəbdən dövlət atəşkədələr üçün xüsusi vergi müəyyənləşdirir və bir sıra müasir tədqiqatçılar buna əsaslanaraq iddia edirlər ki, “Sasanilər Zərdüştiliyi rəsmi dövlət dini elan etdi”. Bəs sasanilərə qədər dövlət dini zərdüştilik deyildi?

Avestanın Mitraya həsr edilmiş onuncu yəştdə Zərdüşt Əhriməzdədən soruşur: “Nə etmək lazımdır ki, Mitraya etiqad və ehtiramımızı bildirək ki, o bizdən

razı qalsın?” Ahura cavab verir: “Qoy üç gün və üç gecə o yuyunsun, 30 zərdə vurulmuş kimi peşmanlıq etsin, sonra iki gün və iki gecə yuyunsun və iyirmi zərdə vurulmuş kimi peşmançılıq etsin...” Mitra burada Ağ paltar geyinmiş bir müqəddəs şəkilində obrazlaşır, insanlara xoşbəxtlik gətirən, müharibələrdə qələbə qazandıran, hər şeyi görəndə, bilən və əbədi var olan bir obraz kimi göstərilir. Günəşə aid heç bir bənzərliyi, oxşarlığı göstərilməyən və Mitranın mədhiyəsi olan bu parçada sanki ona yeni missiya müəyyənləşdirilir. Mitranın iti oxları “devlərin” başın kəsir, onun iti nizəsi kəskindir, döyüş arabası möhtəşəmdir və ilaxır. Başqa bir tədqiqat Mitranı işığın anası, insan anası və “sofiya” olduğunu hesab edir. Belə olan halda digər ilahələrin funksiyası nədir? Məsələn Mitranın belə bir güc və səlahiyyətləri olan bir dünyagörüşündə Anahidə yer qalmır. Başqa bir məlumatda Mitra sədaqətin, düzgünlüyün və axirətin keçikçisidir. Mani yazılılarından və “pars” mənbələrindən toplayaraq mükəmməl bir lüğət tərtib etmiş Dəxoda Mitraya bir sıra anlamlar verməklə iddia edir ki, o həm də Misir fireonu (faraon) II Ramzesin arvadının adıdır. Eləcə də, İranın cənubunda yerləşən Kirmanşəhr yaxınlığında bir dağətəyi relyef görüntüsündə II Ərdəşirin başına tac qoyan II Şapurun yanında “lotos” üzərində Mitra allahı dayanır və bu tacqoyma legitimləşdirir. Sasanilər zərdüştilik dini düşüncəsinə yeni dəyərlər daxil edərək, erkən hind-iran inanclarını sintez edərək anahit və mitraçılıq məbədlərini genişləndirirdi. Məlumdur ki, Sasan Anahid məbədinin (Mobidən məbəd) rəhbəri olmuşdu. Odur ki, Ərdəşirin tacqoyma mərasiminə “Ahura” deyil, “anahit” deyil

Mitra ilahəsinin xeyir-dua verməsi diqqəti cəlb edir.

Mitra eyni zamanda xristian yüksək din xadimlərinin mərasim zamanı başlarına qoyduğu papağın da adıdır. Bu da təsadüfi deyil və xeyli simvolik mənalar daşıyır. Bəzi yəhudi tədqiqatçıları hesab edir ki, Mitraçılıq miladdan öncə I minillikdə seçilmişlərin gizli təşkilatı olaraq yaranmış və miladdan sonra I yüzillikdə leqallaşmışdır. Göstərilən şərtləri təhlil edərək Loqos-Mitras (anlayış-razılaşma) nəzəriyyəsinə daha innandırıcı olduğunu hesab etmək olar. Mitraçılığın bütünlüklə Sasanilər dövründə Zərdüştiliyin tərkibinə daxil olduğunu, buna qədər isə seçilmişlərin gizli təşkilatı olaraq fəaliyyət göstərdiyini iddia etmək olar. Miladdan əvvəl VI yüzillikdə PİFAQOR məktəbi haqqında yayılan əfsanələr göstərir ki, Mitraçılıq pifaqor məktəbini xatırladan gizli və seçilmişlərə aid edilən birliklərdən ibarət olub. Gizli təriqəti xatırladan belə birliklər böyük coğrafiyaya yayılır və güclü təsir imkanlarına malik olurdular. Bu birliklər bir sıra tətbiqi bilikləri möcüzə olaraq gizli biliklər kimi yazıya köçürmür, nəsilədən nəsilə sərt qaydalarla ötürürdü. Qaydaları pozanlar aman-sızcasına cəzalandırılırdı. Pars-yunan müharibəsinin də məhz Pifaqor məktəbinin dağıdılması dövrünə təsadüf etməsi yaqın ki, heç də təsadüfi deyildi. Dexoda və Moın qədim fars dilində Anahid sözünü Nahid (zöhr ulduzu, vinera) kimi və suyun qoruyucusu olaraq mənalandırır. Eləcə də bu fikrin “Şumer İnnannasından və assuriya İştardan ilham alaraq müəyyənləşdiyini iddia edir. II Ərdəşir böyük şəhərlərdə anahid məbədləri təsis edir və ona heykəllər qoyurdu”. Burada tamamilə aydındır ki, ərdəşir anahid məbədinin möbidləri nəslindəndir. Zərdüştiliyə

qədər mövcud olan fars dini inanclarında “Anahita” müqəddəs göldə yaşayan su pərisinin² adıdır. Lakin Sasanilər zamanı təqdim olunan anahit məbədi daha çox qədim Misirin ANH(X) ilahəsini (Əbədi həyat) xatırladır. Heca əlifbasının qaydaları ilə oxunarsa ANH (X) anahit kimi oxunur və ona müxtəlif dövrlərdə yeni məna yüklənir. Şumer ilahəsi “İnanna”dan, samilərin İştardan başlayaraq çox sayda qadın ilahələrinin məcmusu kimi təqdim edilən sasanilər Anahid məbədi klassik zərdüştiliyin doktrinasına uyğun gəlmirdi və yaqın ki, məhs bu səbəbdən yalnız İrannın cənub əyalətlərində geniş yayılmışdı. Təəccüb doğuran odur ki, Sasanilər zamanı mitraçılıq zərdüştiliyin əsas doktrinasına daxil edildi, lakin anahid məbədi bu prosesdən kənarda qaldı. İrannın “pəhləviçi” tarixçiləri də islam əxlaqına söykənərək anahit məbədinə sahiblik etmədilər. Bu zaman sahibsiz qalan “anahit” məbədinə müasir Ermənistan adlanan, lakin tarixən hay tayfaları olan ermənilər sahiblik iddiasına düşdü.

Məlumdur ki, Urartuda altmışdan artıq ilahə mövcud idi . Qadın ilahəsi “Tuşpu” hesab edilirdi. Tuşpu günəş tanrısı Şivinin arvadıdır, eləcə də onun adına Van gölü sahilində şəhər salınıb. Urartulular “Tuşpu” ilahəsini “Urartunun anası” hesab etmirdilər və bu ilahəyə münasibət fərqli idi. Deməli Harminanın (yəni Urartunun) Anahit məbədi ilə heç bir əlaqəsi yoxdur. Bu isə erməni tarixçilərinin növbəti saxtakarlığından biridir. Müasir erməni tarixi əsərlərində “anahiti” ermənistanın (erməni) anası hesab edirlər. Urartunun yazılarının oxunuşu onların Ural-altay dil qrupuna aid olduq-

² Dexoda

larını göstərir. Lakin hind-avropa dillər qrupuna aid olan müasir erməni-hay tayfalarının nümayəndələri özlərini urartunun varisi hesab edir və Tuşpunu deyil, Anahiti özlərinə “ana obrazı” olaraq qəbul edir.

NƏTİCƏ

Sasanilərə qədər olan Pars (fars) tarixində mövcud olan çox sayda anlaşılmazlıqlar, məntiqsizlik və izahı olmayan hadisələr miladdan sonra III-V əsrlərdə sistemə salınmağa başlanır. Məhz bu dövrdə formalaşmış tarix materialları Firdosinin şahnaməsinin obyektinə çevrilir iftixarlı qəhrəmanlıq mifalogiyasına çevrildi. Diqqəti cəlb edən odur ki, Firdosi Sasanilərə qədər olan, olmuş-keçmiş hökmdarlar haqqında heç nə bilmir və onları əsərinin qəhrəmanı etmir. Firdosinin islam mədəniyyətinin üçüncü yüzilliyində tarixi səhnəyə gələrək ortaya qoyduğu Şahnamə əsəri, iran-turan müharibəsi sujetləri klassik “mitraçılıq layihəsinin” bir nümunəsidir.

Böyük Nizami Gəncəvi də “Sirlər xəzinəsində”, “Xosrov və Şirində” və digər əsərlərində Sasani hökmdarlarını öz əsərinin qəhrəmanı edir. Məşhur “İsgəndərnamə” əsərində Heradotun tarixi qeydləri çərçivəsində Pars klan hakimiyyətini və İsgəndərin həqiqi tarixi macərələrini deyil, xəyalında yaratdığı obrazı canlandırır və özünün fəlsəfi düşüncələrini ifadə edir. Nizami Gəncəvi heç şübhəsiz, Heradotu tanıyır və əsərlərindən xəbərdardır. Belə olan halda o Makedoniyalı İsgəndərin İran yürüşü haqqında Heradotun yazdıqlarını bilir. İran sərkər-

dəsinin rüsvayçı məğlubiyyəti və döyüşdən qaçma səhnələrindən də xəbəri var. Məhz bu səbəbdən Nizami sasanilər dövrü mifalogiyasından çıxaraq İsgəndər haqqında yeni mifalogiya yaradır.

“Kəlam, şərh və hikmətlə” başlayan insanlar arası ilk sosial kommunikasiya mədəniyyətin başlanğıcı oldu. İnsan və dünya haqqında biliklər artdıqca cəmiyyət təbəqələşməyə üz tutur, birliklər, ittifaqlar, gizli təşkilatlar güc mərkəzinə çevrilirdi. Yahudi din tarixçisi B.İ.Şapiro Mitraçılığın yaranması və mənşəyi haqqında səmimi etiraflar edərək deyir: “Mən bilmirəm mitraizm nə zaman yaranıb. Ancaq o, heç bir dinlə konfrantasiya etməyərək bütün dinlərin daxili strukturuna uyğunlaşmış və özünü müstəqil din olaraq deyil, müxtəlif dinlərin içərisində qoruyub saxlamışdı”. Göründüyü kimi Pars (fars) tayfaları miladdan əvvəl I minilliyin əvvəllərində Midiyalıların icazəsi ilə İran coğrafiyasının cənubunda yaşamaq icazəsi alaraq bu coğrafiyaya yerləşmiş və özlərinin dini inanclarını Sasanilər zamanında klassik Zərdüştiliyin doktrinasına daxil edərək onu dəyişdirmişdilər. Eləcə də zərdüştiliyə qədər olan dini inanclarından imtina etmişlər. Yahudilər Babilistan sürgünü zamanı mitraçılıqla tanış olurlar və ondan xeyli təsirlənirlər. Mitraçılıq dünyəvi və tətbiqi biliklərin toplanması, ötürülməsi, təriqətçiliyin yaranması, eləcə də ilk gizli kommunikativ müəssisə olaraq tarixdə əhəmiyyətli rol oynadı. Onun həqiqi tarixi missiyası, avestada deyildiyindən tam fərqli şəkildə özünü göstərdi.

ƏDƏBİYYAT

1. The Avesta. The Holy Writing of Zoroastrianism. Hymn Mitre. Age Ten. Mihr Yasht. Audiobook. [Electronic resource]. <https://www.youtube.com/watch?v=->

- [kUnMSKB90Ts](#) (Access date 15.03.2021) (in Russian)
2. Avesta. The Holy Writing of Zoroastrianism. Hymn Ashi. Age Seventeen. Ard is young. [Electronic resource]. <https://www.youtube.com/watch?v=tuwDwV5Gcu0> (Access date 15.03.2021) (in Russian)
 3. E.P. BLAVATSKAYA - "ZOROASTR IN" HISTORY "AND ZARATUSHTRA IN THE SECRET ANNALAH" article (audiobook) [Electronic resource]. <https://www.youtube.com/watch?v=rNNVhqPN9Yw> (Access date 15.03.2021) (in Russian)
 4. Dexoda. logetname. Iran, Tehran. 1372. [Explanatory dictionary of Persian language / compiler Dexoda] (in Persian language)
 5. Moin. Logetname. -Iran, Tehran. 1357. [Explanatory dictionary of Persian language/ compiler Moin] (in Persian language)
 6. Friedrich Nietzsche. So said Zarathustra (Audiobook, NikOsho) [Electronic resource]. https://www.youtube.com/watch?v=tayf_aSHWEw (Фридрих Ницше. Так сказал Заратустра [Аудиокнига, НикОшо] (Access date 15.04.2020) (in Russian)
 7. Library Officer. Sumerian Religions and the Comparison of Religions The Root of the Qur'an, the Bible and the Torah in Sumer. [Electronic resource]. <https://www.youtube.com/watch?v=Jon25idIj48> (Access date 15.04.2020) (in turkish language)
 8. The Bible. (Книги Священного Писания Ветхого и Нового Завета) Moskva, 2005. (in Russian)
 9. Kazimi P. Türk xalqlarının kitab və kitabxana mədəniyyəti. (Book and library culture of the Turkic peoples). Bakı, Mütərcim, 2014. 320 s. (in Azerbaijani language)

REFERENCES

1. The Avesta. The Holy Writing of Zoroastrianism. Hymn Mitre. Age Ten. Mihr Yasht. Audiobook. [Electronic resource]. <https://www.youtube.com/watch?v=-kUnMSKB90Ts> (Access date 15.03.2021) (in Russian)
2. Avesta. The Holy Writing of Zoroastrianism. Hymn Ashi. Age Seventeen. Ard is young. [Electronic resource]. <https://www.youtube.com/watch?v=tuwDwV5Gcu0> (Access date 15.03.2021) (in Russian)
3. E.P. BLAVATSKAYA - "ZOROASTR IN" HISTORY "AND ZARATUSHTRA IN THE SECRET ANNALAH" article (audiobook) [Electronic resource]. <https://www.youtube.com/watch?v=rNNVhqPN9Yw> (Access date 15.03.2021) (in Russian)
4. Dexoda. logetname. Iran, Tehran. 1372. [Explanatory dictionary of Persian language / compiler Dexoda] (in Persian language)
5. Moin. Logetname. -Iran, Tehran. 1357. [Explanatory dictionary of Persian language/ compiler Moin] (in Persian language)
6. Friedrich Nietzsche. So said Zarathustra (Audiobook, NikOsho) [Electronic

- resource]. https://www.youtube.com/watch?v=tayf_aSHWEw (Фридрих Ницше. Так сказал Заратустра [Аудиокнига, НикОшо] (Access date 15.04.2020) (in Russian)
7. Library Officer. Sumerian Religions and the Comparison of Religions The Root of the Qur'an, the Bible and the Torah in Sumer. [Electronic resource]. <https://www.youtube.com/watch?v=Jon25idIj48> (Access date 15.04.2020) (in turkish language)
 8. The Bible. (Книги Священного Писания Ветхого и Нового Завета) Moskva, 2005. (in Russian)
 9. Kazimi P. Book and library culture of the Turkic peoples. Bakı, Mütərcim, 2014. 320 s. (in Azerbaijani language)

ЛИТЕРАТУРА

1. The Avesta. The Holy Writing of Zoroastrianism. Hymn Mitre. Age Ten. Mihr Yasht. Audiobook. [Electronic resource]. <https://www.youtube.com/watch?v=-kUnMSKB90Ts> (Access date 15.03.2021) (in Russian)
2. Avesta. The Holy Writing of Zoroastrianism. Hymn Ashi. Age Seventeen. Ard is young. [Electronic resource]. <https://www.youtube.com/watch?v=tuwDwV5Gcu0> (Access date 15.03.2021) (in Russian)
3. E.P. BLAVATSKAYA - "ZOROASTR IN" HISTORY "AND ZARATUSHTRA IN THE SECRET ANNALAH" article (audiobook) [Electronic resource]. <https://www.youtube.com/watch?v=rNNVhqPN9Yw> (Access date 15.03.2021) (in Russian)
4. Dexoda. logetname. Iran, Tehran. 1372. [Explanatory dictionary of Persian language / compiler Dexoda] (in Persian language)
5. Moin. Logetname. -Iran, Tehran. 1357. [Explanatory dictionary of Persian language/ compiler Moin] (in Persian language)
6. Friedrich Nietzsche. So said Zarathustra (Audiobook, NikOsho) [Electronic resource]. https://www.youtube.com/watch?v=tayf_aSHWEw (Фридрих Ницше. Так сказал Заратустра [Аудиокнига, НикОшо] (Access date 15.04.2020) (in Russian)
7. Library Officer. Sumerian Religions and the Comparison of Religions The Root of the Qur'an, the Bible and the Torah in Sumer. [Electronic resource]. <https://www.youtube.com/watch?v=Jon25idIj48> (Access date 15.04.2020) (in turkish language)
8. The Bible. (Книги Священного Писания Ветхого и Нового Завета) Moskva, 2005. (in Russian)
9. Казими П. Книжная и библиотечная культура тюркских народов.. Баку, Мутарджим, 2014. 320 с. (на азербайджанском языке)

MÜƏLLİFLƏR HAQQINDA

Kazimi Pərviz Firudin oğlu- tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, Bakı Dövlət Universitetinin Kitabxanaşünaslıq kafedrasının dosenti
e-mail: pkazimi@mail.ru
ORCID: - Parviz Kazimi4[0000-0001-5577-4773]

INFORMATION ABOUT THE AUTHORS

Kazimi F. Parviz - PhD in Historical Sciences, associate professor at the Department of Library Science, Baku State University;
e-mail: pkazimi@mail.ru
ORCID: - Parviz Kazimi4 [0000-0001-5577-4773]

ИНФОРМАЦИЯ ОБ АВТОРАХ

Казими Парвиз Фирудин оглы - доктор философии по историческим наукам, доцент, доцент кафедры «Библиотековедение» Бакинского Государственного Университета
e-mail: pkazimi@mail.ru
ORCID: - Парвиз Казими4 [0000-0001-5577-4773]

İNFORMASIYA MÜBADİLƏSİNİN REALLAŞMASINDA AVTOMATLAŞDIRILMIŞ İŞ YERLƏRİNİN ROLU

HƏSƏNOVA N.Ə.

Bakı Dövlət Universiteti

AZ 1148, Bakı şəh., Akademik Zahid Xəlilov küçəsi – 23, Azərbaycan Respublikası

İSRAFILOVA E.N.

Mingəçevir Dövlət Universiteti

AZ4500, Mingəçevir şəh., D.Əliyeva küçəsi-21, Azərbaycan Respublikası

Xülasə. Məqalədə informasiya mübadiləsinin həyata keçirilməsində avtomatlaşdırılmış iş yerlərinin təşkili məsələsinə baxılmışdır. Avtomatlaşdırılmış iş yerlərinin təkamül mərhələləri və kompleks mühafizəsinin təmin edilməsinin əsas komponentləri tədqiq edilmişdir.

Açar sözlər: informasiya mübadiləsi, korporativ şəbəkə, avtomatlaşdırılmış iş yeri, informasiya təhlükəsizliyi.

THE ROLE OF AUTOMATED WORKPLACES IN THE IMPLEMENTATION OF INFORMATION EXCHANGE

HASANOVA N. A.

Baku State University

AZ 1148, Baku, Academician Zahid Khalilov Street - 23, Republic of Azerbaijan

ISRAFILOVA E.N.

Mingachevir State University

AZ4500, Mingachevir city, D.Aliyeva street-21, Republic of Azerbaijan

Abstract. The article discusses the organization of automated workplaces in the exchange of information. The stages of evolution and the main components of providing comprehensive protection of automated workplaces have been investigated.

Keywords: information exchange, corporate network, automated workplace, information security.

РОЛЬ АВТОМАТИЗИРОВАННЫХ РАБОЧИХ МЕСТ В РЕАЛИЗАЦИИ ИНФОРМАЦИОННОГО ОБМЕНА

ГАСАНОВА Н.А.

Бакинский Государственный Университет

AZ 1148, г. Баку, улица Академика Захида Халилова - 23, Азербайджанская Республика

ИСРАФИЛОВА Е.Н.*Мингячевирский государственный университет**AZ4500, г. Мингячевир, улица Д.Алиева-21, Азербайджанская Республика*

Аннотация. В статье рассматривается организация автоматизированных рабочих мест при осуществлении обмена информацией. Исследованы этапы эволюции и основные составляющие обеспечения комплексной защиты автоматизированных рабочих мест.

Ключевые слова: обмен информацией, корпоративная сеть, автоматизированное рабочее место, информационная безопасность.

GİRİŞ

İnformasiya-kommunikasiya texnologiyalarının inkişafı və cəmiyyətin informasiyalaşdırılması prosesinin genişləndirilməsi insan fəaliyyətinin müxtəlif sahələrində çoxsaylı verilənlər bazası, platformalar və bulud texnologiyaları vasitəsilə avtomatlaşdırılmış iş yerlərinin (AİY) yaradılmasını zəruri edir. Xarici tədqiqatların öyrənilməsi göstərmişdir ki, dövlət qulluqçularının iş yerlərinin avtomatlaşdırılması məsələləri elektron dövlət quruluşu çərçivəsində iş yerlərinin rəqəmsallaşdırılması kontekstində araşdırılır. AİY-nin yaradılması məsələlərinə toxunan əcnəbi akademik tədqiqatlardan başqa, ayrı-ayrı dövlətlər səviyyəsində (Sinqapurda rəqəmsal dövlət quruculuğu proqramını (Digital Government Blueprint)) strateji sənədlərin mövcudluğu, regional birliklərin (Avropa Şurasında iş yerlərinin rəqəmsallaşdırılması strategiyasını (Digital Workplace Strategy)) göstərmək olar. Avtomatlaşdırılmış iş yerlərinin tətbiqindən Səməra əldə edən açar sahə kimi korporativ sektor çıxış edir. Bununla əlaqədar olaraq FUJITSU (The White Book of Digital Workplace Evolution) və ZenSar (Enable ‘User First’ Strategy for Enhanced Workplace Experiences) şirkətində işçi yerlərinin rəqəmsallaşdırılması üzrə Ağ kitabları qeyd etmək olar

[8]. Həmçinin korporativ təşkilat strukturunda qarşılıqlı əlaqəli elementlər səviyyəsində AİY-lərin tətbiq edilməsi təcrübəsinin hərtərəfli təşkilatı və texnoloji icmalını özündə əks etdirən ZenSar (Enable “User First” Strategy for Enhanced Workplace Experiences) şirkətini nümunə göstərmək olar [9].

İNFORMASIYA MÜBADİLƏSİ VƏ AİY

Bir qayda olaraq, istifadəçi (məsələn, iqtisadçı) predmet texnologiyası, yəni verilənlər üzərində aparılan əməliyyatlar ardıcılığı və onların qarşılıqlı əlaqələndirilməsi strukturu ilə yaxından tanışdır. Funksional texnologiya müəyyən qaydalara görə yerinə yetirilmiş təminat və predmet texnologiyalarının sintezidir. Verilənlərin çevrilməsinin müəyyən mühiti kimi çıxış edərək funksional texnologiya texniki, proqram (verilənlər bazasının idarəetmə sistemi, əməliyyat sistemi və s.), təşkilatı (işçi heyət) və informasiya hissələrindən ibarət olan platformaya əsaslanır. Son nəticədə, istifadəçi-mütəxəssis (iqtisadçı, menecer və s.) həm ayrı-ayrı informasiya texnologiyalarını, həm də onların müəyyən kompleksdə birləşmiş topluluğunu istifadə edə bilər. Rəhbər işçinin, qərar qəbul edən şəxsin məqsədlərinin yerinə yetirilməsini dəstəkləyən təminat və funksional informasiya texnologiyaları kompleksi avtomat-

laşdırılmış iş yerləri əsasında həyata keçirilir. AİY-nin təyinatı qoyulmuş məqsədlərin əldə edilməsi üçün qərarların formalaşdırılması və qəbul edilməsinin informasiya dəstəyindən ibarətdir [1].

Beləliklə, avtomatlaşdırılmış iş yeri peşəkar əməyin avtomatlaşdırılması üçün nəzərdə tutulmuş və mütəxəssisə tələb olunan sənədlərin və verilənlərin hazırlanması, redaktə edilməsi, axtarışı və ekrana çıxarılması, çapı ilə təmin edən texniki və proqram vasitələrinin fərdi kompleksidir. Müasir dövrdə informasiyalaşdırmanın yüksək səviyyəli şəraitində informasiya-hesablama resurslarının paylanmasında, həmçinin korporativ şəbəkə abonentləri arasında informasiya mübadiləsinin səmərəli təşkilinin həyata keçirilməsində AİY-lər ön plana çıxır. Bununla əlaqədar olaraq şəbəkə strukturunda AİY-nin yüksək səviyyəli təhlükəsizliyinin təmin edilməsi məsələsi aktuallıq kəsb edir. AİY-nin kompleks təhlükəsizliyinin təmin edilməsi üçün əsas məsələlər aşağıdakılardır [3]:

- təbii və texnogen təsirlər nəticəsində tamamilə məhv olmaqdan qorunma;
- məlumatı oğurlamaq, məhv etmək və ya dəyişdirmək məqsədi ilə bədənəməlli istifadəçinin daxil olmasının qarşısını almaq;
- texniki kanallar vasitəsilə məlumat sızmasının qarşısının alınması.

Göstərilən məsələlərin reallaşdırılması üçün məqsədəuyğundur ki, AİY-nin kompleks mühafizəsinin təşkili müəyyən komponentlərə əsaslansın:

- *mühəndis mühafizə vasitələri*. Bədənəməlli istifadəçilərin AİY-nə fiziki daxil olma hallarının qarşısının alınması üzrə kompleks məsələləri reallaşdırır;

- *mühafizənin aparat qurğuları və proqram kompleksləri*. Məlumat sızma kanallarını müəyyənləşdirmək və xüsusiyyətlərini qiymətləndirmək üçün hazırlanmışdır;

- *kriptoqrafik mühafizə vasitələri* AİY-də emal edilən məlumatların məxfiliyinin, bütövlüyünün və həqiqiliyinin təmin edilməsinə, həmçinin kompüter şəbəkəsi resurslarının yüksək səviyyədə qorunmasının təşkil edilməsinə yönəldilmişdir.

Bu xüsusiyyətləri nəzərə alaraq, avtomatlaşdırılmış iş yerləri üçün çoxsəviyyəli mühafizənin təşkili daha perspektivli və effektivdir. Onun əsas komponentləri [2]:

- rejim (parol, kriptoqrafik yoxlama);
- texnoloji (məlumatların ehtiyat nüsxəsi, verilənlərin saxlanması və emalı);
- sistem (istifadəçilərin səlahiyyətlərinin və etibarlılığının, imtiyazlarının avtomatlaşdırılmış yoxlanışı, davam edən hadisələrin auditi).

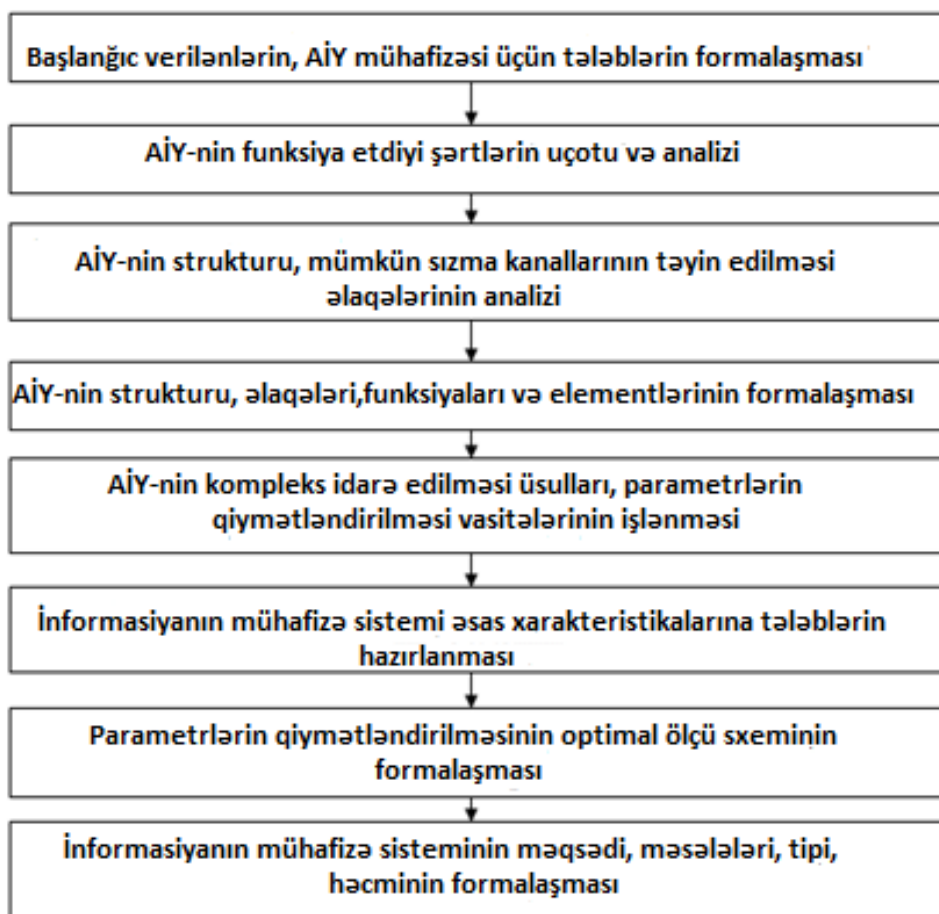
Korporativ şəbəkənin quruluşunda avtomatlaşdırılmış iş yerinin hərtərəfli qorunması xüsusiyyətləri həm lokal şəbəkə səviyyəsində, həm də AİY modul-ları səviyyəsində avtonom olaraq tədbirlərin həyata keçirilməsinə ehtiyac olduğunu müəyyənləşdirir [4]. Bu tələbləri nəzərə alaraq, avtomatlaşdırılmış iş yerlərinin qorunması üçün ümumi alqoritmi Şəkil 1.-dəki kimi qurmaq olar.

Alqoritmə göstərilən əsas istiqamətlərə əlavə olaraq, avtomatlaşdırılmış iş yeri üçün integrasiya edilmiş bir mühafizə sisteminin inkişaf etdirilməsi və təhlükəsizlik səviyyəsinin artırılması müasir alqoritmlərdən, metodlardan və riyazi, proqram və aparat vasitələrindən istifadə edən ölçmə və yoxlama nəticələri olmasını əsas tutur. Bunlar aşağıdakı tələblərə tabe olmalıdır:

- ölçmə nəticələrinin yüksək məlumat məzmununa malik olması;
- yüksək ölçmə dəqiqliyinə nail olmaq;
- metodların və ölçü alətlərinin etibarlılığı;
- nəticələrin təkrarlana bilməsi və əks edilməsinin təmin edilməsi;
- avtomatlaşdırılmış iş yerinin təhlükəsizliyini qiymətləndirmək üçün metodologiyanın rasionallığı [3].

Uzun illərdir ki, iş yerləri ofislər, iclas otaqları da daxil olmaqla fiziki mə-

kanlara istinad edərək inkişaf etmiş, əməkdaşlarla ani əlçatanlıq imkanlarının əldə edilə biləcəyi dövrə gəlib çatmışdır. Xüsusilə də indiki pandemiya dövründə bir çox ofis sənədlərindən və layihələrdən onlayn şəkildə istifadə edilir. Ofis ortamında informasiya mübadiləsinin ani olaraq reallaşdırılması populyarlıq qazanmış, elektron poçt xidməti isə yazışmalar üçün əlverişli vasitə olaraq istifadə edilir.

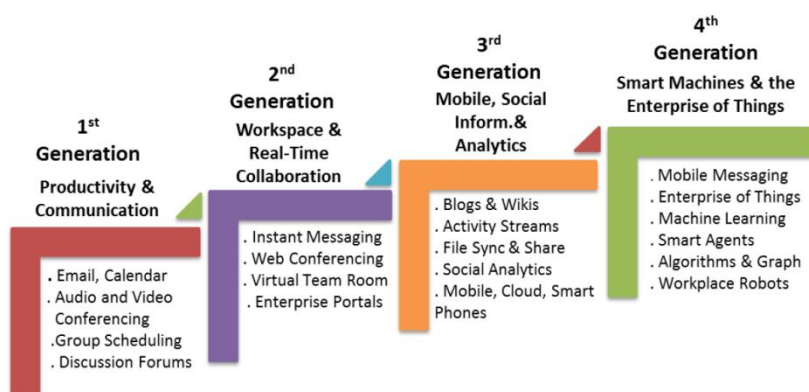
Şəkil 1. AİY-nin kompleks mühafizə sisteminin algoritmi

Gartner avtomatlaşdırılmış iş yerlərinin təkamülünü 4 nəsə bölür [6]. Bu sxematik olaraq Şəkil.2-də göstərilmişdir.

Birinci nəsil avtomatlaşdırılmış iş yerlərinin tətbiqi məhsuldarlığın artmasına və kommunikasiyanın təşkil olunmasına yönəlmişdi. Audio və video konfrans əlaqələri, qrup şəklində planlaşdırılmış diskussiya forumları əməkdaşlar arasında, eləcə də əməkdaşlar və müştə-

rilər arasında ünsiyyəti yaxşılaşdırdı.

İkinci nəsil avtomatlaşdırılmış iş yerlərinin tətbiqində Internetin imkanlarından ani mesajların göndərilməsi, veb konfransların təşkil edilməsi, komandalının təşkil edilməsi üçün virtual komanda vasitələrinin istifadəsi və sosial əməkdaşlığın inteqrasiyası və genişləndirilməsi həyata keçirildi.

Şəkil 1.6. Avtomatlaşdırılmış iş yerlərinin təkamülü

Bir çox müəssisə və təşkilatlar avtomatlaşdırılmış iş yerlərinin *üçüncü nəsildədir*. Burada mobil qurğular, bulud xidmətləri və smartfonlar biliklərin mübadiləsi, qərarların qəbul edilməsi və maraqlara görə birliklərin yaradılması üçün platformaların təqdim edilməsinə şərait yaradırlar. Bir neçə əməkdaş asanlıqla ünsiyyət qura və bir layihə üzərində işləyə bilirlər. Bu nəslin texnologiyaları məhsuldarlığı artırır, işçiləri əməkdaşlığa sövq edir, ünsiyyəti sadələşdirir və birliyi artırır. Əməkdaşlar faylları təhlükəsiz buludda saxlaya bilər, öz resurslarına ixtiyari yerdən və istədikləri zaman müraciət edə bilirlər: açma, mübadilə edə bilirlər, redaktə işi apara bilirlər. Xəbər

lənrlərinin alətləri təşkilatlara ən yeni informasiyaları paylaşmaq imkanı verir, korporativ məlumatları canlı yayımda translyasiya edir və real zaman rejimində əks-əlaqə təşkil etməyə imkan yaradırlar [5].

Dördüncü nəsil - innovativ avtomatlaşdırılmış iş yeri olub, Süni İntellekt (AI), Machine Learning (ML) və Things Enterprise (EoT) kimi texnologiyalara əsaslanaraq təşkilatlarda vaxtında qərar qəbul etmək üçün aktual, dəqiq və etibarlı informasiyanın emalını təmin edir. Yeni nəsillə avtomatlaşdırılmış iş yeri texnologiyaları təşkilat və müəssisələrə onların daha səmərəli, məhsuldar və qənaətcil olmaları üçün zəruri alət və sistemlər təqdim edirlər. Süni intellekt Chatbot

vasitəsilə həyata keçiriləcək və əməkdaşlar öz vaxtlarını daha məhsuldar işlərə sərf etsinlər deyərək işçi robotlar rutin ofis işlərinin avtomatlaşdırılmasına kömək edəcəkdir. Bu texnologiyalar müştəri dəstəyini optimallaşdırır, müştəriyə cavab vaxtını azaldır və müştərilərə xidmət səviyyəsinin artırır. Biznes-analitik alətləri müxtəlif mənbələrdən verilənləri toplayır və proqnozlaşdırma, aktivliyin izlənməsi və resursların idarə edilməsi üçün işgüzar planlar hazırlayır. Nəhayət, 5G şəbəkə texnologiyaları sürətli İnternet əlaqələrini təmin edərək işçilərin mobil cihazlar vasitəsilə istənilən

yerdə və istənilən vaxt xidmətlərdən yararlanma bilmələri əlçatan olacaq [7].

NƏTİCƏ

Son 10 ildə ofis işləri təkrarlanan rutin əməliyyatlardan biliklərə əsaslanan daha elastik və adaptasiya olunan məsələlərin həllinə keçmişdir. Əməkdaşlar məhsuldar iş metodları ilə uzlaşaraq işlədikdə və lazım olan informasiyaları vaxtında əldə etdiklərində onlar şirkət və ya müəssisənin daha az vaxtını və resursunu sərf etmiş olurlar

ƏDƏBİYYAT

1. Həsənova N.Ə., İsrailova E.N. İnformasiya texnologiyaları və sistemləri //Dərs vəsaiti, Bakı - Mütərcim nəşriyyatı 2015, 312 səh.
2. Кускова А.А. Оценка рисков информационной безопасности телекоммуникационной системы //Информационное противодействие угрозам терроризма. 2009. № 13. С. 90–92.
3. Чаус Е.А. Особенности построения комплексных систем защиты информации в распределенных корпоративных сетях //Международный научно-исследовательский журнал «Успехи современной науки и образования». 2016. №4, Том 2. С. 107
4. Amador, C. (2018). The future of work: The rise of the digital workplace. Retrieved March 2, 2019, from <https://allwork.space/2019/02/the-future-of-work-the-rise-of-the-digital-workplace/>
5. Avanade, Inc. (2017). Global survey: companies are unprepared for the arrival of a true digital workplace. Retrieved March 2, 2019, from <https://www.avanade.com/~media/asset/research/digital-workplaceglobal-study.pdf>
6. Gartner Report, Gartner says worldwide public cloud services market to grow 18 percent in 2017. February 4. Retrieved March 2, 2019, from <https://www.gartner.com/newsroom/id/3616417>
7. Microsoft Ignite. (2017). Spark the Future. Retrieved March 6, 2019, from <https://slideplayer.com/slide/4875602>
8. [WhiteBook-DigitalWorkplaceEvolution-US.pdf \(fujitsu.com\)](#)
9. https://www.zensar.com/whitepapers/enable_user_first_strategy_for_enhanced_workplace_experiences.PDF

REFERENCES

1. Hasanova NA, Israfilova EN Information technologies and systems // Textbook, Baku – “Mutarjim” 2015, 312 pages.
2. Kuskova AA Assessment of the risks of information security of the telecommunications system // Information counteraction to the threat of terrorism. 2009. № 13. С. 90–92.
3. Chaus EA. Features of building complex systems of protection of information in distributed corporate networks // International scientific-research journal "Success of modern science and education". 2016. №4, Volume 2. S. 107
4. Amador, C. (2018). The future of work: The rise of the digital workplace. Retrieved March 2, 2019, from <https://allwork.space/2019/02/the-future-of-work-the-rise-of-the-digital-workplace/>
5. Avanade, Inc. (2017). Global survey: companies are unprepared for the arrival of a true digital workplace. Retrieved March 2, 2019, from https://www.avanade.com/~/_media/asset/research/digital-workplaceglobal-study.pdf
6. Gartner Report, Gartner says worldwide public cloud services market to grow 18 percent in 2017. February 4. Retrieved March 2, 2019, from <https://www.gartner.com/newsroom/id/3616417>
7. Microsoft Ignite. (2017). Spark the Future. Retrieved March 6, 2019, from <https://slideplayer.com/slide/4875602>
8. WhiteBook-DigitalWorkplaceEvolution-US.pdf (fujitsu.com)
9. https://www.zensar.com/whitepapers/enable_user_first_strategy_for_enhanced_workplace_experiences.PDF

ЛІТЕРАТУРА

1. Гасанова Н.А., Исрафилова Е.Н. Информационные технологии и системы // Учебник, Баку - Издательство «Мутаржим» 2015, 312 стр.
2. Кускова А.А. Оценка рисков информационной безопасности телекоммуникационной системы // Информационное противодействие угрозам терроризма. 2009. № 13. С. 90–92.
3. Чаус Е.А. Особенности построения комплексных систем защиты информации в распределенных корпоративных сетях // Международный научно-исследовательский журнал «Успехи современной науки и образования». 2016. №4, Том 2. С. 107
4. Amador, C. (2018). The future of work: The rise of the digital workplace. Retrieved March 2, 2019, from <https://allwork.space/2019/02/the-future-of-work-the-rise-of-the-digital-workplace/>
5. Avanade, Inc. (2017). Global survey: companies are unprepared for the arrival of a true digital workplace. Retrieved March 2, 2019, from

- <https://www.avanade.com/~media/asset/research/digital-workplaceglobal-study.pdf>
6. Gartner Report, Gartner says worldwide public cloud services market to grow 18 percent in 2017. February 4. Retrieved March 2, 2019, from <https://www.gartner.com/newsroom/id/3616417>
 7. Microsoft Ignite. (2017). Spark the Future. Retrieved March 6, 2019, from <https://slideplayer.com/slide/4875602>
 8. [WhiteBook-DigitalWorkplaceEvolution-US.pdf \(fujitsu.com\)](#)
 9. https://www.zensar.com/whitepapers/enable_user_first_strategy_for_enhanced_workplace_experiences.PDF

MÜƏLLİFLƏR HAQQINDA

Həsənova Nazlı Əli qızı – texnika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, Bakı Dövlət Universitetinin İnformatika kafedrasının dosenti;
e-mail: ictnazli@gmail.com

İsrafilova Elmira Nəriman qızı – texnika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, Mingəçevir Dövlət Universitetinin İnformasiya Texnologiyaları kafedrasının dosenti;
e-mail: eisrafilova@mail.ru

INFORMATION ABOUT THE AUTHORS

Hasanova Nazli Ali gizi - PhD, Associate Professor, Associate Professor of Informatics, Baku State University;
e-mail: ictnazli@gmail.com

Israfilova Elmira Nariman gizi - PhD, Associate Professor, Associate Professor of Information Technology Department of Mingachevir State University;
e-mail: eisrafilova@mail.ru

ИНФОРМАЦИЯ ОБ АВТОРАХ

Гасанова Назлы Али кызы - доктор философии, доцент, доцент кафедры информатики Бакинского государственного университета;
e-mail: ictnazli@gmail.com

Исрафилова Эльмира Нариман кызы - доктор философии, доцент, доцент кафедры информационных технологий Мингячевирского государственного университета;
e-mail: eisrafilova@mail.ru

FÜZULİ RAYONUNUN TALAN EDİLMİŞ KİTAB VƏ KİTABXANA MƏDƏNİYYƏTİ**ABDULLAYEVA ADİLƏ**

Azərbaycan Dövlət İqtisadiyyat Universiteti (UNEC)

AZ1001, Bakı şəh., İstiqlaliyyət küç. -22, Azərbaycan Respublikası

MƏMMƏDOV ELÇİN

ADA Universiteti

AZ1008, Bakı şəh., Əhməd bəy Ağaoğlu küç.- 61, Azərbaycan Respublikası

Xülasə. Məqalədə Füzuli rayonunun kitabxanalarının fəaliyyəti işıqlandırılmış, 1993-cü il avqust ayının 23-də erməni işğalı nəticəsində məhv edilmiş kitab, unikal nəşrlər, nadir nüsxələr, dəyərli əlyazmalar barədə faktlar diqqətə çatdırılmışdır. Qeyd edilmişdir ki, Füzuli rayonunun Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən işğal olunması nəticəsində rayon ərazisindəki 90 kitabxana dağıdılmış və talan edilmiş, rayon kitabxanalarına 389 min nüsxə (bəzi mənbələrdə 659 min nüsxə) kitab fondu, təqribi hesablamalara görə 1 milyon 889 min manat həcmində maddi ziyan dəymişdir. Erməni vandallarının törətdiyi mədəni və mənəvi ziyanı isə rəqəmlərlə hesablamaq qeyri-mümkündür. Həmçinin kitabxanaların köçkünlük həyatı və fəaliyyəti də işıqlandırılmış, əldə edilmiş zəfərdən sonra kitabxanaların işində perspektivlərdən də bəhs edilmişdir.

Açar sözlər. dağıdılmış kitabxanalar, Füzuli rayon Mərkəzləşdirilmiş Kitabxana Sistemi, kitabxana fondu, kitabxana xidmətləri, kitabxanaçılar, kitab mədəniyyəti

THE DESTROYED CULTURE OF BOOK AND LIBRARY IN THE FIZULI REGION**ABDULLAYEVA ADILA,**

Azerbaijan State University of Economics (UNEC)

AZ1001, Baku, Istiqlaliyyat str. 22, Azerbaijan,

MAMMADOV ELCHIN

ADA University

AZ1008, Ahmadbay Agha-Oglu Str.-61, Baku, Azerbaijan

Abstract. The article examine the activities of the libraries of the Fizuli region, the facts about the destruction of books, unique publications, rare copies, valuable manuscripts as a result of the Armenian occupation on August 23, 1993. With the occupation of the Fizuli region by the Armenian armed forces, 90 libraries in the region were destroyed and looted, 389,000 copies (659,000 copies in some sources) of the district libraries, according to estimates, caused material damage in the amount of 1 million 889 thousand manats. It is impossible to calculate the cultural and moral damage caused by Armenian vandals in figures. The refugee activities of libraries were also covered, and the development perspectives after the liberation and victory were discussed.

Keywords: destroyed libraries, Centralized Library System of Fuzuli region, library collection, library services, librarians, book culture

УНИЧТОЖЕННАЯ КНИЖНОЙ И БИБЛИОТЕЧНОЙ КУЛЬТУРЫ ФИЗУЛИНСКОГО РАЙОНА

АБДУЛЛАЕВА АДИЛЯ

Азербайджанский Государственный Экономический Университет (UNEC)

AZ1001, ул. Истиглалият – 6, Баку, Азербайджан

МАМЕДОВ ЭЛЬЧИН

Университет ADA

AZ1008, ул. Ахмедбей Ага-Оглы - 61, Баку, Азербайджан

Аннотация. В статье исследуется деятельность библиотек Физулинского района, факты об уничтожении книг, уникальных изданий, редких экземпляров, ценных рукописей в результате оккупации района вооруженными силами Армении 23 августа 1993 года. В результате армянской оккупации 90 библиотек в районе были разрушены и разграблены, 389 тысяч экземпляров книг (в некоторых источниках - 659 тысяч экземпляров) из фонда районных библиотек, по приблизительным подсчетам, материальный ущерб составляет около 1 миллион 889 тысяч манатов. Подсчитать культурный и моральный ущерб, нанесенный армянскими вандалами, в цифрах невозможно. В статье также освещается деятельность библиотек после оккупации и обсуждаются перспективы работы библиотек после победы.

Ключевые слова: разрушенные библиотеки Централизованная Библиотечная Система Физулинского района, библиотечный фонд, библиотечные услуги, библиотекари, книжная культура

GİRİŞ

Azərbaycan Respublikasının son 30 ilə yaxın dövrdə işğal olunmuş ərazilərində erməni işğalçılarının özbaşınalığı, tarix və mədəniyyət abidələrimizin dağıdılması və bir mədəniyyət abidəsi olaraq qəsdən izlərin itirilməsi, Qarabağda məqsədyönlü şəkildə, müxtəlif üsullarla aparılan saxta “erməniləşdirmə” siyasətinin təzahürü idi. Bu gün qalib ölkə kimi erməni saxtakarlığının qarşısının alınmasında, Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olan Qarabağın tarixi, iqtisadiyyatı, elmi, təhsili və mədəniyyəti, baş vermiş münaqişələr, yerli əhaliyə qarşı erməni

vəhşilikləri haqda məlumatların, bütövlükdə Qarabağ həqiqətlərinin həm ölkə daxilində, həm də dünya ictimaiyyətinə qərəzsiz çatdırılmasında bir sıra sahələrin mütəxəssisləri kimi kitabxanaçıların da qarşısında mühüm vəzifələr durur. Bir kitabxanaçı kimi üzərimizə düşən mühüm vəzifələrdən biri də vaxtilə işğalla məruz qalmış və bu gün müzəffər Azərbaycan ordusu və Ali baş komandanın siyasi iradəsi nəticəsində geri qaytaracağımız Azərbaycan torpaqlarında tarixən mövcud olan kitab, kitabxana, müəllimlə mədəniyyəti bəzədə elmi tədqiqatların və araşdırmaların aparılmasıdır. Bu niy-

yətlə UNEC və ADA Universitetinin kitabxanaları olaraq silsilə elmi tədqiqatlarımıza ilk olaraq Füzuli rayon Mərkəzləşdirilmiş Kitabxana Sistemindən başladıq.

FÜZULİ RAYONUNUN KİTABXANALARI: İŞĞALDAN ƏVVƏL VƏ BU GÜN

Tarixə qısa nəzər salsaq deyə bilirik ki, Füzuli rayonu Qarabağ dağ silsiləsinin cənub-şərq ətəklərindən Araz çayına-dək sahəni əhatə edir, Cəbrayıl, Xocavənd, Ağcabədi, Beyləqan rayonları və Araz çayı boyunca İranla həmsərhəddir. Rayonunun ərazisi 1993-cü il 23 avqust işğalına qədər 1386 kv.km olmuş, əhalisi təxminən 105 min nəfər təşkil etmişdir. Rayonun 1994-cü ilə qədər işğaldan azad olunmuş ərazisində 2020-ci ilin 17 oktyabr tarixinə qədər yeni salınan qəsəbələrlə birgə 17 qəsəbə və 22 kəndi mövcud idi. Birinci Qarabağ müharibəsində mənfur erməni işğalı nəticəsində 1100-dən çox füzulili şəhid olmuş, 113 nəfər girov götürülmüş, 1450 nəfər müxtəlif dərəcəli əlil olmuş, rayon əhalisi məcburən öz yurd yuvalarından didərgin salınmışdır. Füzuliyə erməni təcavüzü nəticəsində 36 361 nəfər uşaq zərər çəkmiş, onlardan 155 nəfəri yetim qalmış, 55 min nəfərə yaxın füzulili 27 il köçkün həyatı yaşamışdır. 1993-cü il 23 avqust tarixində Füzuli rayonunun Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən işğal olunması nəticəsində rayon ərazisindəki bütün kitabxanalar dağıdılmış və talan edilmişdir. Müharibə nəticəsində rayon kitabxanalarına təqribi hesablamalara görə 1 milyon 889 min manat həcmində maddi ziyan dəymişdir. Erməni vandallarının törətdiyi mədəni və mənəvi ziyanı isə rəqəmlərlə hesablamaq qeyri-mümkündür.

Füzuli rayonunda ilk kitabxana 1948-ci ildə yaradılmış və sonralar Füzuli rayon Mərkəzləşdirilmiş Kitabxana Sistemi (MKS) bu kitabxananın əsasında təşkil edilmişdir. Kitabxana Füzuli rayon mərkəzində yerləşir və əhalinin bütün təbəqələrinə xidmət göstərirdi. Çox məsuliyyətli, nizam-intizamlı, kitabxananın təəssübünü çəkən, kitabxana fondunun zənginləşdirilməsinə, daim yeni nəşrlərlə komplektləşdirilməsinə diqqət yetirən, kitabı geniş təbliğ edən və heç zaman işləməkdən yorulmayan zəhmətkeş kitabxanaçılardan biri olmuşdur. XX əsrin 70-ci illərində keçmiş Bakı Kitabxanaçılıq texnikumunda (indiki Bakı Humanitar Kolleci) təhsil almışdır. 1978-ci ilə qədər Nabat Quliyeva kitabxana müdiri vəzifəsində çalışmış, 1978-ci ildə Füzuli rayon Mərkəzləşdirilmiş Kitabxana Sistemi yaradılarkən Mərkəzi Kitabxananın xidmət şöbəsinin müdiri vəzifəsində fəaliyyətini davam etdirmişdir. [1] Nabat xanımla yanaşı kitabxanada çalışan qocaman kitabxanaçılar ordusunun nümayəndələrindən İsmayılova Miniş, Tağıyeva Səlimə, Əliyeva Kübra, Bayramova Şairə, Şirnova Tahirə, Adıgözəlova Xatirə, Əliyeva Eldəniz, Nişanə Məhərrəmovə və digərləri çiyin-çiyinə verib Füzuli rayonunun çoxsaylı oxucularına xidmət göstərmişlər. Beləliklə, Sov.İKP MK-nın müasir mərhələdə kitabxanaların ideoloji, mədəni-maarif və informasiya funksiyalarını müəyyənləşdirdiyi və kitabxanaların mərkəzləşdirilməsi məsələsini irəli sürdüyü 1974-cü il “Zəhmətkeşlərin kommunist tərbiyəsində və elmi-texniki tərəqqidə kitabxanaların rolunu artırmaq haqqında” qərarı əsasında ölkədə kitabxanaların mərkəzləşdirilməsinə başlandı. Və 1978-ci ildə 1 rayon Mərkəzi və 90 kütləvi (4 şəhər, 1 uşaq kitabxanası)

kitabxana birləşdirilərək Füzuli rayon Mərkəzləşdirilmiş Kitabxana Sistemi kimi fəaliyyətə başladı. Mərkəzi kitabxana rayon mərkəzində Sovet küçəsində, M.Füzulinin heykəli ilə üzə-üz binada yerləşirdi. [6] Mərkəzi kitabxanada Xidmət şöbəsi-(gənclər şöbəsi, abonent şöbəsi, oxu zalı, səyyar şöbə), Metodika və bibliografiya şöbəsi, komplektləşdirmə və kitabışləmə şöbəsi, vahid kitab fondu fəaliyyət göstərirdi. Rayonun ali təhsilli kadrlarından olan Raya Abdullayeva MKS-nin direktoru vəzifəsinə təyin edildi və uzun müddət ümumilikdə 171 nəfər kitabxanaçı ilə Füzulidə əhalinin mütləq mədəniyyətinin formalaşmasına, əhalinin müxtəlif sahələr üzrə informasiya tələbatının ödənilməsinə xidmət etmişdir. O, 2007-ci ilə qədər kitabxananın rəhbəri vəzifəsində işini davam etdirmişdir. 1992-ci ilin məlumatına görə rayon MKS-nin kitab fondu 389 min nüsxə (bəzi mənbələrdə 659 min nüsxə), oxucuların sayı 45 min 620 nəfər təşkil etmişdir. [4] Kitabxana fondunda Azərbaycanın və rayonun tarixini, mədəniyyətini, elmi, təhsili, ictimai-siyasi həyatını, iqtisadiyyatını əhatə edən dəyərli elmi əsərlər, nadir nüsxələr var idi ki, oxucular bu nəşrlərdən yalnız kitabxana daxilində istifadə edirdilər. Rayonda əsasən üzümçülük, taxılçılıq, pambıqçılıq, barmaçılıq, heyvandarlıq sahələri inkişaf etmiş və kitabxanalarda da bu sahələr üzrə ədəbiyyatlar geniş yer almışdı. Mərkəzin fəaliyyətinin uğurlu olmasında, oxucu auditoriyasının genişlənməsində Səyyar kitabxana xidməti olduqca əhəmiyyətli idi. 3000-ə yaxın fondu olan səyyar kitabxana rayonda fəaliyyət göstərən bir sıra idarə və təşkilatlara, təhsil və mədəniyyət ocaqlarına, Maşınhesablama idarəsi, 2 və 4 saylı bağça, göz xəs-

təxanası, Nəsimi adına məktəb və digər yerlərə gedərək kitab aparır 10 gündən sonra qayıdıb həmin kitabları yeniləri ilə əvəz edirdi. Həmin müəssisələrdə artıq mərkəzi kitabxananın “məntəqə”ləri yerləşirdi.[1] Kəndlərdə isə ferma, pambıq tarlası, üzüm plantasiyalarına xüsusi avtobuslarla kitab aparılır və kitabxanaya yeni daxil olan nəşrlər təbliğ edilirdi. Bu kitabxana “avtokitabxana” adlandırılırdı. Onu da məlumat verək ki, Rayonun yerli qəzeti olan Araz qəzetində kitabxananın fəaliyyəti, qabaqcıl kənd kitabxanaları, fəal kitabxanaçılar haqqında vaxtaşırı məqalələr dərc edilirdi. Qəzetin 1979-cu il 9 iyun sayında dərc edilən məqalədə qeyd edilir ki, Füzuli rayon Mərkəzi kitabxanasının fəal işlərindən biri də “Kitabsevənlər” dərnəyinin fəaliyyətidir. Dərnəkdə ayda bir dəfə rayonun kitab dostları, “bibliofillər”i toplaşır və hər dəfə bu dərnək yeni bir ədəbiyyatın müzakirəsini keçirir.[7] 1979-cu ilin məlumatına görə MKS-nin oxucularının sayı 42 minə çatmışdır. Uzun müddət kitabxananın fəal oxucuları olmuş rayon ziyalılarında tarixçi Bəhram Məmmədov, filoloq Vəfa Əliyev, yazıçı Mahmud Qacar, Böyük Vətən Müharibəsi veteranı Məmməd Məmmədov, digər ziyalılardan Səfərov Ehtiram, Umud Rəhimov, Məmmədov Telman, Səfərov Alıqışi, Səfərova Sima, Hafiz Səfixanov, Namiq Seyidov və başqalarını qeyd etmək olar.[1] Dövrün təhlili onu göstərir ki, rayonda əhali arasında kitab mütləqəsi genişlənməmiş, kitabxanalar ən çox ziyarət edilən, intellektual bir mərkəzə çevrilmişdir. Həqiqətən də rayonda uşaqdan böyüyə hər kəsdə kitaba məhəbbət, kitabxanaya, kitabxanaçıya xüsusi hörmət hissi formalaşmışdı. Təbii ki, bu işdə ən böyük məsuliyyət kitabxanaçıların üzərinə düşür-

dü. Kitabxanaçıların zəhməti, kitabın təbliği istiqamətində yorulmaz xidmətləri hər zaman dövlət tərəfindən qiymətləndirilmiş, “Əməkdar mədəniyyət işçisi”, o zamanki Mədəniyyət Nazirliyinin fəxri diplomları, orden və digər həvəsləndirici mükafatlara layiq görülmüşlər.

1990-cı ildə kitabxanaya 2-3 mərtəbəli yeni bina tikilməsi planlaşdırılmış və kitabxana Mədəniyyət sarayına köçürülmüşdür. 1993-cü ildə mənfur erməni ordusu tərəfindən rayonun işğalı zamanı kitabxanalar fondları ilə bərabər tamamilə məhv edilmişdir. 1994-cü ildə kitabxanaları qismən bərpa etmək məqsədilə Mahmudlu-2 kəndində şəxsi evdə və kiçik kitab fondu ilə Mərkəzi kitabxananın fəaliyyəti çətinliklədə olsa yenidən bərpa edilmişdir. Ancaq MKS-nin 46 kitabxana filialı fəaliyyətini başqa məqsədlər üçün bərpa edilmiş binalarda və şəxsi evlərdə təcridən davam etdirmişdir (22 kənd və qəsəbələrdə). Onlardan 1 Mərkəzi Kitabxana, 6 şəhər kitabxanası, 2 qəsəbə kitabxanası, 37 isə kənd kitabxana filiallarıdır. 45 kitabxananın fəaliyyəti isə dondurulmuşdur. Qeyd olunan kitabxanalarda 186 nəfər işçi çalışır ki, onların 112 nəfər kitabxanaçı (20 ali təhsilli), 74 nəfəri isə texniki işçidir. [5]

Erməni quldurları tərəfindən məhv edilmiş zəngin kitabxana fondlarını yenidən bərpa etmək üçün 1994-cü ildən sonra rayonun ictimai fəalları, ziyalıları, görkəmli şair və yazarlarının təşəbbüsü ilə kitabxanaya kitablar toplanmışdır. Eyni zamanda Mədəniyyət Nazirliyinin göstərişi ilə digər rayon MKS-lərindən əvəzsiz olaraq alınan kitab və jurnallar, Kitabxana Kollektorundan, Prezident Aparatından daxil olan kitablar hesabına fond təcridən yenidən formalaşmağa başlamışdır.

Bir müddət Mahmudlu-2 kəndində yerləşən Mərkəzi kitabxana binasının qəza vəziyyətində olmasını nəzərə alaraq Nazirlər Kabinetinin məktubuna əsasən Mərkəzi kitabxana 2010-cu ildə 1-ci Zobucuq qəsəbəsində yerləşən klub icma mərkəzinə köçürülmüş və hal-hazırda fəaliyyətini orada davam etdirir. 2009-cu ildən etibarən ali təhsilli Lətifə Xu-davərdiyeva Füzuli rayon MKS-yə direktor təyin edilir və bugünədək bu vəzifədə çalışır. Hazırda Füzuli rayon MKS-də Lətifə xanımın rəhbərliyi ilə Gülbuta Camalova, Tamella Ələkbərova, Qətibə Ağamirova, Tünzalə Ağayeva, Raya Abdullayeva, İradə Şahbazova, Sahilə Quliyeva, Tamella Paşayeva, Bəsti Paşayeva, Bəsirə Quliyeva və digər kitabxanaçıları yorulmadan çalışır və oxuculara operativ xidmət göstərirlər. [6]

Bugünkü statistik göstəricilərə əsasən hazırda Mərkəzləşdirilmiş Kitabxana Sisteminin ümumi fondu 52345 nüsxə ədəbiyyatdan ibarətdir ki, bunlardan 50628 nüsxə Azərbaycan, 1252 rus, 465 nüsxə xarici dildədir. 2019-cu ildə MKS-də oxucuların sayı 19149 nəfər, kitab verilişi 128464 nüsxə, tədbirlərin sayı isə 5281 olmuşdur. Halbuki 2005-ci ildə kitabxananın fondu 23518 nüsxə, kitab verilişi 19637, oxucuların sayı isə 5102 nəfər olmuşdur. [4]

2010-cu ildən MKS-nin veb-saytı və elektron poçt ünvanı yaradılmış, 2012-ci ildə Avtomatlaşdırılmış Kitabxana İnformasiya Sistemi ilə təchiz edilmiş, kitabxanalar müasir informasiya daşıyıcıları ilə təmin edilərək elektron kitablar (CD və DVD) alınmış, kitabxanaların maddi texniki bazası möhkəmləndirilərək inventar və avadanlıqlarla təmin edilmişdir.

Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin 11 oktyabr 2011-ci il tarixli

162 №-li Qərarına əsasən Mərkəzi kitabxanada 2 yeni şöbə Kitabxana – bibliografiya proseslərinin avtomatlaşdırılması və İnformasiya-resurs şöbələri yaradılmışdır ki, bu şöbələr kitabların, ölkəşünaslıq, diyarşünaslıq məlumatlarının elektron kataloqlaşdırılması, gündəlik mətbuatın elektron kartotekasının bazalara yerləşdirilməsi işlərini həyata keçirir. MKS üzrə kitabxanada 22 kompüter var ki, bunun da 11-i Mərkəzi Kitabxanada, qalan hissəsi isə filiallarda yerləşir. Füzuli rayon MKS-nin veb sahifəsi (fuzuli.cls.az) kitabxananın fəaliyyətini işıqlandırır. İnanırıq ki, 2021-ci ildən etibarən kitabxana öz fəaliyyətini tam tərkibdə əzəli torpağımız olan doğma Füzuli rayonunda yeni üslubda qurulmuş müasir tipli kitabxanalarda yenidən davam etdirəcək.

NƏTİCƏ

Əslində Füzuli rayon kitabxanasının keçdiyi tarixi inkişaf yoluna nəzər salmaqda məqsədımız Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olan Qarabağ ərazisində yerləşən rayonların məruz qaldığı mədəni, tarixi talanlar barədə məlumatları geniş ictimaiyyətə təqdim etməkdir. Burada təkcə 1 statistikaya nəzər salsaq

aydın olur ki, 389 000 dəyərli, unikal və tarixi nəşrin məhv edilməsi faktların təhrif edilməsi, 1 regionun tarixi, mədəniyyəti, elmi, təhsili və bütövlükdə milli-mənəvi dəyərlərinin yağmalanması deməkdir. Tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Cavid Cəfərov haqlı olaraq öz “Erməni biblioklazmının qısa tarixi” məqaləsində qeyd edir ki, “...ermənilərdə “biblioklazm”, “kitabyardırma” mərkəzi heç də əsassız yerə yaranmamışdır. Onların oğru instinkti həmişə çox yaxşı anlamışlar ki, öz keçmişlərini uydura bilmək, faktları saxtalaşdırmaq üçün ilk növbədə, erməni psevdö-tarixinin qolqanad açmasına maneə törədən həqiqətləri, sənədləri, kitab və kitabxanaları, bir sözlə, əsl mənbələri məhv etmək lazımdır” [2]. Və mənfur erməni quldurları Qarabağda təkcə ictimai, kütləvi kitabxanaları deyil, şəxsi kitabxanaları da yandırmış, evlərdə saxlanılan qiymətli kitablar, əlyazmalar, nadir nüsxələr də tamamilə məhv edilmişdir. Əminliklə deyə bilərik ki, cənab ali baş komandanın siyasi əzmi sayəsində Ermənilər Qarabağda törətdikləri bütün digər vəhşiliklər kimi, mədəni talanın da cavabını verəcəklər.

ƏDƏBİYYAT

1. Camalova G. (2020, Noyabr 25). Füzuli rayon Mərkəzləşdirilmiş Kitabxana Sistemi haqqında (müsaibəni aldı: A.T. Abdullayeva)
2. Cəfərov, C. Erməni biblioklazmının qısa tarixi //AMEA, M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun “Azərbaycan mədəniyyət tarixinin problemləri əlyazmalarda” mövzusunda XVI ənənəvi respublika elmi konfransının materialları, Bakı, 24 aprel.- Bakı, 2018.- S. 44-50.
3. Dağıdılmış sərvtələr, məhv edilmiş kitabxanalar /tərt. S. Abbasov; elmi məsləhətçilər L. Məmmədova, Ə. Eyvazov, M. Əhmədov, A. Əliyeva-Kəngərli; red. Y. Qarayeva, X. İsmayılova; Azərb. Resp. Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi.- Bakı: [s. n.], 2012.-[25] s.

4. Füzuli rayon Mərkəzləşdirilmiş Kitabxana Sisitemi //Azərbaycan kitabxanaları XXI əsrin informasiya məkanında.Cild I, II /tərt. və elmi red Məmmədaliyeva Sevda.-Bakı: Nurlar, 2007.- S.287-290.
5. Füzuli rayon Mərkəzləşdirilmiş Kitabxana Sisiteminin 2019-cu il üzrə hesabatı.- 3 s.
6. Xudaverdiyeva L. (2020, Noyabr 21). Füzuli rayon Mərkəzləşdirilmiş Kitabxana Sistemi haqqında (müsahibəni aldı: A.T. Abdullayeva)
7. Kazımov, M. Fərəhli Nəticələr/Mayis Kazımov, Sabir Rüstəmov //Araz.- 1979.-9 iyun.- S.4.

REFERENCES

1. Camalova G. (2020, November 25). About Fuzuli Centralized Library System (interviewed by AT Abdullayeva)
2. Jafarov, J. A brief history of the Armenian biblioclasm // Materials of the XVI traditional republican scientific conference of the Institute of Manuscripts named after M.Fuzuli of ANAS on "Problems of the history of culture of Azerbaijan in manuscripts", Baku, April 24.- Baku, 2018. - P. 44-50.
3. Destroyed treasures, destroyed libraries / compiler S. Abbasov; scientific advisers L. Mammadova, A. Eyvazov, M. Ahmadov, A. Aliyeva-Kangarli; editor Y. Garayeva, X. Ismayilova; Azərb. Resp. Ministry of Culture and Tourism.- Baku: [p. n.], 2012. - [25] p.
4. Centralized Library System of Fuzuli region // Azerbaijani libraries in the information space of the XXI century. Volume I, II / compiler and scientific editor Mammadaliyeva Sevda.-Baku: Nurlar, 2007.- P.287-290.
5. Report of Fuzuli District Centralized Library System for 2019.- 3 p.
6. Khudaverdiyeva L. (2020, November 21). About Fizuli Centralized Library System (interviewed by AT Abdullayeva)
7. Kazimov, M. Successful results / Mayis Kazimov, Sabir Rustamov //Araz.- 1979.- 9 June.- P.4.

ЛИТЕРАТУРА

1. Джамалова Г. (2020, 25 ноября). О централизованной библиотечной системе «Физули»
2. Джафаров, Дж. Краткая история армянского библиоклазма// Материалы XVI традиционной республиканской научной конференции Института рукописей им. М. Фузули НАНА на тему «Проблемы истории культуры Азербайджана в рукописях. », Баку, 24 апреля. - Баку, 2018. - С. 44-50.
3. Разрушенные сокровища, уничтоженные библиотеки / Составитель С. Аббасов; научные руководители Л. Мамедова, А. Эйвазов, М. Ахмедов, А. Алиева-Кангарлы; редактор Ю. Гараева, Х. Исмаилова; Министерство Культуры и Туризма Азерб. Респ.- Баку: [с. п.], 2012.- [25] с.

4. Централизованная библиотечная система Физулинского района // Библиотеки Азербайджана в информационном пространстве XXI века. Том I, II / составитель и научный редактор Мамедалиева Севда.-Баку: Нурлар, 2007.- С.287-290.
5. Централизованной библиотечной системы Физулинского района за 2019 год. - 3 стр.
6. Худавердиева Л. (21 ноября 2020 г.). О централизованной библиотечной системе «Физули»
7. Казимов, М. Успешные результаты / Маис Казимов, Сабир Рустамов // Араз.- 1979.-9 июня.- С.4.

MÜƏLLİFLƏR HAQQINDA

Abdullayeva Adilə Tariyel qızı – tarix üzrə fəlsəfə doktoru, Azərbaycan Dövlət İqtisadiyyat Universitetinin (UNEC) Kitabxana-informasiya Mərkəzinin direktoru
e-mail: adila.abdullayeva@unec.edu.az

Məmmədov Elçin -texnika üzrə fəlsəfə doktoru, Azərbaycan Diplomatıya Akademiyasının Kıtıbxana və informasiya xidmətləri şöbəsinin direktoru
e-mail: emammadov@ada.edu.az

INFORMATION ABOUT THE AUTHORS

Abdullayeva Adila Tariyel gızı - PhD, Director of the Library and Information Center of the Azerbaijan State University of Economics (UNEC)
e-mail: adila.abdullayeva@unec.edu.az

Mammadov Elchin - PhD, Director of the Department of Library and Information Services of the Azerbaijan Diplomatic Academy
e-mail: emammadov@ada.edu.az

ИНФОРМАЦИЯ ОБ АВТОРАХ

Абдуллаева Адила Тариел гызы - доктор философии, директор Библиотечно-информационного центра Азербайджанского Государственного Экономического Университета (UNEC)
e-mail: adila.abdullayeva@unec.edu.az

Мамедов Эльчин - доктор философии, директор Департамента библиотечных и информационных служб Азербайджанской Дипломатической Академии.
e-mail: emammadov@ada.edu.az

KOMPÜTERLƏRİN VİRUSLARDAN MÜDAFİƏSİ HAQQINDA

QULİYEV NATİQ

Bakı Dövlət Universiteti

AZ 1148, Bakı şəh., Akademik Zahid Xəlilov küç. – 23, Azərbaycan Respublikası

Xülasə. Bu gün kompüterlərdə əsas təhlükə mənbələrindən biri kompüter viruslarıdır. Son zamanlarda kompüter viruslarının böyük bir təhlükə mənbəyinə çevrilməsi, onlarla mübarizə üsullarını daima aktuallaşdırmışdır. Kompüter məlumatlarının təhlükəsizliyinin kompüter viruslarından qorunmaqdan asılı olduğunu nəzərə alsaq, bu məqalənin dərc olunması aktualdır

Açar sözlər: Kompüter virusları, Winlock, Casuslar və Keyloggerlər, Viruslardan özünümüdafiə.

ABOUT PROTECTING COMPUTER AGAINST VIRUSES

GULİYEV NATİK

Baku State University

AZ 1148, Baku, Academician Zahid Khalilov str. - 23, Azerbaijan

Abstract. One of the main sources of danger in computers today is computer viruses. The fact that computer viruses have become a major source of danger in recent times has always made methods to combat them relevant. Given that the security of computer data depends on the protection against computer viruses, then the publication of this article is relevant.

Keywords: Computer viruses, Winlock, Spies and Keyloggers, Virus self-defense.

О ЗАЩИТЕ КОМПЬЮТЕРА ОТ ВИРУСОВ

ГУЛИЕВ НАТИК

Бакинский Государственный Университет

AZ 1148, г. Баку, ул. Академика Захида Халилова - 23, Азербайджанская Республика

Аннотация. Одним из основных источников опасности для компьютеров сегодня являются компьютерные вирусы. Тот факт, что в последнее время компьютерные вирусы стали основным источником опасности, всегда делал методы борьбы с ними актуальными. Учитывая, что безопасность компьютерных данных зависит от защиты от компьютерных вирусов, то публикация данной статьи актуальна.

Ключевые слова: Компьютерные вирусы, Winlock, Шпионы и Кейлогеры, Самозащита от вирусов.

GİRİŞ

Müasir dövrdə, xüsusəndə koronavirus pandemiyası dövründə insanların

kompüterlərdən istifadəsi sürətlə artmışdır. İnsanlar son dövrlər fəaliyyətlərinin böyük hissəsini kompüterlər vasitəsilə

həyata keçirirlər. Bu nöqteyi nəzərdən kompüterlər son dövrlər daha çox informasiya saxlamağa xidmət edirlər. İnsanlar müxtəlif fəaliyyət sahələrinə aid olan müxtəlif növ informasiyaları əsasən elektron şəkildə kompüterlərdə emal edirlər, saxlayırlar və müxtəlif informasiya daşıyıcıları ilə və onlayn şəkildə şəbəkələr vasitəsilə mübadilə edirlər. Bu baxımdan müasir dövrdə elektron informasiyaların təhlükəsizliyinin təmin edilməsi daha da aktuallaşmışdır. Elektron informasiyaların təhlükəsizliyinin təmin edilməsi, həm də kompüter qurğularının keyfiyyətli və məhsuldar işləməsi ilə bir başa əlaqəlidir.

Aydın ki, kompüterin məhsuldar işləməsinə mane olan bir çox amillərdən biri də viruslardır. Kompüter təhlükəsizliyinə ən əsas təhdidlərdən biri də kompüter viruslarıdır.

Kompüter virusu, təcavüzkarların yaratdığı zərərli bir proqramdır. Viruslar əsasən istifadəçi məlumatlarını zədələyərək və ya şifrələyərək yekunda onların itirilməsinə səbəb olur. Bu gün virusların böyük əksəriyyəti bu və ya digər şəkildə qanunsuz olaraq onlayn şəkildə pul qazanmağı hədəfləyir. Onu da qeyd edək ki, kompüter viruslarından effektiv şəkildə qorumaq üçün onların necə işlədiyini, elektron informasiyalara və kompüter qurğularına necə təsir etdiyini bilmək lazımdır. Virusların əsas vəzifələri istifadəçinin kompüterinə nüfuz etmək, özlərinin işə salınmasını təmin etmək, özlərini aşkarlanmaqdan və yox edilməkdən qorunmaqdır və dağıdıcı hərəkətlər etməkdir. Ona görə də kompüterlərdəki verilənləri, məlumatların təhlükəsizliyini qorumağın ən aktual məsələlərindən biri də onları viruslardan qorumaqdır. Müasir dövrdə istənilən kompüter qurğusu hər

hansı bir yolla vaxtaşırı virus hücumlarına məruz qalır. İnternet şəbəkəsi ilə işləyən istənilən kompüter qurğusu isə daha çox virus hücumlarına məruz qalır. Aydın ki, kompüterlərdəki verilənləri, məlumatları virusdan qorumağın ən əsas vasitəsi antivirus proqramlarından istifadə etməkdir. Onu da qeyd edək ki, antivirus proqramları da bir çox hallarda kompüterin təhlükəsizliyini tam şəkildə təmin etmir.

Kompüter virusları kompüter istifadəçiləri üçün bir çox çətinliklər və müxtəlif problemlər yaradır. Hətta bu tipli problemlər bəzən antivirus quraşdırılmış kompüterlərdə də rast gəlinir. Buradan isə belə nəticə çıxartmaq olur ki, kompüterlərdə quraşdırılmış antivirus proqramları lazımi səviyyədə qorunma təmin etmir. Buradan isə belə nəticə çıxartmaq olur ki, bu tipli problemi həll etmək üçün aşağıdakı məsələlərə xüsusi diqqət yetirmək lazımdır:

1. Kompüter təhlükəsizliyinin əsaslarını öyrənmək lazımdır;
2. Kompüter təhlükəsizliyinin əsaslarına uyğun kompüterin kompleks tənzimlənməsini həll etmək lazımdır.

Müasir dövrdə geniş yayılmış hücum növlərindən biri olan kompüter viruslarına qarşı məqsədyönlü mübarizə aparmaq üçün əsas amillərdən biri də virusların növünü və onların xüsusiyyətlərini araşdırmaqdır. Viruslar kompüterə müxtəlif yollarla yoluxur və buna görə də müxtəlif növlərə bölünür. Müasir dövrdə geniş yayılmış virus növlərindən aşağıdakıları göstərmək olar:

Fayl virusu. Bu viruslar digər proqramlara və fayllara öz proqram kodunu əlavə edərək onları yoluxdurur. Beləliklə, yoluxmuş bir proqram və ya fayl işə salındıqda zərərli kod da yerinə yetirilir.

Əgər sistem faylları virusa yoluxubsa, onda zərərli kod kompüter hər açıldıqda avtomatik olaraq işə salınır.

Qurd virusu (Worm). Qurd özünü təkrarlayan bir virusdur. Qurd istifadəçinin kompüterinə nüfuz edərək, özünü dəfələrlə təkrarlayır, özünün bir çox nüsxəsini fərqli adlarda fərqli qovluqlara yerləşdirir və bu da onun yox edilməsini çətinləşdirir. Qurdlar lokal şəbəkə üzərindən digər kompüterlərdəki ümumi qovluqlara da kopyalana bilirlər, özlərini e-poçt, mesajlaşma proqramları və şəbəkə hücumları vasitəsi ilə yaya bilirlər.

Əkiz - virus. Bəzi viruslar istifadəçi fayllarını və qovluqlarını silir və ya gizlədir, eyni nişanlar və onları həmin nişanlarla və adlarla eyni olan zərərli fayllarla əvəz edir. Bundan sonra istifadəçi onları açmağa çalışır və bununla da zərərli kod işə düşür. İndi belə viruslara flash daşıyıcılarda rast gəlinir və ona görə də onları əsasən fləşkalarla yayırlar.

Trojan virusu. Trojan, başqa faylları, sənədləri yoluxdurmayan, ancaq istifadəçi kompüterinə öz fayllarını yerləşdirən viruslardır. Çox vaxt bu fayllar əməliyyat sistemi qovluqlarında yer alır, sistem faylları adı altında gizlənilir, avtoyükləmədə qeydiyyatda düşürlər və kompüter hər açıldıqda işə düşürlər. Trojanların müəyyən edilməsi daha çətindir, çünki fəaliyyətləri, hərəkətləri fayllarını sistemə əlavə edən və kompüterlə birlikdə işləyən digər proqramlara bənzəyir.

Yalançı proqram virusu. Bəzən müəyyən virusları bilmədən istifadəçilər öz kompüterinə yükləyirlər, çünki bəzi viruslar istifadəçilər üçün faydalı olan proqramlar şəklində maskalanır. Məsələn, bəzi viruslar kompüterin məhsuldarlığını yaxşılaşdırmaq, İnternetdən faylları yükləmək üçün, saytlarda video izlə-

mək və hətta viruslardan qorunmaq üçün hazırlanmış faydalı proqramlar kimi maskalanır. Bu baxımdan istifadəçi özü belə proqramı asanlıqla kompüterinə yükləyir, onu istifadə edir və hətta onun zərərli imkanları barədə şübhə etmir.

Həmçinin, bu cür proqramlar tez-tez istifadəçidən pul oğurlamağa çalışır. Belə proqramlara misal kimi, saxta antivirus proqramlarını və sistemdəki səhvləri aradan qaldırmaq üçün nəzərdə tutulan proqramları göstərmək olar. Bu proqramların məqsədi, iş mexanizmi belədir: belə saxta antivirus və ya proqramlar kompüterinizdə olmayan onlarla virusu və ya problemi aşkarlayır və bunların bəzilərinin pulsuz olaraq düzəldilməsini təklif edir, qalanlarını isə belə "saxta" proqramların tam versiyasını aldıqdan və ya SMS göndərdikdən sonra həll etməyi təklif edir. Bu isə klassik bir fırıldaqçılıqdır.

VİRUSLARIN FƏALİYYƏT FORMALARI.

Virusların kompüterə yoluxma üsulundan asılı olmayaraq, onlar kompüterdə müxtəlif hərəkətlər edə bilər və bunun əsasında da müxtəlif növlərə bölünür.

Oğuru- blokerləri (Winlock blockers). Bu proqramlar əməliyyat sisteminin işini əngəlləyirlər, blok edirlər. Bu cür proqramlar istifadəçinin əməliyyat sistemində daxil olmasını əngəlləyir. Bu virusa yoluxandan sonra kompüter açıldıqda, istifadəçini lisenziyasız məzmunu yükləməkdə və ya müəllif hüquqlarını pozmaqda günahlandırdığı bir pəncərə görünür. Və kompüterdən bütün məlumatların tamamilə silinməsi təhdidi altında bir telefon nömrəsinə SMS göndərməsini və ya bir hesaba müəyyən bir məbləğ ödəməsini tələb edirlər. Yalnız bundan sonra kompüterin kilidini açacağına söz verirlər. Təbii olaraq təcavüzkarın hesabına

pul köçürdükdən sonra banner heç bir yerdə itmir. Ancaq halların böyük əksəriyyətində kompüterin kilidini açma baş vermir. Belə bir virusu aradan qaldırmaq, yox etmək üçün və kompüterin normal işini bərpa etmək üçün bir az təcrübəyə sahib olmalısınız. Bu tipli məqsədləri həyata keçirtmək üçün oğurluq-blokerləri, sizin Windows lisenziyası müqaviləsini pozduğunuzunu bildirə bilər, özlərini hüquq-mühafizə orqanları (DİN) kimi təqdim edə, şok şəkillər və ədəbsiz mətnlər göstərə bilərlər.

Cəsuslar və Keyloggerlər (Spies and Keyloggers). Bu tipli proqramlar istifadəçilərin gizli məlumatlarını və parollarını oğurlamaq üçün hazırlanmışdır. Bu tipli proqramlar kompüterdə istifadəçi hərəkətlərini izləyir, kompüterdə məxfi məlumatları axtarır, klaviaturadan, mübadilə buferindən daxil olan məlumatları toplayır, ekranın görüntülərini skrinşot edərək təcavüzkarə göndərilir. Bu cür proqramların məqsədi çox müxtəlif verilənləri, məlumatları əldə etməkdir. Məsələn, əldə edilmiş bank kartı nömrələri bank hesabından pul oğurlamağa imkan verir. Sındırılaraq əldə edilmiş sosial şəbəkə və Skype hesabları dostlarınıza hansısa bir faylı yükləmək və ya bir veb sahifəni ziyarət etmək təklifi ilə mesaj göndərə bilərlər. Elektron- poçt spam göndərmələri üçün istifadə edilə bilər.

Reklam virusları (Adware). İnternet brauzerlərində müdaxilə edən reklamlar göstərir, ana sahifənin ünvanını dəyişdirir və istifadəçiləri müxtəlif saytlara yönləndirirlər. Əlavə bir proqram kimi, plug-in və ya digər pulsuz proqramların və ya İnternetdən faydalı bir şey adı altında brauzer panel quraşdırılmışdır.

Oğru- kodlaşdırıcılar (Thief-encoders). Bu tipli zərərverici proqram-

lar kompüterdəki bütün istifadəçi faylları, məsələn, sənədləri, fotoları, videoları və s. şifrələyir. Bütün fayllar şifrələndən sonra isə ekranda SMS göndərmək və ya müəyyən bir hesaba müəyyən məbləğ ödəmək tələbi ilə bir mesaj görünür. Yalnız bundan sonra, faylların şifrəsini açmağı vəd edirlər. Ancaq əksər hallarda şifrənin açılması baş vermir.

Botnetlər (Botnets). Bu tipli viruslar çox sayda kompüterə yayılır və təcavüzkar üçün onlara giriş təmin edirlər. Xüsusi bir əmr alana qədər bu virus özünü göstərmir. Yoluxmuş kompüterlər (zombilər) müəssisələrin, dövlət qurumlarının serverlərinə geniş miqyaslı hücumlar təşkil etmək və spam göndərmək üçün istifadə olunur.

Backdoor (arxa qapı, gizlin qapı). Kompüterə girişi təmin edir. Onlardan istifadə edərək təcavüzkar istifadəçinin kompüterinə müxtəlif zərərli proqramları yükləyə bilər. Bu proqramlar lazım olduqda silinə və ya başqaları tərəfindən əvəz edilə bilər [1].

VİRUSLARIN KOMPÜTERƏ DAXİL OLMASI YOLLARI HAQQINDA

Viruslar kompüterə müxtəlif yollarla nüfuz edə bilər, xarici informasiya daşıyıcıları ilə, məsələn, yoluxmuş bir fləşkadan, CD/DVD-diskdən, İnternetdən və lokal kompüter şəbəkəsindən. Bu zaman əməliyyat sisteminin, proqramların zəifliklərindən, sosial mühəndislikdən və fişinqdən istifadə edilə bilər.

Xarici informasiya daşıyıcıları. Bir çox virus, fləşkalar kimi xarici informasiya daşıyıcılarındakı faylları istifadə edərək yayılır. Bunun üçün həmin xarici informasiya daşıyıcılarını virusa yoluxmuş kompüterə qoymaq kifayətdir və virus dərhal ona köçəcəkdir. Sonra xarici

informasiya daşıyıcıları sağlam bir kompüterə daxil edildikdə, virus ona ötürülür. Bundan sonra yeni yoluxmuş kompüter digər fləşkalari yoluxdurmağa başlayır. Ona görə də kompüterinizə bilinməyən mənbələrdən əldə edilmiş bir USB flash kartı və ya disk daxil etsəniz, onda bir virus ola bilər.

Son dövrlər xarici informasiya daşıyıcıları ilə virus yaymağın belə bir növü də geniş yayılmışdır. Bəzən hakerlər bu şəkildə bir kompüter virusu yaymaq üçün yoluxmuş flash kartları və ya diskləri insanların iş masalarında və ya kafelər kimi ictimai yerlərdə qoyurlar. USB disk paylaşan insanlar da bu üsuldən istifadə edərək virusları yoluxmuş bir kompüterdən yoluxmamış birinə köçürə bilərlər. Ona görə də heç zaman tapdığınız fləşkanı və ya diski kompüterinizə taxmayın.

İnternet. Müasir dövrdə kompüterlərə ən çox virus hücumları əsasən İnternet vasitəsilə həyata keçirilir. Hal hazırda İnternetdə çox sayda virusa yoluxmuş fayl və proqram var; onları kompüterə yüklədikdən və açdıqdan sonra kompüter virusa yoluxur. Bundan əlavə, interaktivliyi artırmaq üçün müasir saytlarda proqram koduna əsaslanan skriptlər və digər texnologiyalardan istifadə olunur. Təcrübəkarlar virusları yaymaq üçün hazırlanmış skriptlər yaradırlar [2]. Sayta belə bir skriptlə daxil olmaq kifayətdir ki, kompüter virusa yoluxsun, hətta siz heç bir şey yükləməmişsinizsə və quraşdırmamızsınızsa belə, virus artıq kompüterinizdə olacaqdır.

Sistem boşluqları (System vulnerabilities). Bəzən kompüterlərə edilən virus hücumlarına kompüterdə fəaliyyət göstərən əməliyyat sistemində yaranan zəifliklər də şərait yaradır. Bir qayda olaraq istifadəçilərin kompüterlə-

rində həm yerli şəbəkədən, həm də İnternetdən mümkün olan şəbəkə hücumları davamlı olaraq həyata keçirilir. Bu hücumlar kompüterdəki əməliyyat sisteminin, şəbəkə xidmətlərinin və drayverlərin müxtəlif zəifliklərindən istifadə edirlər. Bu məqsədlə istifadəçi kompüterinə xüsusi şəbəkə paketləri göndərilir ki, bu da onların üzərində nəzarəti ələ keçirmək üçün proqram komponentlərinin sıradan çıxmasına səbəb olur. Sonra onlarda virusun kompüterə daxil olduğu bir boşluq yaranır. Bundan sonra isə kompüterin virusa yoluxması üçün həmin kompüterini lokal şəbəkəyə və ya İnternetə bağlamaq kifayətdir; bu zaman istifadəçidən heç nə tələb olunmur.

Virus hücumlarında proqramlardakı zəifliklərin istifadəsi. Viruslar, kompüterdə fəaliyyət göstərən proqramlardakı müxtəlif zəifliklər vasitəsi ilə də kompüterə daxil ola bilər. Belə hücumlar həm internetdən istifadə edən proqramlara edilən şəbəkə hücumları, həm də müxtəlif virusa yoluxmuş fayllar ola bilər. Məsələn, zərərli kod bir Word, Excel, PDF və ya hər hansı digər bir faylda yerləşdirilə bilər. Bu zaman yoluxmuş bir fayl açıldıqda, proqram üzərində nəzarət ələ keçir və virus sistemə daha da daxil edilir.

Sosial mühəndislik. Müasir dövrdə kompüterlərə İnternet vasitəsilə virusların yayılmasında sosial mühəndislik sahəsindən də geniş istifadə olunur. Bir çox viruslar, istifadəçini müəyyən bir faylı açsa və ya müəyyən bir veb saytına girərsə faydalı, dəyərli və ya maraqlı bir şey alacağına inandıraraq elektron poçt və internet saytları vasitəsilə yayılır. Əgər istifadəçi buna inanırsa və təklif olunan əməliyyatı görərsə, onda onun kompüterini virusa yoluxmuş olar.

Bu məqsədlə, həmçinin istifadəçilərə

e-poçtlar, sosial şəbəkələrdə, Skype-da mesajlar, SMS göndərilir və hətta bəzi fərdi məlumatları təqdim etmək istəyi ilə zənglər göndərilir. Eyni zamanda, bu hücumları həyata keçirən təcavüzkar özünü bir bankın işçisi, bir veb saytın dəstək xidməti və hətta bir dost və ya qohum kimi təqdim edir.

VİRUSLARIN KOMPÜTERDƏ AVTOMATİK İŞƏ DÜŞMƏSİ ÜSULLARI

Virus kompüterə nüfuz etdikdən sonra, o kompüterdə avtomatik yükləmə hissəsinə yazılır, ona görə də kompüter hər dəfə işə salındıqda o da işə düşür. Virusları avtomatik yükləməyin əsas yolları[3]:

- Tapşırıq meneceri
- Avtoyükləmə qovluğu
- Windows reestri
- Windows xidmətləri
- Yoluxmuş sistem faylları
- Yükləmə sektoru və ya disk bölməsi
- Alternativ NTFS axınları
- Windows Explorer Plaginləri
- İnternet brauzerlərinin plaginləri və panelləri
- Şəbəkə steki.

Onu da qeyd edək ki, bunlardan əlavə, kompüterdə yüzlərlə avtoyükləmə məntəqələri də var. Eyni bir virus onlardan bir neçəsini eyni anda istifadə edə bilər. Bu isə, zərərli proqram təminatının müəyyənləşdirilməsini və silinməsini çox çətinləşdirir.

Kompüterə virus daxil olan kimi ilk yerinə yetirəcəyi əsas məsələlərdən biridə onun avtomatikyükləmə sahəsində qeydiyyatda düşməsidir. Kompüterə nüfuz edən və avtomatikyükləmədə qeydiyyatdan keçən demək olar ki, hər hansı bir virus özünü aşkarlanmaqdan və aradan qaldırılmaqdan müxtəlif yollarla qorumağa çalışır.

Virusların özünümüdafiə üsulları çoxsaylıdır və müxtəlifdir. Virusları yaratma texnologiyalarından bəziləri imzalı antiviruslardan yan keçməyə, bəziləri isə mütəxəssislərin kodu təhlil etməsini çətinləşdirməyə yönəldilmişdir; zərərli bir proqram sistemdə mümkün qədər hərtərəfli gizlənməyə çalışır, digəri isə qiymətli prosessor vaxtını itirmədən birbaşa xüsusi antivirus qoruma vasitələrini axtarmaq və "vurmaq" ilə məşğul olur. Bundan əlavə, bu və ya digər texnika müxtəlif yollarla təsnif edilə və fərqli kateqoriyalara aid edilə bilər.

Zərərli bir proqramın bu və ya digər özünümüdafiə üsulu bir və ya bir neçə məsələni bir anda həll edir. Bu məsələlərdən bəziləri bunlardır:

- İmza əsaslı metodlardan istifadə edərək virusun aşkarlanmasını çətinləşdirmək;
- Mütəxəssislərin virus kodunu təhlil etməsini çətinləşdirmək;
- Sistemdə zərərli proqram təminatının aşkarlanmasını çətinləşdirmək;
- "Müdafiə xarakterli" proqramının (antiviruslar, firewall) işinə mane olmaq.

Bu tipli bəzi konkret məsələləri aşağıda qeyd edək.

Avtomatik yenidən işəsalma xüsusiyyəti. Virus qorumağın ən asan yolu birini izləyən bir neçə müstəqil prosesi başlatmalarıdır. Əgər proseslərdən biri yekunlaşarsa, onda qalan hissəsi onu yenidən işə salır. Bu da, virusu yox etmək üçün onu söndürməyi çətinləşdirir.

Silməkdən müdafiə xüsusiyyəti. Kompüter yaddaşındakı virus prosesləri diskdəki virus fayllarını və avtoyükləmə nöqtələrini izləyir. Əgər istifadəçi və ya antivirus bir virus faylını və ya avtomatik işə salma nöqtəsini silərsə, onda yaddaşdakı virus prosesləri dərhal onları

bərpa edir. Həm də virusun özünü bərpa etməsi hər dəfə kompüter işə salındıqda baş verə bilər.

Maskalamaq xüsusiyyəti. Bu gün daha inkişaf etmiş viruslar müxtəlif maskalanma üsullarından istifadə edir.

Çox vaxt, virus fayllarını aşkarlamaqdan qorumaq üçün antivirus proqramlarının zərərli kodu aşkarlamasına imkan verməyən şifrələmələrdən istifadə olunur. Yükləndikdə virus kodu şifrələnmiş fayldan azad olur, çıxarılır və kompüterin yaddaşına yerləşdirilir.

Polimorfik (mutasiya edən) viruslar hər dəfə yeni bir kompüterə yoluxduqda və bəzən hər dəfə kompüter yenidən işə salındıqda kodlarını dəyişdirirlər. Bu da antivirusun zərərli kodu əvvəlcədən bilinən imzalarla müəyyənləşdirməsinə mane olur[4].

Rutkitlər, müasir virusların qorunması kompleksinə daxil olan xüsusi komponentlərdir. Onlar əməliyyat sisteminin nüvəsinə nüfuz edirlər və ən yüksək səlahiyyətə malik olurlar. Rutkitlər əsasən virusu antivirus proqramından gizlətmək üçün hazırlanmışdır. Məsələn, onlar antivirusun diskə və reestrə etdiyi müraciətləri ələ keçirə, virus fayllarının adlarını, reestr parametrlərini məlumat axınından silə və antivirusa təmizlənmiş məlumatları ötürə bilərlər.

Həmçinin, virus özü nüvə rejimində işləyə bilər, hansı ki, buraya yalnız sistemin drayverlər kimi ən vacib komponentləri daxil ola bilər. Oradan, hətta antivirus proqramları ilə mübarizə də apara bilərlər.

Antivirusların ərərsizləşdirilməsi. Bəzi yüksək texnologiyalı viruslar antivirus proqramlarına uğurla müqavimət göstərə, onların alqoritmlərini tamamilə və ya qismən təsirsiz hala gətirə bilər.

VİRUSLARDAN QORUNMANIN BƏZİ YOLLARI

Müasir dövrdə viruslardan və digər təhlükəsizlik təhdidlərindən qorunmaq üçün təkcə antiviruslardan deyil, digər uyğun tədbirlərdən də istifadə etmək lazım gəlir, çünki son dövrlərdəki bu tipli hücumlar da mürəkkəb xarakter almışdır.

Müasir viruslar, maskalanma və özünü müdafiə kompleksi olan yüksək texnologiyalı, aşkarlanması və zərərsizləşdirilməsi çətin olan proqramlardır. Buna görə onlardan qorunmaq üçün kompleks tədbirlərdən də istifadə etməlisiniz. Virusların nüfuz etməsi və kompüterdə işləyərkən təhlükəsizlik prinsiplərinə əməl etməsi üçün mümkün olan bütün yolları əhatə edən bir antivirus proqramıdır. Bütün bunlar o qədər də çətin deyil, kompüterini bir dəfə yaxşı şəkildə tənzimləmək və müəyyən qaydaları pozmamaya kifayətdir[7].

Əlbəttə ki, bu gün çox sayda yüksək keyfiyyətli antivirus proqramları var, amma buna baxmayaraq kompüterin təhlükəsizliyini yalnız onlara etibar etməməlisiniz. İstifadəçinin özü də kompüterin mümkün virus yoluxmasının qarşısını almağa yönəlmiş tədbirlər görməlidir və antivirus proqramı bu işdə köməkçi olacaq. Buna görə, antivirus proqramlarını zərərli proqramlardan qorumaq üçün yeganə bir vasitə hesab etməyək, bunun üçün digər tədbirləri də görmək məsləhətdir. Bu kimi tədbirlərə misal kimi aşağıdakıları göstərə bilərik[6]:

Verilənlərin ehtiyat nüsxəsinin yaradılması. Virus hücumundan ən əsas qorunma üsullarından biri də kompüterdə saxlanan verilənlərin ehtiyat nüsxəsinin yaradılmasıdır. Bu üsul istifadəçinin heç vaxt virusa yoluxmuş sənədlərin itirilməsindən əziyyət çəkməyəcəyinə kömək

edir. Aydınır ki, viruslar tez-tez kompüterdə saxlanan məlumatlara girişə mane olmağa çalışırlar, ancaq onların bir ehtiyat nüsxəsi varsa, asanlıqla onlar bərpa edilə bilər. Bunun üçün sənədlərinizi və ya digər vacib məlumatlarınızı bir yerdə saxlayın və onların müntəzəm ehtiyat nüsxələrini quraşdırın. Məlumatların istifadəçi tərəfindən nə qədər istifadə edildiyinə görə ehtiyatnüsxələmə tezliyini təyin etmək daha yaxşıdır.

Müntəzəm yeniləmələr. Hansı platformadan istifadə etməyiniz vacib deyil: masaüstü kompüter, planşet və ya smartfon, cihazınızın əməliyyat sistemini mütləmə olaraq yeniləyin. Windows Yeniləməsini (Центр обновления Windows) söndürməyin, həm də program təminatının aktual, ən son versiyasını istifadə edin. Tez-tez yeniliklərlə yanaşı, əməliyyat sistemi sistemin təhlükəsizliyinin əlavə xüsusiyyətlərini quraşdırır və yığılan səhvləri düzəldir.

Əməliyyat sistemindəki zəifliklərdən qorunma. Əməliyyat sistemindəki zəifliklərdən qorunmaq üçün mütləmə olaraq vacib yeniləmələr quraşdırmaq lazımdır, çünki bunlar əsasən təhlükəsizlik yeniləmələri olur. Belə yeniləmələrə Windows əməliyyat sistemində nəzarət etmək üçün aşağıdakı proseduru həyata keçirtmək lazımdır.

Control Panel → System and Security → Windows Update → Configure Settings əməllər ardıcılığını yerinə yetirmək lazımdır və yeniləmə parametrlərinizi yoxlamaq lazımdır. Burada isə bu funksiyanın daimi aktiv olmasını təmin etmək üçün yeniləmələrin avtomatik rejimdə quraşdırılmasını qoşmaq məsləhətdir.

Əməliyyat sistemində gərəksiz xidmətləri söndürmək. Kompüterin təhlükəsizliyini təmin etməyin ümumi qəbul

edilmiş başqa bir qoruma üsulu, lazımsız funksiyaları bağlamaqdır, aradan qaldırmaqdır. Əgər potensialı zəif olan komponentlər söndürüldə, aradan qaldırılsa, onda onlara olan hücum da mümkün olmaz. Belə komponentlər hər şeydən əvvəl, hər kompüterdə işləyən və ən çox hücum hədəfləri olan Windows xidmətlərinə aiddir. Onu da qeyd edək ki, hətta onların bir çoxuna kompüterin normal işləməsi üçün ehtiyac duyulmur və bunların söndürülməsi sistemin işləmə sürətini, məhsuldarlığını artırır [5]

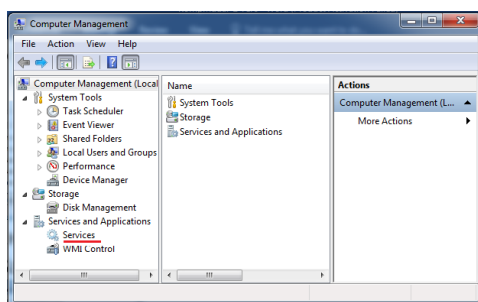
Windows əməliyyat sistemində işləyən kompüterin lazımsız xidmətlərini söndürmək üçün kompüterin idarəetmə konsoluna daxil olmaq lazımdır. Bunu etmək üçün Windows-un əvvəlki versiyalarında "Computer" nişanının, Windows 8/10-da isə "Windows" nişanının üzərində siçanın sağ düyməsini sıxın və "Control ..." bölməsini seçin.

Biz bu əməliyyatı Windows 10 əməliyyat sistemində həyata keçirək. Onu da qeyd edək ki, digər əməliyyat sistemlərində də bu əməliyyat anoloji qaydada həyata keçirilir.

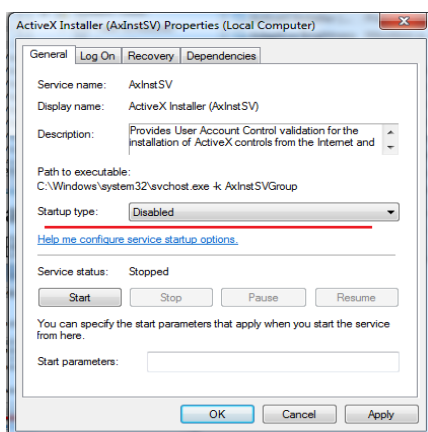
Windows 10 əməliyyat sistemində bu rejimə daxil olmaq üçün bəzi üsulları qeyd edək:

1. Start düyməsinin üzərində siçanın sağ düyməsini sıxmaq lazımdır. Bu zaman açılan kontekst menyusundan Computer Management bölməsini seçmək lazımdır.
2. İşçi masada This PC nişanının üzərində siçanın sağ düyməsini sıxmaq lazımdır. Bu zaman açılan kontekst menyusundan Manage bölməsini seçmək lazımdır.

Bundan sonra ekrana Computer Management adlı aşağıdakı pəncərə çıxacaqdır.

Burada işə söndürmək istədiyiniz xidmətin adının üzərində sıçanın sağ düyməsini sıxıb və "Properties" bölməsini seçməlisiniz. Bundan sonra "Startup type: Disabled" bölməsini seçin və "Ok" düyməsini basın.

Bundan sonra kompüterü açdığınız zaman həmin xidmət işə düşməyəcək.

Burada şəbəkəyə aid olmayan bəzi xidmətləri söndürmək məqsədə uyğundur. Ayrıca, yerli bir kompüter şəbəkəyə yoxdursa, bəzi şəbəkə xidmətlərini deaktiv edə bilərsiniz.

Fayl genişlənmələrini əks etdirən rejimə keçmək. Zərərli proqramlarla mübarizə aparmağın yolu da istifadəçinin diqqətli olmasıdır. Virusların çoxu eyni anda bir neçə fayl genişlənməsindən istifadə edir (məsələn, "... .PDF.EXE"), bu da, şübhəsiz ki, onun təhlükəli olduğunu müəyyənləşdirir. Ümumiyyətcə, kompüter fayl genişlənmələrini göstərmək üçün tənzimlənmişsə, onda bu cür faylları müəyyənləşdirmək və yox etmək və ya anti-virus proqramı istifadə edərək müalicə etmək asandır.

Poçt müştəri filtrindən istifadə etmək. Bu gün, gələn mesajları viruslar və ya fişinq cəhdləri üçün yoxlamaq funksiyasına sahib olmayan bir poçt müştəri proqramı tapmağınız mümkün deyil. Buna görə istifadə etdiyiniz poçt müştərisində bu funksiyanın aktivləşdirilməsini yoxlayın. Virusun olması şübhəsi olan mesajlar ümumiyyətlə spamda yerləşdirilir. Onları və onlara əlavə edilmiş sənədləri heç vaxt açmaq lazım deyil.

ƏDƏBİYYAT

1. The Internet comes down with a virus". The New York Times. August 6, 2014.
2. Worm vs. Virus: What's the Difference and Does It Matter?". Avast Academy. Avast Software s.r.o. Retrieved 9 March 2021.
3. Stallings, William (2012). Computer security : principles and practice. Boston: Pearson. p. 182. ISBN 978-0-13-277506-9.
4. Aycock, John (2006). Computer Viruses and Malware. Springer. p. 14. ISBN 978-0-387-30236-2.
5. Alan Solomon (2011-06-14). "All About Viruses". VX Heavens. Archived from the original on 2012-01-17. Retrieved 2014-07-17.
6. Yeo, Sang-Soo. (2012). Computer science and its applications : CSA 2012, Jeju,

- Korea, 22-25.11.2012. Springer. p. 515. ISBN 978-94-007-5699-1. OCLC 897634290.
7. Yu, Wei; Zhang, Nan; Fu, Xinwen; Zhao, Wei (October 2010). "Self-Disciplinary Worms and Countermeasures: Modeling and Analysis". *IEEE Transactions on Parallel and Distributed Systems*. 21 (10): 1501–1514. doi:10.1109/tpds.2009.161. ISSN 1045-9219. S2CID 2242419.

REFERENCES

1. The Internet comes down with a virus". *The New York Times*. August 6, 2014.
2. Worm vs. Virus: What's the Difference and Does It Matter?". Avast Academy. Avast Software s.r.o. Retrieved 9 March 2021.
3. Stallings, William (2012). *Computer security : principles and practice*. Boston: Pearson. p. 182. ISBN 978-0-13-277506-9.
4. Aycock, John (2006). *Computer Viruses and Malware*. Springer. p. 14. ISBN 978-0-387-30236-2.
5. Alan Solomon (2011-06-14). "All About Viruses". VX Heavens. Archived from the original on 2012-01-17. Retrieved 2014-07-17.
6. Yeo, Sang-Soo. (2012). *Computer science and its applications : CSA 2012, Jeju, Korea, 22-25.11.2012*. Springer. p. 515. ISBN 978-94-007-5699-1. OCLC 897634290.
7. Yu, Wei; Zhang, Nan; Fu, Xinwen; Zhao, Wei (October 2010). "Self-Disciplinary Worms and Countermeasures: Modeling and Analysis". *IEEE Transactions on Parallel and Distributed Systems*. 21 (10): 1501–1514. doi:10.1109/tpds.2009.161. ISSN 1045-9219. S2CID 2242419.

ЛІТЕРАТУРА

1. The Internet comes down with a virus". *The New York Times*. August 6, 2014.
2. Worm vs. Virus: What's the Difference and Does It Matter?". Avast Academy. Avast Software s.r.o. Retrieved 9 March 2021.
3. Stallings, William (2012). *Computer security : principles and practice*. Boston: Pearson. p. 182. ISBN 978-0-13-277506-9.
4. Aycock, John (2006). *Computer Viruses and Malware*. Springer. p. 14. ISBN 978-0-387-30236-2.
5. Alan Solomon (2011-06-14). "All About Viruses". VX Heavens. Archived from the original on 2012-01-17. Retrieved 2014-07-17.
6. Yeo, Sang-Soo. (2012). *Computer science and its applications : CSA 2012, Jeju, Korea, 22-25.11.2012*. Springer. p. 515. ISBN 978-94-007-5699-1. OCLC 897634290.
7. Yu, Wei; Zhang, Nan; Fu, Xinwen; Zhao, Wei (October 2010). "Self-Disciplinary Worms and Countermeasures: Modeling and Analysis". *IEEE Transactions on Parallel and Distributed Systems*. 21 (10): 1501–1514. doi:10.1109/tpds.2009.161. ISSN 1045-9219. S2CID 2242419.

MÜƏLLİFLƏR HAQQINDA

Quliyev Natiq Əliabbas oğlu – riyaziyyat üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, Bakı Dövlət Universitetinin İnformatika kafedrasının dosenti

e-mail: natigguliyev@yahoo.com

INFORMATION ABOUT THE AUTHORS

Guliyev Natic Aliabbas oglu - PhD in Mathematics, Associate Professor, Associate Professor of Informatics, Baku State University

e-mail: natigguliyev@yahoo.com

ИНФОРМАЦИЯ ОБ АВТОРАХ

Гулиев Нати́г Алиаббас оглы - доктор философии по математике, доцент, доцент кафедры Информатики, Бакинский Государственный Университет

e-mail: natigguliyev@yahoo.com

KİTABXANA-İNFORMASIYA MENEJMENTİNİN MÜASİR XÜSUSİYYƏTLƏRİ**AĞAMİRZƏYEV ORXAN**

*AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu,
AZ 1001, Bakı şəh., İstiqlaliyyət küç. -26, Azərbaycan Respublikası*

Xülasə. Qeyd etməliyik ki, tarix boyu kitabxanalar cəmiyyətin informasiya resurslarını toplayan, sistemləşdirib mühafizə edən, məsafəyə və zamana ötürən ən mötəbər informasiya xidməti müəssisələri olmuşdu. Kitabxanalar nəinki bu missiyanı layiqincə yerinə yetirə bilmişdir, eləcə də insan cəmiyyətinin mədəni inkişafında əhəmiyyətli rol oynamışdır. Kitabxanalar eyni zamanda mürəkkəb prosesləri həyata keçirdiklərinə görə həm də müstəqil idarəetmə obyekləri kimi də öyrənilir. İnformasiya bəşəriyyətin bütün tarixi inkişaf mərhələlərində, XXI əsrdə isə xüsusilə, elmi-texniki və sosial tərəqqinin mühüm vasitələrindən biri olmuş, hazırda isə cəmiyyətin informasiyalaşdırılması ilə əlaqədar olaraq aparıcı qüvvəyə çevrilmişdir. Müasir texnologiyaların vasitəsi ilə global informasiya mühiti formalaşdırılmışdır. Bu baxımdan müasir menecmentin informasiya təminatı aktual problem kimi qarşıya çıxır. Eləcə də, informasiya menecmenti problemləri gündəmə gəlir.

Açar sözlər: kitabxana işi, idarəetmə, sənəd resursları, müasir texnologiyalar.

MAIN FEATURES OF LIBRARY-INFORMATION MANAGEMENT**AGAMIRZAYEV ORKHAN**

*Institute of Manuscripts named after Mohammad Fuzuli of ANAS,
AZ 1001, Baku, Istiglaliyyat str. -26, Republic of Azerbaijan*

Abstract. In our time, a number of institutions are engaged in information processing. The automation of information processes in society has significantly expanded, new types of information systems have been created, which, depending on their functions, can be used to search for information, information management systems, calculations, data processing, library and information systems, etc. The period of complete formation of this process, doesn't seem to end. The process continues to rapidly complicate, transform, take on new forms and create new hybrid systems that cannot be called unambiguous. Currently, a large number of groups of employees are involved in providing information services to government agencies and large commercial organizations. The differentiation of information services is already taking place as a result of the continuous growth of the media. Information arrays of mass media, social information mass, hardware and software of information service, sources of scientific information, legal information service and other subgroups of information services are being created. All processes are based on constantly updated technologies. In such a situation, the problem of using management in academic libraries is of particular importance from both a scientific-theoretical and practical point of view.

Keywords: library work, management, document resources, modern technology.

ОСНОВНЫЕ ОСОБЕННОСТИ БИБЛИОТЕЧНО-ИНФОРМАЦИОННОГО МЕНЕДЖМЕНТА**АГАМИРЗАЕВ ОРХАН***Институт рукописей имени М. Физули НАН,**AZ 1001, Баку, ул. Истиглалият -26, Азербайджанская Республика*

Аннотация. В наше время обработкой информации занимается ряд учреждений. Значительно расширилась автоматизация информационных процессов в обществе, созданы новые типы информационных систем, которые в зависимости от их функций могут использоваться для поиска информации, системы управления информацией, вычислений, обработки данных, библиотечных и информационных систем и т.д. Период полного формирования этого процесса, похоже, не закончился. Процесс продолжает стремительно усложняться, трансформироваться, принимать новые формы и создавать новые гибридные системы, которые нельзя назвать однозначными. В настоящее время задействовано большое количество групп сотрудников, занимающихся информационным обслуживанием государственных органов и крупных коммерческих организаций. Дифференциация информационных услуг уже происходит в результате постоянного роста средств массовой информации. Создаются информационные массивы СМИ, социальная информационная масса, техническое и программное обеспечение информационной службы, источники научной информации, юридическая информационная служба и другие подгруппы информационных служб. Все процессы основаны на постоянно обновляемых технологиях.

В такой ситуации проблема применения менеджмента в академических библиотеках приобретает особую важность как с научно-теоретической, так и с практической точки зрения.

Ключевые слова: *библиотечное дело, менеджмент, документальные ресурсы, современные технологии.*

GİRİŞ.

Tarix boyu kitabxanalar cəmiyyətin informasiya resurslarını toplayan, sistemləşdirib mühafizə edən, məsafəyə və zamana ötürən ən mötəbər informasiya xidməti müəssisələri olmuşdu. Kitabxanalar nəinki bu missiyanı layiqincə yerinə yetirə bilmişdir, eləcə də insan cəmiyyətinin mədəni inkişafında əhəmiyyətli rol oynamışdır. Kitabxanalar eyni zamanda mürəkkəb prosesləri həyata keçirdiklərinə görə həm də müstəqil idarəetmə obyektləri kimi də öyrənilir.

İnformasiya bəşəriyyətin bütün tarixi inkişaf mərhələlərində, XXI əsrdə isə xüsusilə, elmi-texniki və sosial tərəq-

qinin mühüm vasitələrindən biri olmuş, hazırda isə cəmiyyətin informasiyalaşdırılması ilə əlaqədar olaraq aparıcı qüvvəyə çevrilmişdir. Müasir texnologiyaların vasitəsi ilə qlobal informasiya mühiti formalaşdırılmışdır. Bu baxımdan müasir menecmentin informasiya təminatı aktual problem kimi qarşıya çıxır. Eləcə də, informasiya menecmenti problemləri gündəmə gəlir.

Müasir dövrdə bir sıra qurumlar informasiyanın emalı proseslərinə cəlb olunmuşdur. Cəmiyyətdə informasiya proseslərinin avtomatlaşdırılması xeyli dərəcədə genişlənmiş, yeni tipli informasiya sistemləri yaradılmışdır və funksiya-

larından asılı olaraq onlar informasiya axtarışı, informasiyanın idarəetmə sistemi, hesablama, məlumatın işlənməsi, kitabxana-informasiya sistemləri və s. kimi adlandırılmışdır. Bu prosesin tamamilə formalaşma dövrü bitmiş kimi də görünür. Prosesin sürətlə mürəkkəbləşməsi davam edir, transformasiya olur, yeni formalar alır və yeni hibrid sistemlər yaranır ki, onları bir mənalı adlandırmaq mümkün deyil. Hal-hazırda dövlət strukturlarına, iri kommertiya təşkilatlarına informasiya xidmətini təşkil edən çox sayda personal qrup cəlb edilmişdir. Artıq informasiya kütlələrinin fasiləsiz artımı nəticəsində informasiya xidmətində differensiyallaşma baş verməkdədir. Mediya informasiya massivləri, sosial informasiya kütləsi, İnformasiya xidmətinin texniki və proqram təminatı, elmi informasiya mənbələri, hüquqi informasiya xidməti və digər informasiya xidməti altqrupları yaranmaqdadır. Bütün proseslər daima yeniləşən texnologiyalara əsaslanır.

Kitabxana müasir dövrdə baş verən global proseslərdə öz yerini tapmalı, müasir menecmentin tətbiqi vasitəsi ilə milli-mədəni və elmi irsin qorunması, mühafizəsi, emalı və xidmətə verilməsi sahəsində fəaliyyətini beynəlxalq təcrübə və müasir tələblərə cavab verə biləcək səviyyədə təşkil etməlidir.

Ənənəvi menecment metodları ilə kitabxana-informasiya fəaliyyətinin idarə olunmasının qarşıya çıxaracaq problemlər haqqında elmi mühitdə çox sayda məqalələr çap olunub. Bu barədə Azərbaycan mütəxəssislərinin də bir sıra tədqiqatları mövcuddur. [1.s.4] Etiraf edilməlidir ki, kitabxanalar çox funksiyalı informasiya mərkəzləri olmaqla idarə-ətmədə onun spesifikasiyi nəzərə alınmalıdır.

Akademik müəssisələrin fəaliyyətinə elmmetrik və bibliometrik fəaliyyətin üstünlük təşkil etməsi hələ onların sosial funksiyalarının aradan götürülməsi demək deyil. Hər şeydən öncə kitabxanaların sosial funksiyası tələb edir ki, idarəetməyə bir istehsal və ya kommertiya strukturu kimi deyil, xüsusi müəyyənləşdirilmiş bir metodla idarə edilsin. Bu baxımdan tarixi təcrübə, müasir dövrün informasiyalaşmış xarakteri, sosial sifarişin istiqamətləri və müasir informasiyanın qiymətləndirilməsi metodları öyrənilərək kitabxana-informasiya fəaliyyətinin menecmentində tətbiq olunsun. Kitabxana-informasiya menecmenti sosial institut olaraq kitabxanaların həyata keçirdiyi tarixi funksiyaları öyrənməli və idarəetmənin qabaqcıl metodlarını tətbiq etməlidir.

Kitabxana-informasiya müəssisələrinin menecmenti, idarəetmənin təşkili texnologiyası, akademik müəssisələrin kitabxanaları o cümlədən problemin kompleks tətbiqini tələb edir. Təccüblə qeyd olunmalıdır ki, bir çox elmi müəssisələrin əməkdaşları öz institutlarının elmi nəşrlərini mötəbər hesab etməyərək, xarici nəşrlərdə yüksək reytingli jurnallar axtarır və onlarla əməkdaşlıq edir. Belə olan halda institutun elmi dərgiləri uzun müddət nüfuzlu və yüksək reytingli jurnal ola bilməyəcək. Eləcədə institut alim və tədqiqatçılarının xarici nəşrlərdə çap olunan məqalələri 3 mərhələdə qeydiyyata alınmalı və açıq əlçatılıq təmin edilməlidir.

1-ci mərhələdə institut səviyyəsində,

2-ci mərhələdə respublika səviyyəsində,

3-cü mərhələdə beynəlxalq səviyyəsində.

Qeyd olunan istiqamətlərdə prioritetlərin müəyyənləşdirilməsi, metodikanın

öyrənilməsi və tətbiqi bir sıra amillərdən asılıdır ki, onların ən mühüm olanlarını aşağıdakı kimi müəyyənləşdirmək olar:

1. Müasir texnologiyaların öyrənilməsi hesabına yeni informasiya məhsullarının əldə edilməsi.
2. İstehlak bazarının öyrənilməsi və yeni informasiya məhsullarının istehlakı bazarının yaradılmasını təmin etmək.
3. Yeni texnologiyalarla və yeni bazar münasibətləri şəraitində çalışan mütəxəssis heyətinin (personalın) kompleksləşdirilməsi və uzunmüddətli peşəkarlığın təmin edilməsi.

Qeyd olunan üç istiqamətdə keyfiyyətli uğurların əldə edilməsi hesabına kitabxana -informasiya fəaliyyətində mütəmadi innovativ tətbiqi nəticələr əldə etmək olar. Kitabxanaların idarə edilməsi metodları, ilk növbədə onların strateji inkişaf vəzifələrinin, dövlətin kitabxana siyasəti və qanunlarının tələblərinin həyata keçirilməsi metodlarıdır. Məlumdur ki, bütün sahələrdə olduğu kimi, kitabxana işində də vəzifə və qanunların tələbləri avtomatik olaraq həyata keçirilmir. Bu iş cəmiyyətdə kitabxana-informasiya proseslərinin dinamik vəziyyət alması, optimal fəaliyyətə çevrilməsinə yönəlmiş təsir və təşkiledici vasitələr sisteminin tətbiqini tələb edir. Kitabxana menecmentində idarəetmə metodlarının üç təsir növü mövcuddur ki, bunlar təşkilati - sərəncam, iqtisadi və sosial-psixoloji metodlardır. Deməli, kitabxana işinin idarə edilməsi metodları dedikdə onların fəaliyyətində optimal nəticələr əldə etmək üçün təşkilati-sərəncam, iqtisadi və sosial-psixoloji vasitələrin köməyi ilə həyata keçirilən proseslər sistemi başa düşülür. [3.s.65.] Bu istiqamətlərin öyrənilməsi kitabxana-informasiya fəaliyyətinin menecmentində son dərəcə əhəmiyyətlidir.

Elmi Kitabxanaların təcrübəsi əsasında hesab etmək olar ki, informasiya menecmentinin əsas vəzifəsi müəssisə və ya təşkilatın informasiya infrastrukturunun bütün komponentlərinin səmərəli fəaliyyət göstərməsini təmin etməkdən ibarətdir. Bu məqalədə problemin elmi-nəzəri aspektlərini təhlil edir, onun tətbiqi modelini işləmiş və informasiya menecmentinin əsas vəzifələri müəyyənləşdirməyə çalışıq .[4.] Əsas vəzifələr aşağıdakı kimi müəyyənləşdirmək olar:

1. Ənənəvi və elektron sənəd dövriyyəsinin təmin edilməsinin təşkili;
2. Müxtəlif informasiya sistemi və informasiya resurslarının idarə edilməsi;
3. Menecmentin, eləcə də müxtəlif istiqamətdə qəbul edilmiş qərarların informasiya təminatının həyata keçirilməsi;
4. Kitabxana-informasiya fəaliyyətinin informasiyalaşdırılmasının təşkili;
5. Kitabxananın telekommunikasiya infrastrukturunun yaradılması və funksional fəaliyyətinin təmin olunması;
6. İnformasiya fəaliyyəti ilə məşğul olan şöbə, bölmə və şəxsi heyətin rəşional menecmentinin həyata keçirilməsi;
7. Kitabxana-informasiya fəaliyyətinin müxtəlif sahələrinə rəhbərlik edən mütəxəssislər üçün vaxtaşırı treninqlərin keçirilməsi.
8. Mütəxəssislərin sahəvi innovasiyalarla (o cümlədən qabaqcıl təcrübə) məlumatlandırılması sisteminin yaradılması.
9. Yeni kadrların seçilməsi və yerləşdirilməsi sahəsində davamlı audit modelinin tətbiqi.
10. Kitabxananın strateji və taktiki informasiya fəaliyyətinin monitorinqi və planlaşdırılması;

Müasir şəraitdə çox sayda sosial kommunikasiya vasitələri cəmiyyətdə olduqca böyük rol oynamaqda, cəmiyyə-

tin informasiyalaşdırılması prosesində çox əhəmiyyətli işlər görməkdədirlər. İnformasiya bəşəriyyətin bütün tarixi inkişaf mərhələlərində olduğu kimi, XXI əsrdə isə xüsusilə elmi-texniki və sosial tərəqqinin mühüm vasitələrindən biri olmuş, hazırda isə cəmiyyətin informasiyalaşdırılması ilə əlaqədar olaraq aparıcı qüvvəyə çevrilmişdir. Müasir texnologiyaların vasitəsi ilə global informasiya mühiti formalaşdırılmışdır. [2.s.22]

İnformasiya meneceri Milli informasiya məkanının formalaşmasında iştirak edir və bu istiqamətdə (Elmi Kitabxanaların fəaliyyətində xüsusi olaraq) həll edilməsi vacib olan hüquqi problemlər aşağıdakı kimi müəyyənləşdirilir.

- Elektron (müasir tip intellektual mülkiyyət) informasiyalara müəlliflik hüququ problemlərinin həlli.
- Kopirayt proseslərinin (mülkiyyət hüququ problemləri) hüquqi normativlərinin işlənməsi.
- Informasiyadan sərbəst istifadənin (informasiya almaq hüququ) hüquqi normalarının işlənilməsi və hazırlanması və tətbiqi.
- İnformasiya mübadiləsində (globallaşmada) normativ sənədlərin və standartların işlənməsi.
- Informasiya ehtiyatlarının formalaşdırılmasında (milli resurslar) və istifadəsində kitabxanaların hüquqi statusu

İnformasiya proseslərinin sürətlənməsi, informasiyanın gündəlik həyata və iqtisadiyyata artan təsiri informasiyanın kapitallaşmasını təmin etdikcə kitabxana-informasiya fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi problemi daha da aktuallaşır. Bu istiqamətdə müasir tədqiqatçıların maraqlı yazıları elmi dövriyyədə yer alır.[5.]

XXI əsr insanlara informasiya xidmətinin çox böyük çeşidini həyata keçir-

məkdədir. Görmə və eşidmə qüsurlu insanlara mütaliə imkanları, kiçik yaşlı uşaqlara erkən mütaliə vərdişlərinin formalaşdırılması, interaktiv informasiya materialları, multimediyaya materialları-səsli, görüntülü, hərəkətli informasiya daşıyıcıları dövriyyəyə daxil olmuşdur. Məsafədən informasiya xidmətləri informasiyanı sürətli etmiş və bununla da həyatımız çox sürətli olmaqda davam edir.

Müasir dövrdə informasiya kütləsinin çoxalması və getdikcə daha da böyük sürətlə artma tendensiyaları informasiyanın idarə olunması məsələlərini göndəmə gətirir və aktual edir. Geniş mənada kommunikasiya sistemləri, şəbəkə texnologiyaları, ilk növbədə internet texnologiyaları sahəsində aparılan tədqiqatlar informasiya menecmentinin həm nəzəri, həm də təcrübəsi fəaliyyəti baxımdan çox əhəmiyyətlidir. Qlobal informasiya məkanında aşağıdakı mənzərəni müşahidə edirik:

– Cəmiyyət tərəfindən yaradılan informasiya resurslarından istifadə zamanı imkanların bərabər təmin edilməsi baş verir, o cümlədən coğrafi diskriminasiyaların aradan qaldırılmasıdır. Bu müxtəliflik şəraitində mərkəzi şəhərlər, iri şəhərlərin və ölkənin bütün digər yaşayış məntəqələrinin sakinlərinin aktual informasiyaya çıxış imkanları əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir.

– Kitabxanaların və informasiya mərkəzlərinin bütün informasiya sərvətlərinə rahat, etibarlı və universal müraciət vasitələrinin istifadəçilərə təqdim edilməsi həyata keçir. Bu kitabxanalar və informasiya mərkəzlərinin bazası əsasında informasiya xidmətinin mahiyyətcə yaxşılaşdırmaq, informasiya axtarışı və istifadəsi zamanı əmək və vaxt sərfini azaltmaq, yeni xidmət formaları tətbiq etmək

və konkret kitabxanaya və ya kitabxanalar şəbəkəsinə yeni istifadəçi kateqoriyası cəlb etməkdir. Bu cür sistemlərin mövcudluğu kitabxana istifadəçilərinin sayını real dərəcədə artırmağa imkan verir.

– İnformasiyanın coğrafi paylanması balansı pozulması aradan qaldırılır. Bununlada elm mərkəzləri, informasiya mərkəzləri, elmi və ictimai resurs mərkəzləri yeni simada çıxış edirlər.

Ona görə də informasiyanın elə səmərəli təminat sistemi yaradılmalıdır ki, fəal tələbatçı kateqoriyası informasiya resurslarının operativ və dolğun axtarış imkanları ilə təmin etmiş olsun.

Yaxın zamanda akademik Kitabxanaların menecmenti qarşısında duran vəzifə olaraq aşağıdakı istiqamətlərdə əməli işlərin həyata keçirilməsidir:

1. – Azərbaycan alimlərinin hiber məkana təqdimi.
2. – Azərbaycan elminin nailiyyətlərinin kiber məkana təqdimi.
3. – Azərbaycan reallıqlarının hiber məkanda təqdimi.
4. – Azərbaycan istehlakçıları üçün akademik informasiya məkanının yaradılması.
5. – Azərbaycan elminin prioritetlərinin hiber məkana təqdimi .

Beləliklə, akademik Kitabxanaların informasiya menecmentinin qarşısında duran bir sıra mühüm problemlər və müasir menecmentin informasiya təminatının şərti strukturunu müəyyənləşdirməyə çalışdıq. İnformasiya tələbatçısının xüsusiyyətləri dinamik olaraq dəyişməkdədir. Eləcə də, informasiya təminatının da strukturu sürətlə dəyişir. Tələb təklifi, təklif tələbi sürətləndirir. [3.s.68.] Bu da müasir dövrümüzün xarakteridir.

Kitabxana-informasiya fəaliyyətinin spesifikliyi, onun mədəni, sosial, siyasi, psixoloji və pedoqoji xassələri bu fəa-

liyyətin qiymətləndirilməsində vahid bir formulun işlənilməsi hazırlanmasını daim mürəkkəbləşdirən bir amil olmuşdur. Bu məsələ bütün dövrlərdə mütəxəssislərin diqqətini cəlb etmiş, bu qiymətləndirmə zamanı bir necə istiqamət əsas olaraq götürülmüşdür: siyasi (dövlət və güc atributunu ifadə edən) qiymətləndirmə və dəyər (maddi ekvivalentini) ifadə edən qiymətləndirmə. Deməli ənənəvi olaraq informasiya menecmenti iki faktordan asılıdır:

1. Siyasi amillər.
2. İqtisadi amillər.

Beləliklə, informasiya menecmentinin qarşısında duran mühüm problemlərdən biri də müasir və obyektiv qiymətləndirmə mexanizmlərinin işlənilməsi hazırlanmasıdır. Akademik Kitabxanalar üçün belə bir qiymətləndirmə strategiyasının tətbiq olunması vacibdir. [4.]

Kitabxana-informasiya fəaliyyətinə yeni texnologiyaların tətbiqi keyfiyyətə yeni informasiya tutumlu istiqamətlərin meydana gəlməsinə səbəb oldu. Kitabxana təcrübəsində bu istiqamətlərdən biri də elektron-elm hesab edilir. Bibliometriya, informetiyə, vebmetriya kimi e-elmə (elmmetriya) ilk mənbəyini kitabxana-informasiya fəaliyyətindən alır, zənginləşir və informasiya cəmiyyətində öz yerini tutur. Bu istiqamətdə Avropa və Amerika kitabxanalarının təcrübəsi diqqətəlayiqdir. Eləcə də, Türkiyə kitabxanaçılarının bu mövzuda tədqiqatları son dövrlərdə sahəvi mətbuatda tez-tez çap olunur. Bu qabaqcıl təcrübənin öyrənilməsi və Azərbaycan Kitabxanalarının konkret fəaliyyətinə tətbiq olunması mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Müasir kitabxana-informasiya xidmətinə yeni imkanlar yaradan e-elmin (elektron elm) tətbiqi məsələləri də ki-

tabxana mütəxəssislərindən yüksək peşəkarlıq tələb edir. Hal-hazırda kitab-xana-informasiya fəaliyyəti göstərən mütəxəssis çoxfunksional bir fəaliyyətin mərkəzində durur. Yüksək peşəkarlıq anlayışı mütəxəssisdən bir neçə dildən istifadə edə bilmək, kompyuter bacarıqlarına malik olmaq, kommunikasiya vasitələrindən istifadə edə bilməklə yanaşı məlumat axtarış sistemlərindən, elmi istiqamətlərdən xəbərdar olmaq və analitik qabiliyyətlərə malik olmaq tələb edir. Bütün bunlar informasiya mühəndisliyi [5.] kontekstində daha geniş məzmun daşıyır və informasiya cəmiyyəti şəraitində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Menecmentin təklif olunan ko-nsepsiyası nəinki innovasiyaların kitabxana-informasiya fəaliyyətinə tətbiqini asanlaşdırır, eləcə də, innovativ ideyaların yarıdıcısı kimi də çıxış edir. Burada informasiya istehlakı bazarının, oxucu marağının, yeni informasiya məhsulunun modelləşdirilməsi, qlobal informasiya məkanında məzmunlu iştirakın təmin olunması, müxtəlif resurslara müxtəlif vasitələrlə əlçatılığın təmin olunması, informasiya əmtəəsinin qiymətləndirilməsi, əmtəənin tələbi törətməsi və bir çox digər məsələlər öz əksini tapa bilər. Bu baxımdan müasir menecmentin informasiya təminatı aktual problem kimi qarşıya çıxır və öz spesifikliyi ilə fərqlənir. Eləcə də Mərkəzi Elmi Kitabxanada informasiya menecmenti sahəsində gündəmə gələn problemlər bilavasitə kitabxana-informasiya fəaliyyətinin qarşısına qoyulan müasir tələblər çərçivəsində öyrənilməlidir.

Yeni informasiya texnologiyalarına keçid bir sıra vacib və mürəkkəb problemlərin həllini qarşıya qoyur. Informa-

siya menecmeti prizmasında bu problemləri 5 qrupa ayırmaq olar:

- Maliyyə problemləri
- Normativ-hüquqi təminat problemləri
- Proqram və texniki təminat problemləri
- Dil təminatı problemləri
- İxtisaslı kadr problemləri [4.]

Bu problemlər içərisində dil təminatı problemi Azərbaycan üçün (xüsusilə Elmi Kitabxanaların fəaliyyətində) daha kəskin nəzərə çarpmaqdadır. Menecmentin informasiya təminatında dil problemlərinin müxtəlif "konventor" proqramları vasitəsi ilə həll etmək olursa da, informasiya menecerlərinin geniş dil bacarıqları mühüm göstərici kimi çıxış edir.

Kitabxana və informasiya mərkəzləri kommunikasiya və texniki vasitələri ilə birlikdə ölkənin informasiya infrastrukturunu təşkil edir. O cümlədən cəmiyyətin informasiyalaşması səviyyəsi həmin cəmiyyətin inkişaf səviyyəsindən asılıdır. Ölkənin iqtisadi və sosial inkişafı ənənəvi kitabxana proseslərinin sürətlə avtomatlaşdırılmasını tələb edir. Kitabxana proseslərinin avtomatlaşdırılması isə, öz növbəsində müasir kitabxana-informasiya texnologiyalarının tətbiqi ilə sıx əlaqədar. Ölkənin informasiya infrastrukturunu sistemində Elmi Kitabxanalar xüsusi çəkiyə malik olmalıdır.

XX əsrin sonlarında CD-ROM texnologiyaları informasiya istehlakçılarının həyatını bir çox istiqamətlərdə dəyişdirdi. İstifadəçilər böyük informasiya və xidmət sərbəstliyi qazandılar. Az bir müddətdə böyük informasiya kütləsini toplamaq, emal etmək, ötürmək və mühafizə etmək imkanları yarandı. Belə ki, CD-ROM-larda kataloqlar, bibliografik göstəricilər, təsnifat sistemləri, rubrikatorlar və s. buraxılmağa başlandı. Informasiya daşıyıcısı kimi yeni stereotiplər

yarandı. Böyük informasiya massivlərinin əldə olunması və operativ emalı sahəsində XX əsrin böyük nailiyyəti olan şəbəkə mühitinin formalaşması da mühüm rol oynayır. Şəbəkə mühitinin formalaşması kitabxanaların və digər informasiya qurumlarının informasiya əlaqələrinin və mübadiləsinə qlobal informasiya məkanında yeni səviyyəyə qaldırdı və bu işdə xüsusilə lokal və qlobal (İnternet) şəbəkə başlıca yer tutdu.

Bu gün dünyada çoxlu sayda Avtomatlaşdırılmış Kitabxana-İnformasiya Sistemləri (AKİS) mövcuddur. VTLS, İRBİS, Millennium, Follet, Aleph, Ruslan və s. Lakin bu AKİS-lərin hamısı qiymətinə, təyinatına, istifadə edilmə məkanına, işçi yerlərinin sayına, İnternet şəbəkəsinə çıxma imkanına, tammətli informasiyaları əks etdirməsinə, davamlılığı-na, yeniləşmə tezliyinə, mü-kəmməlliyinə, müxtəlif dildə olan informasiyaların daxil edilməsinə, yəni müxtəlif əlifbalarda yazmaq imkanına, müxtəlif məlumat bazalarının yaradılması və çoxaldılması sayına və s. xüsusiyyətlərinə görə bir-birlərindən fərqlənirlər. Odurki informasiya menecmenti yaxın zamanlarda öz məzmununu daha da zənginləşdirəcək və cəmiyyətin daha artıq tələbatı ilə qarşılaşacaq.

Ölkə daxilində bibliometrik fəaliyyətin problemlərini öyrənmək, bibliometrik təhlil fəaliyyətini həyata keçirmək, "İmpakt faktor" göstəricilərini mü-əyyənləşdirmək Elmi Kitabxanaların birbaşa funksiyası olaraq qarşıya çıxır. Bibliometriyaya verilmiş və ümumən qəbul edilmiş tərifin şərhini olaraq qeyd edək ki, "Bibliometriya riyazi və statistik üsulların tətbiqi ilə kitabların, dövrü mətbuatın və digər informasiya yüklü materialların öyrənilməsi metodudur". Termin ilk dəfə ingilis alimi A.Pricard tərəfindən

1967-ci ildə müəyyənləşdirilmiş və elmi dövriyyəyə daxil edilmişdir. Müasir İnformasiya Kommunikasiya texnologiyalarının tətbiqindən sonra bu fəaliyyət sahəsində xeyli uğurlar və yeniliklər tətbiq olunmuş, elmi araşdırmaların inkişafında əhəmiyyətli rol oynamaqdadır.

Qlobal informasiya məkanına geniş kütlənin əlçatırılığı ilə paralel informasiya kütlələrinin "çirklənməsi" prosesi sürətlə baş verməkdədir. XX əsrin 60-70-ci illərində xüsusi informasiya xidməti zamanı mütəxəssisin məhsuldar zamanını informasiya axtarışına sərf etməməsi məqsədi ilə müxtəlif metodlar tətbiq edilməyə başlandı. Müasir informasiya xidməti müəssisələrinin yaranmasından çox-çox qabaq dünya kitabxanaları ən-ənəvi kitabxana xidməti ilə yanaşı faktografik və informasiya xidmətini həyata keçirmiş, ilk bibliometrik təhlillər, referativləşdirilmiş məlumat bazaları yaratmış, məlumatın seçilib paylanmasını həyata keçirmişdi. Məqsəd informasiya təminatını sürətli, keyfiyyətli və rəşional həyata keçirmək idi. Xüsusilə, mütəxəssislərə keyfiyyətli informasiya xidmətini həyata keçirmək cəmiyyətin ümumi inkişafını dəstəkləmək kimi qiymətləndirilir, elmi texniki inkişafı sürətləndirmək adlandırılırdı.

AMEA-nın Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda kitabxana-informasiya fəaliyyətinin menecmenti bir neçə istiqamətin idarə olunma problemlərini öyrənməlidir.

1. İnstitutun personalına informasiya xidmətinin təşkili informasiya təminatının relevantlığı məsələlərinin mü-təmadi öyrənilməsi və təhlili.
2. İnstitutun elmmetrik məlumatlarının toplanması, sistemləşdirilməsi və təhlili.

3. İnstitutun kitabxana-informasiya strukturunun bibliometrik məlumatlarının təhlili və mütəmadi təkmilləşdirilməsi.

Kitabxana-informasiya fəaliyyətində informasiyanın qiymətləndirilməsi problemi bir dünya problemidir. Bu istiqamətdə müxtəlif layihələrin olmasına baxmayaraq hesab edirik ki, akademik müəssisələrin informasiya təminatı tam pulsuz, təmənna və mütəxəssisin zamanına maksimum qənaət etməklə həyata keçirilməlidir. Bu istiqamətdə aşağıda qeyd olunan problemlərin müstəqil öyrənilməsi vacibdir.

- Kitabxananın informasiya fəaliyyətinin idarə olunması və menecmentinin təşəkkülü, inkişafının meyil və əhəmətlərinin ilk dəfə elmi araşdırması;
- İnformasiyanın idarə olunması və menecmentinin mahiyyəti və məzmununun metodiki - hüquqi əsaslarının elmi şərhinin verilməsi;
- Kitabxanada informasiya menecmentinin kadr təminatı məsələlərinin tədqiqi;
- Kitabxananın idarə olunmasında informasiya texnologiyalarının tətbiqi prosesinin vəziyyəti və təkmilləşdirilməsi yollarının araşdırılması;
- Kitabxananın informasiyalaşdırılmasında menecmentin yerinin müəyyən edilməsi;
- Kitabxananın İKT sahəsindəki strategiyasının informasiya menecmentinin vasitəsi kimi əsaslandırılması;

NƏTİCƏ

Akademik kitabxanaların informasiya menecmenti sahəsində fəaliyyətini nəzərdən keçirdikdə aşağıdakı qənaətə və nəticəyə gəlmək olar:

- Kitabxanaşünaslıq şöbəsinin elmi-tədqiqat və elmi-metodiki xidmət sa-

həsindəki fəaliyyəti yeni mərhələyə-konkret problemlər üzrə elmi araşdırma və metodiki təminat mərhələsinə keçmiş və onun yeni məsafədən məsələləhəvərmə, kadrların professional hazırlığının yeni tələblərə uyğun yüksəldilməsi və s. perspektiv formaları meydana gəlmişdir.

- Mərkəzi Elmi Kitabxananın struktur bölmələrinin və ETM kitabxanalarının metodiki təminatı sahəsində kitabxana proseslərinin avtomatlaşdırılmasına və yeni rabitə imkanlarının əldə olunmasına şərait yaranmışdır.
- Bütçə maliyyələşdirilməsi ilə bağlı məsələlərin həlli üçün şöbə marketing elementlərinin işlənilməsinə davam etdirmişdir.

Bu gün informasiya cəmiyyətinin qurulduğu şəraitdə informasiya menecmentində iqtisadi və rəşional amilləri ön plana keçir. Bütün növ informasiya xidməti prosesləri iqtisadi kateqoriyalarla qiymətləndirilir və menecerlərin iqtisadi bacarıq və vərdisləri əsas götürülür.

Aparılan tədqiqatın nəticəsi olaraq müəyyən olunmuşdur ki, elmi kitabxanalarda informasiya menecmenti sahəsində mütəxəssislərin hazırlanması zamanı iki əhəmiyyətli istiqamət qarşıya çıxır:

1. Müəssisənin funksional idarə olunması.
2. Yeni informasiya xidməti müəssisəsinin (və ya xidmətlərin) yaradılması və fəaliyyətinin təmin edilməsi.

Dünya informasiya bazarının konyukturunun öyrənilməsi göstərir ki, nə qlobal, nə də lokal informasiya şəbəkələrinin yaradılmasında güclü maraqlı tərəflərin iştirakı olmadan uğur qazanmaq mümkün deyil. Göründüyü kimi, müasir tələbləri ödəyəcək informasiya xidməti müəssisəsinə geniş mənada həyata keçirmək son dərəcə çətin və mürəkkəb-

dir. Bəlkə də elə bu səbəbdəndir ki, dünyada sözlün əsl mənasında geniş profilli informasiya xidməti göstərə biləcək müəssisə sayca göstərə biləcək rəqəmi yetərinə çox azdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Xələfov, A. Kitabxanaşünaslığa giriş: Dərslik. III hissə. Kitabxana işi haqqında təlim. Bakı, 2003.- 284 s.
2. Н.С.Редькина. Формирование концепции технологического менеджмента в научной библиотеке. Новосибирск, 2012-22с,
3. İsmayilov Xəlil İsmayıl oğlu: Kitabxana işinin təşkili və idarə edilməsi Bakı, 2009-97 s.
4. Kazimi P., Abdullayeva A., Ismayilov N. Scientometric analysis of document flow in library science of azerbaijan (2014-2018) Norwegian journal of development of the international science, 2020, №45-2, s.66-70. <https://elibrary.ru/item.asp?id=4-3844956>
5. Halyna B, Valentina M, Kateryna P, Kazimi P. Project and innovation activity of libraries. International Workshop IT Project Management 2020. Educational and recreational camp of Lviv Polytechnic National University "Polytechnic-2", Slavsko, Lviv region, Ukraine. 18-20 fevral. <http://ceur-ws.org/Vol-2565/paper6.pdf>

REFERENCES

1. Khalafov, A. Introduction to librarianship: Textbook. Part III. Training on library work. Baku, 2003.- 284 p.
2. NS Redkina. Formulation of the concept of technological management in the scientific library. /N.S. Redkina. Formation of the concept of technological management in the scientific library / Новосибирск, 2012-22с,
3. Ismayilov Khalil Ismayil oglu: Organization and management of library work Baku, 2009-97 p.
4. Kazimi P., Abdullayeva A., Ismayilov N. Scientometric analysis of document flow in library science of azerbaijan (2014-2018) Norwegian journal of development of the international science, 2020, №45-2, p.66-70. <https://elibrary.ru/item.asp?id=43844956>
5. Halyna B, Valentina M, Kateryna P, Kazimi P. Project and innovation activity of libraries. International Workshop IT Project Management 2020. Educational and recreational camp of Lviv Polytechnic National University "Polytechnic-2", Slavsko, Lviv region, Ukraine. February 18-20. <http://ceur-ws.org/Vol-2565/paper6.pdf>

MÜƏLLİFLƏR HAQQINDA

Ağamirzəyev Orxan Fəxrəddin oğlu -tarix üzrə fəlsəfə doktoru, AMEA -nın Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun əməkdaşı
e-mail: orkhan_767@mail.ru

INFORMATION ABOUT THE AUTHORS

Agamirzayev Orkhan -Ph.D, employee of the Institute of Manuscripts named after Mohammad Fuzuli of ANAS
e-mail: orkhan_767@mail.ru

ИНФОРМАЦИЯ ОБ АВТОРАХ

Агамирзаев Орхан - доктор философии, сотрудник Института рукописей имени Мухаммада Физули НАН.
e-mail: orkhan_767@mail.ru

ОСОБЕННОСТИ ТИРАЖА КНИЖНОЙ ПРОДУКЦИИ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ В ГОДЫ НЕЗАВИСИМОСТИ**КАЗИМИ ПАРВИЗ**

*Бакинский Государственный Университет,
AZ 1148, г. Баку, улица Академика Захида Халилова - 23, Азербайджанская
Республика*

УСУБАЛИЕВ ОРХАН

*Институт рукописей имени М. Физули НАН,
AZ 1001, Баку, ул. Истиглалият -26, Азербайджанская Республика*

Аннотация. В статье анализируются особенности тиража книжной продукции в Азербайджане за годы независимости и пути решения существующих проблем в этой сфере. Изучаются методы решения этой проблемы. Особо отмечена работа, проделанная издательствами и государством по решению создание книжного рынка. Проведено сравнение тиража книжной продукции в Азербайджане в советский период и годы независимости. В статье исследуются характер потребительского рынка в годы независимости и особенности книжного рынка малых стран.

Ключевые слова: *издательское дело, отношения между книгами и читателями, проблема тиражирование, распространение книг, книгоиздание.*

CIRCULATION FEATURES OF BOOK PRODUCTS IN AZERBAIJAN IN THE YEARS OF INDEPENDENCE**KAZIMI PARVIZ**

*Baku State University,
AZ 1148, Baku, Academician Zakhid Khalilov str. - 23, Republic of Azerbaijan*

USUBALIEV ORKHAN

*Institute of Manuscripts named after M. Fuzuli NAN,
AZ 1001, Baku, st. Istiglaliyat -26, Azerbaijan Republic*

Abstract. The article analyzes the circulation features of book products in Azerbaijan during the years of independence and ways to solve the existing problems in this area. Solutions to this problem are being explored. The work done by publishing houses and the state to solve this problem is highlighted. Circulation of book products in Azerbaijan during the Soviet period and the years of independence is compared. The article also explains the importance of publishing-book-reader relations in solving this problem.

Keywords: Publishing, book-reader relations, circulation problem, book distribution, book publishing.

MÜSTƏQİLLİK İLLƏRİNDƏ AZƏRBAYCANDA KİTAB MƏHSULLARININ TİRAJ XÜSUSİYYƏTLƏRİ**KAZIMI PARVİZ***Bakı Dövlət Universiteti,**AZ 1148, Bakı, Akademik Zəhid Xəlilov küçəsi - 23, Azərbaycan Respublikası***ÜSUBƏLİYEV ORXAN***M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, AMEA,**AZ 1001, Bakı, st. İstiqlaliyyət -26, Azərbaycan Respublikası*

Xülasə. Məqalədə müstəqillik illərində Azərbaycanda kitab tirajının xüsusiyyətləri və bu sahədə mövcud problemlərin həlli yolları təhlil edilmişdir. Bu problemin həlli üçün metodlar öyrənilir. Kitab bazarı yaratmaq qərarı ilə bağlı nəşrlər və hökumət tərəfindən görülən işlər xüsusilə qeyd edildi. Sovet dövründə və müstəqillik illərində Azərbaycanda kitab məhsullarının tirajının müqayisəsi aparılır. Məqalədə müstəqillik illərində istehlak bazarının mahiyyəti və kiçik ölkələrdə kitab bazarının xüsusiyyətləri araşdırılıb.

Açar sözlər: nəşr, kitablarla oxucular arasındakı münasibətlər, təkrarlanma problemi, kitabların paylanması, nəşr.

ВВЕДЕНИЕ

С распадом Советского Союза издание литературы на национальных языках расширилось. Этот процесс наблюдается во всех постсоветских республиках. Наряду с расширением тематики полиграфической продукции была устранена цензура и коренным образом изменены тиражные характеристики книжной продукции. Книгоиздательская политика Советского правительства является предметом нескольких отдельных исследований. Однако с возникновением национальных государств изменившиеся проблемы книгоиздания и тиража стали решаться в разных республиках разными методами. В некоторых республиках была изъята и утилизирована политическая и гуманитарная литература советского пери-

ода, имеющая большие тиражи, в некоторых республиках библиотеки были закрыты из-за нехватки книг, а в средних школах и университетах возникли проблемы с учебниками.

С 1980-х годов, идеологические особенности государства нашли отражение в книжном обращении научного и популярного (в том числе гуманитарного) книгоиздания в Азербайджане. Например, книга С.С. Гулиева «Два мира, два образа жизни» вышла в 1982 г. тиражом 1000 экземпляров, научно-популярная книга М. Джалилова «Жизнь, традиции и атеистическое воспитание» тиражом 500 экземпляров, изданная в 1984 г., «О научном объяснении некоторых психических и психологических проблем естественные физиологические явления» тиражом 500 эк-

земляров, «Золотая скала» Т. Бунядова тиражом 10 000 экземпляров, «Чему мы должны посвятить свою жизнь» Э. Гаджиева тиражом 7 000 экземпляров, издано в 1986 г., «Научное предвидение» В. Пашаева издано тиражом 500 экземпляров, книга Б. Черкесова «Международное образование и искусство» тиражом 7000 экземпляров [1,2,3]. Вышеуказанные тиражи печатных материалов не соответствуют никакому научному или экономическому анализу. Такую картину можно объяснить только идеологической природой государства.

Наряду с расширением национальных изданий в Азербайджанской Республике с обретением независимости советское наследие постепенно исчезло из обращения, и реформа алфавита потребовала принятия новых и радикальных мер.

СУТЬ ПРОБЛЕМЫ

Считается, что тираж книжной продукции во многом определяется потребительским рынком страны. Создание искусственного потребления на потребительском рынке, создание рынка под воздействием различных маркетинговых технологий и т.д. Хотя нам известно о применении различных методов, мы пытаемся изучить концепцию потребительского рынка как индикатора устойчивого развития и проблему обращения книжной продукции в Азербайджане. Тираж книжного продукта зависит от потребительского рынка, а определяющий его потребительский рынок может зависеть от нескольких факторов. Эта зависит от следующих показателей:

1. Население страны;

2. Уровень грамотности или активные читатели;
3. Языковые особенности населения;
4. покупательная способность населения;
5. Доступность коммуникаций по распространению книг.

Сочетание этих факторов дает основу для определения тиража книжной продукции в стране в зависимости от типологии. Книгоиздание и распространение книг столкнувшись с различными проблемами в годы независимости, в результате правильной национальной политики Азербайджанского государства окончательно стабилизировались и были доведены до уровня удовлетворения требований потребительского рынка. Население Азербайджана и уровень грамотности населения отражаются в динамично развивающейся статистике. По этим показателям Азербайджан по некоторым параметрам даже опережает страны Восточной Европы. Третья из пяти характеристик играет важную роль в формировании и развитии книжной культуры Азербайджана и выражении сегодняшней информационной среды.

Известно, что в двадцатом веке в Азербайджане прошли три реформы алфавита, которые, в свою очередь, создали технические проблемы, такие как обновление книжного производства, неспособность нового поколения использовать ранее изданные книжные произведения. Если принять во внимание тот факт, что советская власть была идеологическим государством, содержание книг, издаваемых в гуманитарной сфере, вскоре устарело и вышло из обращения, то

можно увидеть что общая картина не радует.

В первые годы независимости решить эти проблемы не удалось. Вражеская оккупация, экономический спад, отсутствие новой идеологической платформы негативно сказались на книжном бизнесе, его тираже и распространении. Низкая покупательная способность населения и нехватка бумаги и других полиграфических материалов, импортируемых из других стран, привели к сокращению выпуска и распространения книг. С приходом к власти в Азербайджане великого лидера Гейдара Алиева произошел ряд нововведений, а главное, у людей появилась надежда. «Азеркитаб», который несет большое финансовое бремя для государства и государственного бюджета, приватизируется, и государство начинает уделять приоритетное внимание целевым проектам в политике книгоиздания. В результате реформ в Азербайджане обновляется издательское и полиграфическое оборудование, внедряются новые технологии, а азербайджанские инженеры начинают работать в местных типографиях, получив опыт работы в ведущих европейских издательствах [5].

Государство определяет свои приоритеты в области книгопечатания и поддерживает проекты в этом направлении, выделяет на них средства и организует бесплатное распространение. Первым и наиболее важным государственным проектом в области книгопечатания и поддержки издательско-полиграфической отрасли было издание учебников для средних школ за счет государства и их бесплатное распространение среди уча-

щихся через школьные библиотеки. Это привело к поддержке и развитию ученых, педагогов как составителей книг, а также издательских и полиграфических предприятий как отрасли и производства [6, с.12-16].

Начиная с 2003 года возрождение и развитие экономики Азербайджана стало проявляться в книжной культуре. Азербайджанское государство стало заказчиком новых и элегантных изданий произведений мировой и национальной классики на латинице. Государство организовало бесплатную раздачу классических книг в школах и библиотеках в больших количествах, тем самым восполнив огромный пробел в потреблении книг.

СТАТИСТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ПРОБЛЕМЫ

Начиная с 2010 года наблюдается тенденция в тиражировании книжной продукции в Азербайджане. Как отмечалось выше, книгоиздание, которое в годы советской власти жестко контролировалось, издаваясь в некоторых случаях тиражом в 500, а в некоторых случаях (при пропандировании советской идеологии) тиражом в 100 тысяч экземпляров, начало адаптироваться в годы независимости к стабильным рыночным отношениям. Верно, что в рыночных отношениях соответствующие структуры, которые не допускают возможности манипулирования книжным продуктом, в некоторых случаях вмешивались в рынок и предпринимали регулирующие шаги. В результате, в 2000-х годах нижеуказанные цифры стали отражать обобщенные характеристики тиража книжной продукции в Азербайджане.

Таблица.№1

	Характеристики печатной продукции	Тираж	Языковой индекс	Условия оплаты
1	Книги, изданные по госзаказу	10000-25000	Азербайджан	Бесплатно
2	Публикации при поддержке государственных органов	1000-5000	Азербайджан	Платные и бесплатные
3	Публикации авторов	300-500	Азербайджан	Платные

С начала 21 века оборот печатной продукции в Азербайджане стабилизируется и соответствует потребительскому рынку. По мнению общественных объединений, осуществляющих мониторинг книжного рынка, следует отметить цифры, приведенные в таблице 1.

Книга, заказанная государством, удовлетворяет спрос на книги на потребительском рынке и предотвращает манипуляции и злоупотребления. Чтобы удовлетворить потребности потребителей в книжной продукции, государственные издания с большим тиражом заполняют значительную часть пробела на книжном рынке, бесплатно предоставляя их библиотекам и школам. В то же время многие государственные учреждения и компании периодически финансируют издание книг в сфере социальных и гуманитарных наук, и при поддержке спонсоров на книжный рынок выходят прекрасные издания. Эти публикации также издаются при поддержке спонсоров, поэтому они соответствуют условиям потребительского рынка. Книжные произведения, изданные отдельными лицами и авторами, можно считать рациональными с точки зрения тиража, хотя именной указатель широк.

Следует признать, что большин-

ство издательств расположены в Баку, где и осуществляется большая часть процесса распространения книг. Однако следует отметить, что за последние пять лет онлайн-распространение книг в Азербайджане значительно расширилось и распространение книг осуществляется по всем направлениям страны. Несомненно, онлайн-распространение книг скоро займет большую часть книжной торговли, и книжные магазины смогут выжить благодаря внедрению новых форм обслуживания в этой области. Мировой опыт это подтверждает.

КОНТЕНТ-АНАЛИЗ ПРОБЛЕМЫ

Впервые «О библиотечной работе» общенационального лидера Гейдара Алиева (25 декабря 1998 г.); «Об издательстве» (30 мая 2000 г.) и другие законы, принятые в этой области, основанные на философской концепции азербайджанства, сформировали политику нашего независимого государства в области библиотечного дела и библиотечного дела. Эти законы сыграли важную роль в расширении книгоиздания, организации и развитии деятельности издательств. Основными принципами государственной политики в области публикации в Законе Азербайджанской Республики «О печати» являются: обеспече-

ние свободы в области публикации; надежность материально-технической базы, организационно-правовых и научных основ издательской работы; содействие развитию книгоиздания; подготовка и реализация государственной программы по развитию издательского дела; Осуществление издания произведений, считающихся классическим наследием и национально-духовным достоянием азербайджанского народа, на основании государственного заказа; Стимулирование расширения материально-технической базы издательства, развития полиграфической промышленности, продажи издательской продукции и др. способствовал динамичному развитию издательской деятельности в нашей республике [7, с.522-526].

Книжная палата, созданная в Азербайджане в 1920 году, начала свою деятельность в 2002 году как отдел Национальной библиотеки. Важно анализировать годовые бюллетени Книжной палаты, чтобы определить широкий ассортимент книжной продукции в стране. К сожалению, следует отметить, что Книжная палата систематически не принимает копии печатных материалов из-за несоблюдения закона об обязательном копировании. Такие факты подтверждаются сопоставлением бюллетеня «Новые публикации», выпускаемого общественными организациями, с изданиями, входящими в фонд Национальной библиотеки.

Получить полное представление о книжной продукции в Азербайджане сложно из-за того, что бюллетени «Новые издания» выходят нерегулярно. Однако в этих бюллетенях оче-

видно расширение книгоиздания в гуманитарной сфере. Также, по данным общественных организаций, осуществляющих мониторинг книжного рынка, по массе гуманитарной литературы на книжном рынке находится третье место после учебников и учебных пособий. В то же время можно определить общую картину книжного производства в нашей стране. Сегодня активный читатель Азербайджана имеет возможность читать на азербайджанском, русском, турецком и английском языках, и в связи с этим удельная масса литературы на соответствующих языках на книжном рынке Азербайджана составляет всего 6-10% печатный материал. В результате систематического мониторинга книжного рынка установлено, что существует большой спрос на книги по лингвистике на русском и английском языках, бестселлеры на русском и турецком языках, романы, примеры рассказов и стихов, специальную учебную литературу на английском языке, а также и научно-педагогическая литература на русском языке.

Следует отметить, что в Азербайджане нет концепции запрещенных книг. Хотя список запрещенных книг ежегодно публикуется во многих странах мира, книжная продукция свободно распространяется в Азербайджане, только религиозная литература должна регулироваться государством и распространяться в частных книжных магазинах.

Таблица №1 также охватывает широкий круг тем под заголовком «Публикации авторов», показанным в третьей строке. В эту категорию входят

продукты личного творчества, любительская поэзия и проза, а также ряд узкоспециализированной литературы.

Тиражи научных публикаций в Азербайджане составляют 300-500 экземпляров, в зависимости от отрасли. Этот тираж отражает нормы внутреннего потребительского рынка, которые формировались долгие годы и окончательно определились. Ежегодно книжная продукция различных издательств Азербайджана по различным областям науки удовлетворяет потребности страны в научной, научно-педагогической литературе.

Наряду с издательством «Наука» НАНА издательская деятельность вузов последние десять лет успешно осуществляет поддержку образования. Обновление учебников и программ по фундаментальным предметам каждые пять лет в системе высшего образования также стимулирует издание новых учебников.

Культурную политику, заложенную великим лидером Гейдаром Алиевым в независимом Азербайджане, успешно продолжает его достойный преемник, президент Ильхам Алиев. «Об осуществлении массовых изданий латинским шрифтом на азербайджанском языке», подписанных Президентом Ильхамом Алиевым в 2004 году, «Об утверждении перечня произведений, которые будут опубликованы латинскими буквами на азербайджанском языке в 2005-2006 годах» и «Об утверждении внедрение библиотечной информации в Азербайджанской Республике в 2008 году». В этом смысле заслуживают внимания заказы и государственные программы, имеющие большое стратегическое значе-

ние, такие как «Государственная программа развития на 2013 год». Эти законы сыграли особую роль в развитии издательского дела в Азербайджане. В 2005-2006 годах в стране было издано более 1400-1500 книг и брошюр по всем областям науки и знаний (а также гуманитарным) тиражом до 10 миллионов экземпляров. Произошло заметное увеличение публикации книги. Однако из-за отсутствия тиражной политики в нашей стране рост не заметен. Хочу отметить, что согласно указу Президента Ильхама Алиева от 27 декабря 2004 года «Об утверждении перечня произведений, которые будут изданы латинскими буквами на азербайджанском языке в 2005-2006 годах», 546 книг включены в Список планируется издать 25 000 экземпляров, то есть издать 13 650 000 экземпляров книги. Эти книги были изданы в 2005-2009 годах и безвозмездно переданы 46 библиотекам республики. Хочу отметить, что подаренные книги также пополнили фонд Центральной научной библиотеки НАНА. Таким образом, на июнь 2005 г. в библиотеке было включено 5500 экземпляров 106 книг, изданных в этой библиотеке [4, с.69-78]. Это также способствовало расширению книжного обмена в нашей стране. Среди этих книг латиницей изданы произведения азербайджанских писателей и мировых классиков. Распоряжение Президента Ильхама Алиева об издании 150-томной серии «Библиотека мировой литературы» также является проявлением внимания и заботы государства о книгах и книгоиздании [9].

Динамика издания книг в гумани-

тарной сфере в Азербайджане также характеризуется ежегодным празднованием исторических событий, объявляемых главой государства. Так, провозглашение Года мультикультурализма, Года Насими и, наконец, 2021 года в Азербайджане Годом Низами Гянджеви ознаменовалось публикацией большого количества массовой, научной, научной литературы по актуальной тематике, переведенной на разные языки. Можно утверждать, что эти публикации также имеют особенности тиража, указанные в таблице.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

С 2000-х годов количество книг, пропагандирующих культуру, развитие, архитектуру, музыку и гуманитарную природу страны в Азербайджане, увеличивается, а переводы на английский, русский, немецкий, французский и арабский языки распространяются, чтобы представить Азербайджан миру. Элегантные полиграфические характеристики этого типа книг увеличивают их финансовое бремя, с одной стороны, а с другой стороны, поскольку они издаются при поддержке государственных органов, рыночные цены сбалансированы и адаптированы к условиям потребителя. Сегодня книги, их использование и публичное чтение играют важную роль в жизни и профессиональной деятельности людей. Хотя методы получения информации расширились, книга по-прежнему занимает важное место в публичном чтении. Сохраняется и культурная функция книги.

Также важно изучить мировой

опыт, чтобы увеличить тираж полиграфической продукции. Сегодня, с применением современных PR-технологий, можно увеличить тираж с помощью пропаганды художественной литературы, (и мы видим множество тому примеров). Однако научные книги, изданные в области Бионики, Нанотехнологий, Микалогии и агитация учебников специального образования не будут способствовать увеличению их тиража, а только продвигают разработчиков и авторов.

В настоящее время тираж книжной продукции в Азербайджане нельзя оценивать более-менее концептуально. Книжный продукт следует оценивать с помощью полезной рациональной статистики. Увеличение коэффициента полезности может свидетельствовать об увеличении чтения и повышении интеллектуального уровня в стране.

Чтобы определить процент «полезной рациональности» тиража художественной литературы, можно получить интересные показатели, разделив соответствующую группу населения на тираж конкретного издания. Также можно определить академическую активность Академической группы, разделив ее на тираж ежегодно публикуемых научных публикаций и монографий. Помимо приведенного выше теоретического анализа, мониторинг реального книжного рынка дает много информативного материала для научных исследований в стране.

ЛИТЕРАТУРА

1. Летопись Азербайджанской книги. 1982. -Баку: Азербайджанская Государственная Книжная Палата, 1983. -228 с.
2. Летопись Азербайджанской книги. 1984. -Баку: Азербайджанская Государственная Книжная Палата, 1985. -235 с.
3. Летопись Азербайджанской книги . 1986. -Баку: Азербайджанская Государственная Книжная Палата, 1988. -223 с.
4. Рзаева С. Вопросы комплектования литературы в Центральной научной библиотеке НАНА / С.Рзаева// Научные труды / НАНА МЭК80. -Бур.6. -Б., 2005. -С.69-78.
5. Казими П. Культура распространения книг сегодня (статья №2) // Kitabxana.az. 2011 №5 / Халафов А., Аслан К.
6. Аслан К. Актуальные проблемы издательского дела в современных условиях: // Тезисы Республиканской научной конференции «Информационное общество и библиотечно-информационная деятельность» (Бакинский Государственный Университет, 20 декабря 2012 г.). -Баку, 2012, с.12-16.
7. Закон Азербайджанской Республики «О издательство» (30 мая 2000 г.). Сборник Законов Азербайджанской Республики, III книга. Баку: Закон, 2001, с.522-526.
8. Усубалиев О. Библиография и ее проблемы в наше время // Библиотечное дело и библиография: научно-теоретический, методический и практический журнал. -Баку, 2015. №2 (37). С.85-88.
9. Список произведений, которые будут опубликованы на азербайджанском языке латинскими буквами в 2004 году по распоряжению Президента Азербайджанской Республики // Газета «Республика», 13 января 2004 года.
- 10.Алгулиев Р.М., Махмудова Р.Ш. Формирование информационной культуры как наиболее перспективное направление общей культуры личности // Международный журнал «Современное образование и информатика». -2015, №3, с.54-61.

REFERENCES

1. Chronicle of the Azerbaijan Book. 1982. -Baku: Azerbaijan State Book Chamber Летопис , 1983. -228 с.
2. Chronicle of the Azerbaijan Book. 1982. -Baku: Azerbaijan State Book Chamber 1985. -235 с.
3. Chronicle of the Azerbaijan Book. 1982. -Baku: Azerbaijan State Book Chamber, 1988. -223 с.
4. Rzaeva S. Issues of literature acquisition in the Central Scientific Library of ANAS Рзаева С. // Научные труды / НАНА МЭК80. -Бур.6. -Б., 2005. -С.69-78.
5. Kazimi P. The culture of book distribution today (статья №2) // Kitabxana.az.

- 2011 №5 / Халафов А., Аслан К.
6. Aslan K. Actual problems of publishing in modern conditions: // Abstracts of the Republican Scientific Conference "Information Society and Library and Information Activity" (Baku State University, December 20. 2012 г.). -Baku, 2012, с.12-16.
 7. Law of the Republic of Azerbaijan "On publishing house" (30 мая 2000 г.) Collection of Laws of the Azerbaijan Republic. III книга. Баку: Закон, 2001, с.522-526.
 8. Usubaliev O. Bibliography and its problems in our time // Library science and bibliography: scientific-theoretical, methodological and practical journal. -Baku, 2015. №2 (37). С.85-88.
 9. List of works to be published in the Azerbaijani language in Latin letters in 2004 by order of the President of the Republic of Azerbaijan // "Respublika" newspaper, January 13, 2004.
 10. Alguliev R.M., Makhmudova R.Sh. Formation of information culture as the most promising direction of the general culture of the individual // International journal "Modern Education and Informatics".-2015, №3, с.54-61.

MÜƏLLİFLƏR HAQQINDA

Kazimi Parviz Firudin oğlu - tarix elmləri üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Dövlət Universitetinin Kitabxanaşünaslıq kafedrasının dosenti
e-mail: pkazimi@mail.ru
ORCID: -ParvizKazimi4 [0000-0001-5577-4773]

Üsubəliyev Orxan Bəybala oğlu-Azərbaycan Respublikası Milli Elmlər Akademiyası
Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun doktorantı,
e-mail: usubaliev.orxan@mail.ru
ORCID: 0000-0001-6052-0989

INFORMATION ABOUT THE AUTHORS

Kazimi F. Parviz - PhD in Historical Sciences, associate professor at the
Department of Library Science, Baku State University;
e-mail: pkazimi@mail.ru
ORCID: - Parviz Kazimi4 [0000-0001-5577-4773]

Usubaliev B. Orkhan -doctoral student of the Institute of Manuscripts named
after Mohammad Fizuli, National Academy of Sciences of the Republic of Azerbaijan,
e-mail: usubaliev.orxan@mail.ru
ORCID: 0000-0001-6052-0989

ИНФОРМАЦИЯ ОБ АВТОРАХ

Казими Парвиз Фирудин оглы - доктор философии по историческим наукам, доцент, доцент кафедры «Библиотекосведение» Бакинского Государственного Университета

e-mail: pkazimi@mail.ru

ORCID: - Парвиз Казими4 [0000-0001-5577-4773]

Усубалиев Орхан Бейбала оглы- докторант Института рукописей имени М. Физули, Национальной Академии Наук Азербайджанской Республики

e-mail: usubaliev.orhan@mail.ru

ORCID: 0000-0001-6052-0989

ELEKTRON TƏLİM TEXNOLOGİYALARININ TƏKAMÜL TARİXİ**QƏNBƏROVA ELMİRA**

Bakı Dövlət Universiteti

AZ 1148, Bakı şəh., Akademik Zəhid Xəlilov küçəsi – 23, Azərbaycan Respublikası

Xülasə. Bu baxımdan təlimin təşkili sistemini, tələbə və müəllimin rollarını yenidən nəzərdən keçirmək lazımdır. Təhsil müəssisələri mütəxəssis hazırlamaq və onların tənqidi düşüncə tərzini inkişaf etdirmək, özünütəşkil və özünü tənzimləyən öyrənmə qabiliyyəti, müasir informasiya və kommunikasiya texnologiyalarından istifadə ilə sosial qarşılıqlı əlaqə və bu məsələdə dayanmaq istəyi istiqamətində prinsiplər olaraq yeni vəzifələr qoymalıdır. Dünya o qədər dinamikdir ki, təhsil müəssisələri çox vaxt tələbə hazırlayacaqları peşələri bilmirlər.

Açar sözlər: elektron təhsil, elektron təlim texnologiyaları, şəbəkə, virtual və məsafədən təhsil, yeni internet texnologiyaları

EVOLUTIONARY HISTORY OF ELECTRONIC EDUCATION TECHNOLOGIES**GANBAROVA ELMİRA**

Baku State University

AZ 1148, Baku, Academician Zəhid Xəlilov Street - 23, Republic of Azerbaijan

Abstract- The article provides information on the evolutionary history, emergence and development of e-learning technologies. As an example, it takes the places used for the creation and development of e-learning technologies across countries.

Keywords: *e-learning, e-learning technologies, networking, virtual and distance learning, new internet technologies*

ИСТОРИЯ ЭВОЛЮЦИИ ТЕХНОЛОГИЙ ЭЛЕКТРОННОГО ОБРАЗОВАНИЯ**ГАНБАРОВА ЭЛЬМИРА**

Бакинский Государственный Университет

AZ 1148, Баку, улица Академика Захида Халилова - 23, Азербайджанская Республика

Аннотация. В статье представлена информация об истории эволюции, возникновении и развитии технологий электронного обучения. В качестве примера он занимает места, используемые для создания и развития технологий электронного обучения в разных странах.

Ключевое слово: электронное обучение, технологии электронного обучения, нетворкинг, виртуальное и дистанционное обучение, новые интернет-технологии

GİRİŞ

Yenidən düşünmək və çevrilmək. Bu baxımdan təlimin təşkili sistemini, tələbə və müəllimin rollarını yenidən nəzərdən keçirmək lazımdır. Təhsil müəssisələri mütəxəssis hazırlamaq və onların tənqidi düşüncə tərzini inkişaf etdirmək, özünü-təşkil və özünü tənzimləyən öyrənmə qabiliyyəti, müasir informasiya və kommunikasiya texnologiyalarından istifadə ilə sosial qarşılıqlı əlaqə və bu məsələdə dayanmaq istəyi istiqamətində prinsipial olaraq yeni vəzifələr qoymalıdır. Dünya o qədər dinamikdir ki, təhsil müəssisələri çox vaxt tələbə hazırlayacaqları peşələri bilmirlər.

Bu kontekstdə müəyyənləşdirmək, şəbəkə, virtual və məsafədən təhsil kimi terminlərin sinonimi kimi istifadə olunan e-öyrənmə (e-Learning) anlayışıdır. Elektron təhsil yenilikçi bir tədris metodikasıdır, məsafə formasının əhəmiyyətli bir inkişafıdır və təhsilin mövcudluğunu və keyfiyyətini artırmaq üçün multimedia və İnternet texnologiyalarından istifadəyə əsaslanır. Bir çox yerli və xarici açıq və virtual universitetlər ənənəvi təhsil formaları ilə rəqabət aparan e-Learning prinsipi ilə fəaliyyət göstərir. Elektron təhsil öyrənmə formatını və mühitini dəyişdirir, şagirdlərin və müəllimin eyni zamanda eyni yerdə olmasına ehtiyac yoxdur, öyrənmə və təhsil məzmununa giriş hər yerdə və hər zaman baş verə bilər. Müəllim təhsil prosesinin mərkəzi və əsas məlumat mənbəyi olmaqdan çıxır, onun əsas vəzifəsi yeni biliklərə yiyələnmə metodikasını tədris sistemə gətirməkdir.

Bu yanaşma hər bir insana məlumat və biliklərin axtarışı, işlənməsi və təhlili üçün müxtəlif cihazlardan istifadə edərək həyatı boyu təhsil və yeni sərişələr əldə

etmək imkanı yaradır. Elektron təhsil tələbələrin əlçatan, özünü-təşkil edilmiş bir mühitdə, ən rahat və rahat mühitdə bilik əldə etmələrini təmin edir.

Bir çox ölkənin hökumətlərinin və eyni zamanda Rusiyanın hərəkətləri onsuz da təhsil prosesini modernləşdirməyə yönəlib. Elektron təhsil üçün qanunvericilik dəstəyi proqramları dünyanın bir çox ölkəsində hazırlanmış və inkişaf etdirilməkdədir. Bəzi ölkələrdə elektron təhsil vasitələri və texnologiyalarının tətbiqi ilə təhsilin modernləşdirilməsi dövlət siyasətinə yüksəldilmişdir [6].

Cənubi Koreya e-Tədrisin inkişafında tanınmış bir liderdir (universitetlərin 80%-i bu öyrənmə modelindən istifadə edir). Elektron təhsilin istifadəsi qanunvericilik səviyyəsində bir sıra qanun və standartlarla tənzimlənir. 1997-ci ildən bəri aşağıdakılar qəbul edildi: “Davamlı Təhsil Qanunu”; “E-Tədris Sənayesinin İnkişaf Qanunu”; “Rəqəmsal onlayn məzmunun istifadəsinə dair İnkişaf Qanunu”; “Elektron təhsil üçün keyfiyyət standartı” və s. Dövlət idarələri və nazirlikləri (Əmək Nazirliyi, Təhsil, Elm və Texnologiya Nazirliyi, İqtisadiyyat Nazirliyi) müxtəlif sahələrdə- müntəzəm təhsildə, peşə hazırlığı və ixtisasartırma sahəsində elektron təhsilə dəstək verir və inkişaf etdirir [4].

Fransada 2002-ci ildə gələcəyi qurmağın əsas vasitəsi elan olunan İnternet və informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının inkişafını tənzimləyən bir qanun qəbul edildi. Qanun tədris prosesinin bütün sahələrində (uşaq bağçasından universitetə) elektron tədrisin həyata keçirilməsinə dair 2008-ci ildə Fransa dövlət büdcəsindən maliyyələşdirilən “100% kursant üçün rəqəmsal formada 100% kurs” proqramını qəbul etdi.

2004-cü ildə Avstraliya milli səviyyədə informasiya iqtisadiyyatının inkişafı üçün bir strategiya qəbul etdi və bu çərçivədə elektron təhsil sisteminə əsaslanan "Bilik Mədəniyyətinin Qurulması" Təlim Planı hazırlandı.

1998-ci ildən bəri Yeni Zelandiya elektron təhsilin inkişafı üçün "İnteraktiv Təhsil"; Rəqəmsal Üfüqlər; Məktəblər üçün E-Tədris Fəaliyyət Planı 2006–2010" strategiyalar qəbul etmişdir.

İngiltərədə yeni elektron pedaqogikaya yiyələnmək üçün təhsilin inkişafı üçün xüsusi bir strategiya (2008–2014) hazırlanmış və həyata keçirilmişdir. Açıq təhsilin keyfiyyətinə nəzarət üzrə xüsusi bir Şura (ODLQC - Açıq Məsafədən Təhsil Keyfiyyət Şurası) yaradılmışdır [10].

Rusiya Federasiyasında 29 dekabr 2012-ci il tarixli, 273-FZ sayılı "Rusiya Federasiyasında Təhsil haqqında" Federal Qanun, e-tədrisdən istifadə edərək təhsil proqramlarının həyata keçirilməsinə dair qanuni normaları təsdiqləmişdir. Elə həmin ildə Elektron Tədrisin İnkişafına dair İdarələrarası Qrup təşkil edildi və 2013-cü ildə Rusiya Federasiyası Təhsil və Elm Nazirliyi 2013-2015-ci illər üçün Elektron Tədrisin İnkişafına dair Hərtərəfli Tədbirlər Planını təsdiqlədi. 2015-ci ilin may ayında təhsil mühitinin əlçatanlığını təmin etmək və texnoloji yenilikləri tətbiq etmək üçün yeni mexanizmlərin tətbiqinə yönəlmiş, 112 milyard rubldan çox maliyyələşdirmə ilə 2016-2020-ci illər üçün Təhsilin İnkişafına dair Federal Hədəf Proqramı təsdiq edildi. Və 2016-cı ilin oktyabr ayında rəqəmsal texnologiyalardan istifadə edən ruslar üçün yüksək keyfiyyətli və sərfəli onlayn təhsil sisteminin inkişafına yönəlmiş "Rusiya Federasiyasındakı müasir rəqəmsal təhsil mühiti" Prioritet Layihəsi

təsdiq edildi.

2011-ci ildən etibarən Qazaxıstanda cəmiyyətin yeni bir məlumatlandırma mərhələsi - elektron təhsilin təhsil sisteminin inkişafında aparıcı innovativ istiqamət kimi tanınması başladı. 2020-ci ilə qədər təhsil təşkilatlarının 90 faizinin elektron təhsil modelindən istifadə edəcəyi planlaşdırılır. 2013-cü ildə Başqırdıstanda Təhsil Nazirliyi 2013–2017-ci illər üçün elektron təhsil sisteminin inkişafı konsepsiyasını təsdiqlədi.

Qeyd etmək lazımdır ki, "e-Learning" termini nisbətən yaxın zamanda postsovet təhsil məkanının elmi istifadəsinə daxil olub və bir çox sahələri- kompüter təlimi; təlimin inkişafı üçün metodlar və texnologiyalar; məsafədən təhsil; virtual təhsili əhatə edir.

UNESCO mütəxəssisləri bu terminin mənasını belə müəyyənləşdirmişlər: "Elektron təhsil İnternet və multimediya vasitəsilə öyrənməkdir". Xarici tədqiqatçılar elektron tədrisə aşağıdakı kimi baxırlar [9];

Clark R. rəqəmsal bir cihaz, kompüter və ya mobil cihaz tərəfindən öyrənməni dəstəkləmək üçün istifadə edilən təlimat kimi görür. Professor Guri-Rosenblit əlavə funksiyalardan tutmuş üz-üzə siniflərin onlayn siniflərlə əvəzlənməsinə qədər dəyişə biləcək öyrənmə hədəflərini reallaşdırmaq üçün elektron medianın istifadəsi prosesi kimi baxır. A.Koohang və K.Harman elektron tədrisi elektron mühit vasitəsilə tədrisin aparılması kimi tərif edirlər.

Professor González-Videgaray MariCarmen E-tədrisə internet vasitəsilə tələbələr və müəllimlər arasında qarşılıqlı əlaqə üçün məlumat və kommunikasiya texnologiyalarına əsaslanan təlim kimi baxır [2].

29 dekabr 2012-ci il tarixli, 273-FZ sayılı "Rusiya Federasiyasında təhsil haqqında" Federal Qanununun 16-cı maddəsi aşağıdakı tərifini təsbit etmişdir: "Elektron təhsil, verilənlər bazalarındakı məlumatları istifadə edərək təhsil fəaliyyətinin təşkilini kimi başa düşülür. təhsil proqramlarının həyata keçirilməsində istifadə olunur və informasiya texnologiyalarının, texniki vasitələrin, habelə informasiya və telekommunikasiya şəbəkələrinin işlənməsini təmin edir, göstərilən məlumatların rabitə xətləri ilə ötürülməsini, tələbələrin və müəllim heyətinin qarşılıqlı əlaqəsini təmin edir" [1]

HƏR ŞEY NECƏ BAŞLADI.

Elektron təhsilin tərifləri müxtəlifdir, lakin hamısı seçilmiş təlim formatının təşkilinin texnoloji bir xüsusiyyətinin mövcudluğuna işarə edir. Buna görə də tədris prosesində istifadə olunan ilk texniki vasitələrin ixtirasından bəri elektron təhsilin inkişaf tarixini nəzərdən keçirmək məsləhətdir.

Başlanğıc nöqtəsi Ohio Dövlət Universitetində amerikalı professor S. Presinin "Avtomatlaşdırılmış müəllim" ixtirası idi - məqsədi testlərin yoxlanılmasına sərf olunan vaxtın azaldılmasından ibarət olan müəllim işinin avtomatlaşdırılması olan bilikləri yoxlamaq üçün bir cihaz, nəticədə müəllim və şagirdin fərdi işi imkanı. Cihaz 1928-ci ildə patentləşdirilib. Görünüşünə görə, bir sual və cavab seçmək üçün açarları olan kiçik bir pəncərənin olduğu bir daktiloya bənzəyirdi. Cavablar seçildikcə aparat növbəti suala keçdi. Cihaz düzgün cavab sayğacı ilə təchiz edilmişdir. Beləliklə, müəllimin testi aparmaq və yoxlamaq üçün vaxtı azaldı və vərəqin testlə cihaza qoyulması və son test nəticəsinə baxılması ilə azaldı [7].

XX əsrin ilk yarısı sürətli texnoloji böyümə, teleqraf və telefonun ortaya çıxması ilə xarakterizə olunur. Lakin bunların təlim prosesində istifadəsi ilə bağlı etibarlı faktlar yoxdur. Əsasən, texnologiyanın istifadəsi 1910-20-ci illərdə çəkilmiş fotosəkillər və film klipləri ilə məhdudlaşdı. videoya çevrildi. Amerika məktəblərində müəllimlər yepiskoplar vasitəsilə illüstrasiyaların və səssiz filmlərin proyeksiyasından fəal şəkildə istifadə etməyə başladılar.

Radio və televiziyanın inkişafı ilə təhsil müəssisələri onlardan tədris prosesində istifadə imkanları axtarmağa başladı. Bu çox böyük bir irəliləyiş idi, bunun sayəsində təlimin tamaşaçıları yüz dəfə artdı. Ancaq keçən əsrin 30-cu illərində təhsil proqramlarının yayımı yüksək xərclərə görə uğursuz oldu. Eyni dövrdə ABŞ-da televiziya təhsil proqramlarının və kanallarının nümayişi başladı, prosesləri izləmə fürsəti ortaya çıxdı. İkinci Dünya Müharibəsi öz düzəlişlərini etdi: Amerika hərbiçiləri səs lentlərinə yazılmış ifadələri dinləmək və təkrarlamaqla xarici dilləri öyrənməkdə ciddi nəticələr əldə etdilər. İlk cəhdlər yeni texnologiyaların və ənənəvi təhsilin uyğun olduğunu və birlikdə işləyə bildiklərini göstərdi.

1953-cü ildə Houston Universiteti ilk video kurslarını təklif etdi. Təhsil materiallarını səs kasetlərinə, CD və DVD-lərə yazma inqilabi fikri növbəti onilliklər üçün obyektiv bir reallıqdır. Audio və video mənbələrindən istifadə bu gün də elektron tədrisdə populyardır [2].

1969-cu ildə Böyük Britaniyanın Açıq Universitetinin qurulması elektron təhsilin inkişafına daha çox təsir göstərmişdir. Tamamilə müasir texnologiyaların istifadəsinə yönəldilmiş məsafədən təhsil ideyası, İngilis alimi, Hərbi Hava

Qüvvələri üçün təhsil proqramlarının direktoru J. Stobart tərəfindən 1926-cı ildə ixtisaslaşmış bir təhsil müəssisəsi yaratmağı təklif etdiyi zaman formalaşdırılmışdır. - Hava Universiteti, lakin 1960-cı illərə qədər bu fikir öz təcəssümü tapmadı. 1962-ci ildə İşçi Partiyasının lideri Michael Young Açıq Universitetin yaradılmasını təklif etdi. "Hava Universiteti" layihəsi əvvəllər müzakirə olunduğundan, İngiltərənin Təhsil Nazirliyi, Laborites dəstəyi ilə 1963-1969-cu illərdə bu fikri həyata keçirdi. Evdəki elmi laboratoriyalar, televiziya və radio mühazirə verilişləri - bütün bunlar ənənələri məhv edən və geniş təbəqə üçün yüksək keyfiyyətli təhsili açan ilk təhsil ocağı olan Açıq Universitetin tarixinə düşdü.

Əsasən Avropa və Asiyada bir sıra ölkələrdə məsafədən təhsil verən təhsil müəssisələri meydana çıxdı:

1972 - Universidad Nacional de Education bir Distanciya, İspaniya;

1974 - Əllamə İqbal Açıq Universiteti, Pakistan;

1978 - Sukhothai Thammathirat Açıq Universiteti, Tayland;

1982 - Koreya Milli Açıq Universiteti, Koreya;

1984 - Universitas Terbuka, İndoneziya.

1979-cu ildə Çin Peyk Yayımından istifadə edən Milli Radio və Televiziya Universitetləri Şəbəkəsini yaratdı [9].

1980-ci illərin sonu və fərdi kompüterlərin mövcudluğunun artması öyrənmə avtomatlaşdırma proseslərinə yeni təkan verdi. Kompüter təhsili oyunları meydana çıxdı. Daha sonra, daha mürəkkəb bir tədris sistemləri meydana gəldi, məsələn, reallıq simulyatorları. Microsoft kimi global mərkəzli firmalar da daxil olmaqla yüzlərlə firma təhsil proqramı hazırlayır. İlk elektron dərslər

meydana çıxır, kompüter təqdimatları və test proqramları fəal şəkildə istifadə olunur.

İnternet radio və televiziya ilə müqayisədə daha əhəmiyyətli bir inqilabi sıçrayış etdi. Ən sadə öyrənmə veb saytları yaradılır. Bu təlim formatının təmin etdiyi imkanları qiymətləndirərək işçilərini yetişdirmək üçün təşkilatın təşəbbüskarı ilk olanlardır: vaxta və pula qənaət; səyahət xərclərinin azaldılması; daha çox işçi yetişdirmək imkanı; öyrənmənin davamlılığı; təlim prosesinin izlənməsi. Beləliklə, 1990-cı illərin sonlarında naviqasiya, mətn forumları, rol əsaslı tətbiqetmələr və s. İstifadə edərək ilk ticarət məhsulları ortaya çıxdı. Elektron təhsil sahəsində standartlar fəal inkişaf edir. Bu dövrdə daha mürəkkəb elektron tədris mənbələri (kompüter simulyatorları və simulyatorlar, uzaqdan giriş imkanı olan sistemlər), tədris prosesinin təşkili və dəstəklənməsi üçün elektron sistemlər yaradılır, elektron tədrisin keyfiyyəti və səmərəliliyinin qiymətləndirilməsinə yanaşmalar inkişaf etdirilir.

Dünyanın hansı yerində olmasından asılı olmayaraq istənilən tələbə ilə ünsiyyət qurmaq və onlardan rəy almaq imkanı var idi. Veb əsaslı öyrənmə ilə təhsil mənbələrini veb saytlara yükləmək mümkün oldu (əvvəlcə mətn və ya şəkil şəklində). İndiyə qədər bu mərhələdə istifadəçilər materiallara şərh vermək və ya məzmun yaratmaq fürsəti tapmadılar.

Daha sonra bu fürsət müəllimin kursun məzmununu müəyyən bir modul sxeminə əsasən formalaşdırmasına imkan verəcək LMS (Learning Management System) vasitəsi ilə həyata keçiriləcəkdir. Kurs təşkilatının bu formatı mətn, video və səs mənbələrinin istifadəsini, habelə forumdakı praktik ça-

lışmaları, testləri və ünsiyyəti nəzərdə tutur. Müəllim materialların öyrənmə marşrutunu, məntiqi və kursun quruluşunu müəyyənləşdirir.

2004-cü ilə qədər elektron təhsil sürətlənmiş və geniş yayılmışdır. Elektron Tədrisə dəstək verən sistemlərin sayı artdı. Vahid, idarəolunan mərkəzləşdirilmiş bir mühitin yaradılmasına ehtiyac var idi. Elektron təhsil idarəetmə sistemləri sadə müəllif proqramlarından tədris məzmunu idarəetmə sistemlərinə qədər inkişaf edərək yeni formalar alır. İki tamamlayıcı sistem xüsusilə geniş yayılmışdır:

- 1) LMS (learning management sistemi) - təlim tədbirlərinin, onlayn təlimlərin, virtual siniflərin və kursların planlaşdırılması, keçirilməsi və idarə olunması üçün bir sistem;
- 2) LCMS - müəlliflərə tədris materialları yaratmaq üçün təsirli vasitələr təqdim edən təlim məzmunu.

İnkişaf etdikcə e-Tədris ənənəvi təlimə müxtəlif formalarda daxil edilmişdir. Artıq əldə olunduğunda dayanmadan elektron təhsil sosial şəbəkələri (Twitter, Facebook) və sosial xidmətləri (Google-dən təhsil müəssisələri üçün GoogleApps xidmətinin inkişafı) əhatə edir.

2008-2009-cu illərdə, elektron təhsilin tədrisən buludda iştirakı var, lakin e-öyrənmənin tamamilə buludun içinə girəcəyini söyləmək hələ tezdir. Bu, xidmət işləyən sistemin qiymətləndirmə vasitələri istisna olmaqla virtual öyrənmə mühitinin çox hissəsini həyata keçirməsi ilə əlaqədardır, çünki bu xidmətlərin ilkin inkişafında təhsil prosesinin xüsusiyyətləri nəzərə alınmırdı. Sosial xidmətlər inkişaf etdiricilərinin bu problemi də həll edəcəyi bir baxış var [5].

İkinci nəsil veb texnologiyalar və sürətli internetin inkişafı elektron təhsilə

yeni imkanlar gətirir. Təlim prosesində interaktiv saytlar yaratmaq və veb seminarlar (onlayn seminarlar) həyata keçirmək mümkün olur.

Sosial xidmətlərin yayılması ilə yanaşı, yeni bir elektron təhsil dalğası meydana gəldi - Kütləvi Açıq Onlayn Kurslar (MOOCs). Bu konsepsiya D.Cormier tərəfindən 25 tələbədən ibarət bir qrup üçün yaradılan bir kursu izah etdikdə tətbiq olundu, onlar təhsil haqqını ödədilər və kredit almaq üçün kurs keçdilər, eyni zamanda kurs dünyanın hər yerində qeydiyyatdan keçmiş istifadəçilər üçün açıq idi [3].

MOOCs müxtəlif formalarda ola bilən və geniş istifadə olunan pulsuz və ya pulsuz onlayn kurslardır. Bunların iki növü var:

xMOOC (böyük universitetlər tərəfindən tətbiq olunan və ənənəvi təhsil formasını xatırladan, təhsil məzmunu video mühazirələrlə mərkəzləşdirilmiş veb səhifələr, tədris modulunun sonunda və ya bir həftədə kompüter testi imkanı, müəllimə yönəldilmişdir);

cMOOC (dinləyici, muxtariyyət, interaktivlik və açıqlığa yönəlmiş, müəllim təhsil prosesində vasitəçi rolunu oynayır, şagird təlim prosesini təşkil etmək və iştirak etməkdən məsuldur).

Rusiya da daxil olmaqla Avropa ölkələri Avropa Parlamentinin tətbiqi və istifadəsi istiqamətində bir kurs keçiblər. Bu gün keyfiyyətli tədris kurslarına çıxış təmin etmə problemini həll edən ən populyar və fəal şəkildə inkişaf edən elektron təhsil modelidir. Bu istiqamət ölkəmizdə fəal inkişaf edir. Openup ED layihəsi çərçivəsində MESI kütləvi istifadə üçün nəzərdə tutulmuş açıq təhsil kurslarına ev sahibliyi edən lms.mesi.ru veb saytını hazırladı. Moskva Dövlət Univer-

siteti MV Lomonosov adına Moskva Dövlət Universiteti "Sərhədsiz Universitet" layihəsini həyata keçirir, məqsədi əlçatan və ömürlük təhsil üçün bir təhsil platforması yaratmaqdır.

YENİ FORMALAR - YENİ BİLİK

Rusiyanın qabaqcıl universitetləri (MSU, SPbPU, SPbSU, NUST MISIS, NRU HSE, MIPT, UrFU və ITMO) Milli Açıq Təhsil Birliyi Platforması yaratdılar. Bu, Rusiya ali təhsil sisteminin yeni bir elementi kimi elektron tədris və açıq təhsili təbliğ edən iddialı, müasir bir layihədir. Yaradılan təhsil platforması Rusiya universitetlərində təhsil alan əsas fənlər üzrə onlayn kurslar təklif edir [11].

Yeni İnternet texnologiyalarının yayılması təhsil mühitinin dəyişdirilməsinə təsir göstərmişdir. Podcasting fəal şəkildə inkişaf edir - təhsil media mənbələrini yükləməyə və eyni seriyanın yeni mənbələrinin görünməsinə izləməyə imkan verən podkastların (audio və / və ya video sənədlərin) yaradılması və yayılması prosesi. Təlim kursları getdikcə daha çox sevdiyiniz seriallara baxmağa bənzəyir. Materialın təqdim etmə üsulları da dəyişir. Elektron təhsil sahəsində xarici və yerli tədqiqatçıların 2015–2016-cı illər olduğunu düşünürlər. elektron təhsil sahəsində bir kəşf oldu: getdikcə daha çox təhsil müəssisəsi və ticarət təşkilatı tədrisdə yeni texnologiyalardan istifadə edir:

- mikro tədris. Tədris materialının mikro dozalarda, kiçik hissələrdə, 5 dəqiqədən çox olmayan nəzəri materialın təqdim edilməsi və hər bir blokun mikro tapşırıqlarla birləşdirilməsi. Araşdırmalara görə, bu yanaşma öyrənməyi asanlaşdırır, öyrənmək qorxusunu azaldır, motivasiyanı artırır;
- videolar. Mikrovideo kliplər tanış bir interaktiv məlumat təqdimatı forma-

sından istifadə edir və ən yaxşı mütəxəssislərdən etibarlı elmi məlumat verir;

- fərdiləşdirmə. Fərqli yaş, təhsil səviyyəsi və sürəti tələbələrin tələblərini nəzərə alaraq tədris materiallarının formalaşdırılması (fərdi öyrənmə yollarının inkişafı, şəxsi söhbət botları). Öyrənmə yolu, istifadəçinin onsuz da mövcud və əldə edilmiş biliklərindən, üstünlüklərindən və imkanlarından asılı olaraq təlim kursunun fərdi keçməsinə nəzərdə tutur. Şəxsi söhbət botları bir tələbənin potensialını üzə çıxarmağa imkan verir, çünki insan faktoru bir çox tələbənin canlı ünsiyyətdə özlərini tam anlamalarına mane olur. Chatbot, utancaq şagirdin yeni bir şəxsiyyət yaratmasına imkan verən öz xarakterinizi yaratmağa imkan verir;
- gamification. Mükafatlar, döş nişanları, ulduzlar, kuboklar və s. Kimi təhsil prosesinə oyun elementlərinin əlavə edilməsi; vəzifələrin tədriscən ağırlaşması; füsunkar personajların və canlı süjetlərin yaradılması; sürpriz effektinin tətbiqi (yeni atribut və ya süjet qıvrımı);
- çarpaz platforma. Müxtəlif növ elektron cihazlarda (stasionar kompüterdə, noutbukda, planşetdə, telefonda) tədris materiallarını açma bacarığı.

Elektron texnologiyaların inkişaf yolunu izləyərək, elektron təhsilin öz tarixinə və müvafiq elmi və nəzəri əsaslarına sahib olduğunu iddia etmək olar.

E-Learning, biliklərin ötürülməsi prosesini əsaslı şəkildə dəyişdirən, bu prosesin bütün iştirakçılarını və yalnız müəllim və şagirdləri deyil, həm də təhsil təşkilatını təsir edən yenilikçi bir tədris yoludur. Hər hansı bir yenilik kimi, elek-

tron təhsil fərqli bir münasibətlə qarşılaşır, tərəfdarları və müxalifləri var.

Təbii ki, yeniliklərin tətbiqi, xüsusən də ilkin mərhələlərdə bir sıra problemlərlə əlaqəli sürətli bir proses deyil. Elektron tədrisdən istifadənin əsas imkanları və məhdudluqları barədə qısa məlumat cədvəldə verilmişdir. Hər bir hədəf qrupunun mövqeyindən göstərilən üstünlükləri və mənfi cəhətləri daha ətraflı nəzərdən keçirək.

Elektron təhsil öyrənmələrə imkan yaradır. Elektron təhsilin şübhəsiz üstünlüyü, müxtəlif səbəblərdən yaşayış yerini dəyişdirə bilməyən və ya maddi və ya fiziki imkanları məhdud insanlar tərəfindən bilik əldə etməkdir. Bu gün elektron təhsil ev şəraitində, pulsuz və ya ənənəvi təhsildən əhəmiyyətli dərəcədə az əldə edilə bilər. Bu, sosial bərabərsizlik və bərabər imkanlar təmin etmək problemini həll edir - indi çox maddi sərvətə sahib olmadan dünyanın ən yaxşı universitetlərində təhsil ala bilərsiniz. Bundan əlavə, təhsil yaşayış yeri, şəxsin yaşı, sağlamlıq vəziyyəti, elitliyi və maddi təminatından asılı olmayaraq əldə edilə bilər.

ELEKTRON TƏHSİL HƏM DƏ PEŞƏKAR BÖYÜMƏYƏ KÖMƏK EDƏ BİLƏR.

Sertifikata sahib olmaq, öz inkişafına maraq və biliyə susuzluq işgötürənin nəzərində müsbət görünür. Bir insanın elektron formada əldə etdiyi bilik miqdarı onun fərdi qabiliyyətlərindən asılıdır, lakin sertifikata sahib olmağın özü yüksək motivasiya və özünütəşkilət səviyyəsini ortaya qoyur. Təhsilin əlçatanlığı və açıqlığı müasir bir insana təhsil və əsas fəaliyyəti birləşdirərək həyat boyu öyrənməyə imkan verir.

Elektron təhsilin tətbiqi işçilərin təlimi üçün kommersiya və dövlət qurumla-

rı üçün bir sıra üstünlüklər yaradır: üz-üzə və daha ucuz olan elektron kursların alınması yolu ilə səmərəliliyi itirmədən təlim xərclərini 70% -ə endirmək yenidən istifadə edilə bilər; təlimlə əlaqəli azaldılmış səyahət xərcləri; təşkilatın iş xüsusiyyətlərini nəzərə alan unikal kursların yaradılması; daha çox işçi üçün təlim imkanları təmin etmək; təhsil prosesi ilə bağlı statistik məlumatların toplanması; təlimin məhsuldarlığının artırılması.

Elektron təhsil texnologiyaları təlim intensivliyinin artmasına kömək edir, çünki, müxtəlif növ məlumat məlumatlarını və sistemlə şagirdin interaktiv qarşılıqlı əlaqəsini birləşdirməyə imkan verir; multimedia komponentlərinin, qrafika, animasiya, video və səs formatlarının istifadəsi əyani və yadda qalan materialların yaradılmasına kömək edir. Psixoloji və pedaqoji tədqiqatlar göstərir ki, məlumatların multimediyaya təqdimatı materialın effektiv mənimsənilməsi üçün daha çox imkanlar yaradır. Bunun səbəbi, multimediyaya vasitələrinin, təlimin effektivliyinin asılı olduğu insanın duyğu orqanları üzərində birləşmiş təsiri olmasıdır.

Elektron təhsilin tətbiqi fərdi təlimin effektivliyini artırmağa imkan verir. Təlimin fərdiləşdirilməsi, fərdi qabiliyyətlərin xüsusiyyətləri ilə təyin olunan fərdi öyrənmə sürətini seçmək qabiliyyətidir. Bu format müstəqil iş bacarıqlarının inkişafına kömək edir; tələbə fərdi bir traektoriya və öyrənmə sürətini qurur, fərdi təlim modullarına və hissələrinə keçə bilər və ya qayıda bilər, müəllimə vaxtında bağlanmır və s. Beləliklə, elektron tədris texnologiyaları öyrənməyə olan mənfi münasibətlərin aradan qaldırılmasına kömək edir. Məsələn, ötürülmüş və ya buraxılmış materialı başa düşməməyə əlaqəli passivlik.

Elektron mənbələr, əlbəttə ki, motivasiyaya da təsir edir, narahatlıq azalır, müəllimin psixoloji narahatlığı, həyəcanı və qorxusu, tələbənin çox vaxt potensialına çatmasına imkan verməyən qrupun təsiri aradan qaldırılır; subyektiv qiymətləndirmə amili aradan qaldırılır.

Bununla birlikdə, elektron təhsilin aşkar faydalarına baxmayaraq, bir elektron təhsil kursuna yiyələnmək üçün çox iradə lazımdır. Uğurlu öyrənmə üçün həlledici amillər müstəqillik, özünütəşkil və şagirdin güclü motivasiyasındadır. Bir şəxs müəllim nəzarəti olmadan bilik əldə edə bilmirsə, elektron təhsil onun üçün deyil. Elektron təhsil düşünülmüş və məlumatlı bir qərardır.

Kompüter savadlılığının olmaması başqa bir məhdudlaşdırıcı amildir. Bir çoxları üçün mobil tətbiqetmələrə, fayl yükləmə proqramlarına, söz işləmə, video ünsiyyətə yiyələnmək böyük bir problemdir.

Elektron təhsil müəllim və digər öyrənənlərlə şəxsi əlaqə təmin etmir. Bəzi insanlar üçün emosional əlaqələrin olmaması bu təlim formatının bir dezavantajıdır. Bu dezavantaj veb seminarlar və video konfranslarla qismən kompensasiya edilə bilər.

Kazan Federal Universitetinin professoru Faina Ratner hesab edir ki, tədris prosesinin həddindən artıq texnoloqlaşdırılması həddindən artıq fərdiliyin formalaşmasına təsir edir və İnternet mühitində davamlı iş fərdin informasiya təhlükəsizliyi probleminin yaranmasına kömək edir.

Elektron təhsilin çatışmazlıqları arasında, məlumat həddindən artıq doyma və təhsil prosesinin idrak yükü problemini ayırmaq olar. Veb səhifələrlə işləmək, hiper bağlantıların bolluğu, oxunan (ba-

xılan) materialın paralel assimilyasiyası və hiperlinkləri izləyərkən məntiqi mühakimə zəncirinin qurulması qarşıya qoyulmuş vəzifənin kontekstini genişləndirir və çətinləşdirir. Məlumatın düzgün qurulmaması nəticəsində tələbə təhsil trayektoriyasından kənara çıxıb bilər.

DV Galkin elektron mühitdə “yarı bitmiş” biliklərin mövcudluğundan və bolluğundan irəli gələn “bilik eroziyası” adlı bir problemi boşluğa gətirib çıxarır. bilik əldə etmə ilə idrak təcrübəsi arasında ... Bu, multimedia vasitələrinin istifadəsinin mənfi nəticələrini minimuma endirmək üçün müəyyən tələblər qoyur (məlumat həddindən artıq yüklənmə, ergonomik problemlər, diqqətin yayındırılması və s.) [12].

Elektron təhsilin istifadəsinin ilkin mərhələlərində müəllimlər bir sıra çətinliklərlə üzləşə bilər, məsələn, elektron təhsil mənbələrinin vaxt aparan inkişafı; informasiya texnologiyaları biliklərinin kifayət qədər olmaması; təlim kursunun elektron formata köçürülməsinin qeyri-mümkünlüyü və ya çətinliyi; tədris materialının təqdim etmə trayektoriyasının dəyişdirilməsinə ehtiyac; şəxsi yaradıcılığın aktivləşdirilməsi; rəhbərlikdən motivasiya olmaması. Müəllim heyətinin elektron təhsil sistemində cəlb edilməsi, universitetdə onsuz da qurulmuş təşviq sistemindən və ya milli xüsusiyyətlərdən asılı olaraq inkişaf etdirilən təşviq mexanizminə əsasən mümkündür. Bunlar təhsil yükündə elektron məzmunun inkişafına sərf olunan vaxtın nəzərə alınması kimi motivasiya formaları ola bilər; müəllimlərin fərdi reytinginin həyata keçirilməsi və sonradan bonusla çevrilə bilən elektron təhsil vasitələrinin istifadəsi, tətbiqi və tətbiqi üçün bal toplanması; keyfiyyət nişanlarının verilməsi və s. [8].

Yeni müasir informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının, innovativ didaktik və metodoloji texnologiyaların istifadəsi pedaqoji bacarıqların, ixtisasların artırılmasına və nəticədə pedaqoji reytingdəki mövqelərin möhkəmlənməsinə kömək edir. Əlavə qazanılmış müəllim bacarıqlarına aşağıdakılar daxildir: müasir telekommunikasiya texnologiyalarına sahib olmaq (müasir yerli və qlobal şəbəkə avadanlıqlarından, veb kameralardan, audio və video konfranslar üçün proqramlar və s.) istifadə etmək bacarığı; elektron tədris vəsaitlərinin, qrafik, səs və video məlumatların yaradılması; təhsil prosesinin idarə edilməsinin əsaslarını bilmək, tələbələr üçün fərdi trayektoriyaların yaradılması. Bilik ötürmə prosesinin optimallaşdırılması və avtomatlaşdırılması bir sıra üstünlüklər verən təlim idarəetmə sistemlərinin istifadəsini nəzərdə tutur.

Educational təhsil məlumatlarının qurulması üçün modul bir quruluşun istifadəsi müxtəlif təlim formaları üçün (təlimlər, peşə hazırlığı) eyni təlim sistemindən istifadə etməyə imkan verir;

- xüsusi avadanlıq və reaktivlərin istifadəsini əvəz edən müxtəlif prosesləri simulyasiya etmək bacarığı;
- bir sıra funksiyaları texniki sistemlərə ötürərək müəllimin elmi fəaliyyət və tələbələrlə fərdi iş üçün şəxsi vaxtını azad etmək;
- vahid standartlardan istifadə etməklə təhsil sahəsində qabaqcıl dünya təcrübəsindən istifadə və təkrarlanması;

- Training təlim sistemi vasitələrindən istifadə etməklə biliklərə tez-tez və çevik nəzarətin təşkili.

Müasir şərtlər bir təhsil təşkilatının (universitet, kollec, tədris mərkəzi) hədəf auditoriyanı cəlb etmək üçün hər cür say göstərməsini tələb edir, çünki təhsil fəaliyyətləri ilə bağlı tələblərin sərtləşdirilməsi, maliyyələşmənin azaldılması və "demoqrafik çuxur" rəqabətin artmasına səbəb olmuşdur. Təhsil xidmətləri bazarı.

Fərdi tədris proqramının və tələbələrin fərdi trayektoriyasının formalaşması bir təşkilatdan bütün fənlər üzrə mövcud təhsil və interaktiv mənbələri aydın şəkildə başa düşməsinə tələb edir.

E-tədrisin xidmətlərinə olan tələbi azaldacağı və təhsil sistemindən sıxışdıracağı qorxusundan yeni təhsil formalarının tətbiqinə həvəs göstərməyən müəllim heyətinin aşağı motivasiya problemini də qeyd etmək lazımdır. Elektron tədris tətbiq edən təhsil təşkilatları da bu kimi problemləri qeyd edirlər: elektron kursların yaradılması və saxlanması müəllimləri elmi işdən yayındırır ki, bu da universitetin strukturunda elektron kursun idarə edilməsində iştirak edən xüsusi bölmələrin ayrılmasını tələb edir; kütləvi açıq onlayn kursların inkişafı layihələrində iştirak hələ əlavə xərclərdən başqa bir şey gətirmədi.

Eyni zamanda, elektron təhsil getdikcə populyar və tələb olunan bir təhsil formasına çevrilir, çünki, yeni təhsil standartlarının tətbiqi ilə bağlı bir çox problemin həllinə imkan verir.

ƏDƏBİYYAT

1. Федеральный закон от 29.12.2012 № 273-ФЗ «Об образовании в Российской Федерации» .
2. Аюлов А.М., Кенжебулатова С.С. E-learning как новая парадигма в системе

- высшего образования // Вестник КарГУ, 2016.
3. Можаяева Г.В. Массовые он-лайн курсы: новый вектор в развитии непрерывного образования // Открытое и дистанционное образование, 2015. – № 58
 4. Дондукова Н.Н. Электронное образование (e-learning) в Республике Корея // Вестник бурятского государственного университета, 2014. – № 15. – url: <https://cyberleninka.ru/article/n/elektronnoe-obrazovanie-e-learning-v-respublike-koreya>.
 5. Магомедова К.Т. Этапы развития электронного обучения и их влияние на появление новых технологических стандартов качества электронного обучения // Вестник Южно-уральского государственного университета. Серия: Образование. педагогические науки, 2015. – № 2.
 6. Можаяева Г.В. Электронное обучение в вузе: современные тенденции развития. Гуманитарная информатика. [Электронный ресурс]. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/elektronnoe-obuchenie-v-vuze-sovremennye-tendentsii-razvitiya>.
 7. Ситникова Ю.А. Начальный этап в истории развития электронного обучения // Наука, техника и образование, 2015. – № 12(18).
 8. Зубикова О., Исмуратова Г., Куфлей О., Суеркулова Н., Ястребова И. Электронное обучение: руководство по применению и внедрению в вузе. – Костанай: ТОО «Центрум», 2016.
 9. Analytical survey Distance Education for the Information Society: Policies, Pedagogy and Professional Development. Moscow 2000, 86 pp., UNESCO Institute for Information Technologies in Education.
 10. Рут С. // Открытые системы. СУБД, 2010. – № 3. – url: <https://www.osp.ru/os/2010/03/13001922>.
 11. Карамов Д.Р. Виртуальные MOOK-платформы в процессе образования на примере цифровых кочевников. Connect. [Электронный ресурс]. URL: <http://connectuniversum.tsu.ru/blog/cuj2015/1039.html>.
 12. Галкин Д.В. // Гуманитарная информатика, 2010. – № 3. – url: <http://huminf-tsu.ru/ejournal/magazine/3/gal2.html>.

REFERENCES

1. Federal Law of December 29, 2012 No. 273-FZ "On Education in the Russian Federation".
2. Ayulov A.M., Kenzhebulatova S.S. E-learning as a new paradigm in the higher education system // Bulletin of KarGu, 2016.
3. Mozhaeva G.V. Mass online courses: a new vector in the development of lifelong education // Open and distance education, 2015. - No. 58
4. Dondukova N.N. Electronic education (e-learning) in the Republic of Korea // Bulletin of the Buryat State University, 2014. - No. 15. - url: <https://cyberleninka.ru/article/n/elektronnoe-obrazovanie-e-learning-v-respublike-koreya>.

5. Magomedova K.T. Stages of development of e-learning and their impact on the emergence of new technological quality standards for e-learning // Bulletin of the South Ural State University. Series: Education, pedagogical sciences, 2015. - No. 2.
6. Mozhaeva G.V. E-learning at a university: current development trends. Humanitarian informatics. [Electronic resource]. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/elektronnoe-obuchenie-v-vuze-sovremennye-tendentsii-razvitiya>.
7. Sitnikova Yu.A. The initial stage in the history of the development of e-learning // Science, technology and education, 2015. - № 12 (18).
8. Zubikova O., Ismuratova G., Kufley O., Suerkulova N., Yastrebova I. E-learning: a guide to application and implementation in the university. - Kostanay: LLP "Centrum", 2016.
9. Analytical survey Distance Education for the Information Society: Policies, Pedagogy and Professional Development. Moscow 2000, 86 pp., UNESCO Institute for Information Technologies in Education.
10. Ruth S. // Open systems. DBMS, 2010. - No. 3. - url: <https://www.osp.ru/os/2010/03/13001922>.
11. Karamov D.R. Virtual MOOC platforms in the educational process on the example of digital nomads. Connect. [Electronic resource]. URL: <http://connectuniversum.tsu.ru/blog/cuj2015/1039.html>.
12. Galkin D.V. // Humanitarian informatics, 2010. - No. 3. - url: <http://huminf.tsu.ru/ejurnal/magazine/3/gal2.html>.

ЛИТЕРАТУРА

1. Федеральный закон от (Federal law from) 29.12.2012 № 273-ФЗ «Об образовании в Российской Федерации» About education in the Russian Federation " .
2. Аюлов А.М., Кенжебулатова С.С. E-learning как новая парадигма в системе высшего образования / E-learning as a new paradigm in the higher education system / Вестник КарГУ, 2016.
3. Можяева Г.В. Массовые он-лайн курсы: новый вектор в развитии непрерывного образования / G.V. Mozhaeva Mass online courses: a new vector in the development of lifelong education / Открытое и дистанционное образование, 2015. – № 58
4. Дондукова Н.Н. Электронное образование (e-learning) в Республике Корея / Dondukova N.N. Electronic education (e-learning) in the Republic of Korea // Вестник бурятского государственного университета, 2014. – № 15. – url: <https://cyberleninka.ru/article/n/elektronnoe-obrazovanie-e-learning-v-respublike-koreya>.
5. Магомедова К.Т. Этапы развития электронного обучения и их влияние на появление новых технологических стандартов качества электронного обучения / Magomedova K.T. Stages of development of e-learning and their impact on the emergence of new technological quality standards for e-learning / Вестник Южно-уральского государственного университета. Серия: Образование. Пе-

- дагогические науки, 2015. – № 2.
6. Можаяева Г.В. Электронное обучение в вузе: современные тенденции развития. Гуманитарная информатика./ G.V. Mozhaeva E-learning at a university: current development trends. Humanitarian informatics./ [Электронный ресурс]. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/elektronnoe-obuchenie-v-vuze-sovremennye-tendentsii-razvitiya>.
 7. Ситникова Ю.А. Начальный этап в истории развития электронного обучения // Наука, техника и образование, Sitnikova Yu.A. The initial stage in the history of the development of e-learning // Science, technology and education 2015. – № 12(18).
 8. Зубикова О., Исмуратова Г., Куфлей О., Суеркулова Н., Ястребова И. Электронное обучение: руководство по применению и внедрению в вузе./ Zubikova O., Ismuratova G., Kufley O., Suerkulova N., Yastrebova I. E-learning: a guide to application and implementation in the university/ – Костанай: ТОО «Центрум», 2016.
 9. Analytical survey Distance Education for the Information Society: Policies, Pedagogy and Professional Development. Moscow 2000, 86 pp., UNESCO Institute for Information Technologies in Education.
 10. Рут С. Открытые системы./ Root S. Open Systems/ СУБД, 2010. – № 3. – url: <https://www.osp.ru/os/2010/03/13001922>.
 11. Карамов Д.Р. Виртуальные MOOC-платформы в процессе образования на примере цифровых кочевников./ Karamov D.R. Virtual MOOC platforms in the educational process on the example of digital nomads. Connect./ [Электронный ресурс]. URL: <http://connectuniversum.tsu.ru/blog/cuj2015/1039.html>.
 13. Галкин Д.В. Гуманитарная информатика, /D.V. Galkin Humanitarian informatics /2010. – № 3. – url: <http://huminf.tsu.ru/ejurnal/magazine/3/gal2.html>.

MÜƏLLİFLƏR HAQQINDA

Qənbərova Elmira -Bakı Dövlət Universitetinin magistrantı
e-mail: emma.ahmadova93@mail.ru

INFORMATION ABOUT THE AUTHORS

Ganbarova Elmira - master of Baku State University
e-mail: emma.ahmadova93@mail.ru

ИНФОРМАЦИЯ ОБ АВТОРАХ

Ганбарова Эльмира - магистр Бакинского Государственного Университета
e-mail: emma.ahmadova93@mail.ru

TİBB KİTABXANALARINDA TİBBİ STATİSTİKANIN ÖYRƏNİLMƏSİ VƏ XİDMƏTƏ VERİLMƏSİ PROBLEMİ**ZEYNALOVA HİCRAN***Bakı Dövlət Universiteti**AZ 1148, Bakı şəh., Akademik Zahid Xəlilov küçəsi – 23, Azərbaycan Respublikası*

Xülasə. Tibb sahəsində informasiya xidmətinin təşkili zamanı tibbi statistikanın düzgün öyrənilməsi, toplanması və xidmətə verilməsi müasir dövrün mühüm tələblərindəndir. Məlumdur ki, statistika müstəqil ictimai elm sahəsidir. Onun Tibb sahəsini öyrənən istiqamətinə tibbi statistika deyilir və səhiyyə sahəsində öyrənilməsi və təhlili çox əhəmiyyətli məlumat kütləsini özündə əks etdirir. Tibbi statistika iki qrupa bölünür: 1) əhalinin sağlamlığı statistikasını : 2) səhiyyənin statistikasını

Açar sözlər. tibbi statistika, statistik təhlil, ixtisaslaşmış tibb kitabxanaları

THE PROBLEM OF STUDYING AND SERVICING MEDICAL STATISTICS IN MEDICAL LIBRARIES**ZEYNALOVA HICRAN***Baku State University**AZ 1148, Baku, Academician Zahid Khalilov Street - 23, Republic of Azerbaijan*

Abstract. – Proper study, collection and provision of medical statistics in the organization of information services in the field of medicine is one of the important requirements of modern times. It is known that statistics is an independent field of social science. His field of study in medicine is called medical statistics, and his study and analysis in the field of health reflects a very important body of information. Medical statistics are divided into two groups: 1) population health statistics: 2) health statistics:

Keywords: medical statistics, statistical analysis, specialized medical libraries

ПРОБЛЕМА ИЗУЧЕНИЯ И ОБСЛУЖИВАНИЯ МЕДИЦИНСКОЙ СТАТИСТИКИ В МЕДИЦИНСКИХ БИБЛИОТЕКАХ**ЗЕЙНАЛОВА ХИДЖРАН***Бакинский Государственный Университет**AZ 1148, Баку, улица Академика Захида Халилова - 23, Азербайджанская Республика*

Аннотация. Надлежащее изучение, сбор и предоставление медицинской статистики при организации информационных услуг в области медицины является одним из важных требований современности. Известно, что статистика является самостоятельной областью из социальных наук. Его область исследований в области медицины называется медицинской статистикой, а его исследования и анализ в области здравоохранения отражают очень важную информацию.

Медицинская статистика делится на две группы: 1) статистика здоровья населения; 2) медицинская статистика

Ключевые слова: медицинская статистика, статистический анализ, специализированные медицинские библиотеки.

GİRİŞ

Tibb sahəsində informasiya xidmətinin təşkili zamanı tibbi statistikanın düzgün öyrənilməsi, toplanması və xidmətə verilməsi müasir dövrün mühüm tələblərindəndir. Məlumdur ki, statistika müstəqil ictimai elm sahəsidir. Onun Tibb sahəsini öyrənən istiqamətinə tibbi statistika deyilir və səhiyyə sahəsində öyrənilməsi və təhlili çox əhəmiyyətli məlumat kütləsini özündə əks etdirir. Tibbi statistika iki qrupa bölünür:

1. əhalinin sağlamlığı statistikasısı :
2. səhiyyənin statistikasısı:

Tibb müəssisələrində məlumat və statistika fəaliyyətində vahid metodoloji yanaşmaların təmin edilməsi üçün aşağıdakı konsepsiyalar və uçot-statistika vahidləri yaradılmışdır. Bir çox normalar beynəlxalq sənədlərlə tənzimlənilir və statistik məlumatların təhlilində ümumi qaydalar tətbiq olunur. Sağlamlıq vəziyyəti - xüsusi nəzərə alınan əlamətlərin məcmusu ilə müəyyənləşir. (xəstəliklərin mövcudluğu və ya olmaması, tibbi müalicə, dispanser təqib ehtiyacı və s.) Əhalinin sağlamlığına tibbi qiymət verən son tibbi və statistik göstəricilərdir. Sağlamlıq vəziyyətini xarakterizə edən əlamətlər tibbi müayinələrin, tibbi müayinələrin nəticələrinə və tibbi yardım üçün müraciətlərə əsasən nəzərə alınır.

Profilaktik müayinələrə görə insanın sağlamlıq vəziyyətindən asılı olaraq onlar üç qrupa bölünür.

I qrup - heç bir şikayət görməyən, xroniki xəstəliklər və ya fərdi orqan və sistemlərin disfunksiyası olmayan, müa-

yinə zamanı normanın müəyyən olunmuş hədlərindən heç bir sapma aşkar edilməyən sağlam şəxslər.

II qrup - həyati orqanların funksiyalarına təsir etməyən və iş qabiliyyətinə təsir etməyən kəskin və xroniki bir xəstəlik tarixi olan praktik olaraq sağlam şəxslər.

III qrup - sistematik tibbi müşahidə tələb edən xroniki xəstəlikləri olan xəstələr:

- 1) xəstəliyin kompensasiya edilmiş bir gedişi, nadir və qısamüddətli əmək qabiliyyətini itirmək;
- 2) xəstəliyin kompensasiya olunmuş bir gedişi, tez-tez gərginləşmə və uzun müddət davam edən əmək qabiliyyətini itirmək;
- 3) dekompensasiya edilmiş bir kurs ilə, daimi əmək qabiliyyətini itirməyə səbəb olan davamlı patoloji dəyişikliklər.

Əhalinin fərqli ərazilərdə əldə edilən səhiyyə vəziyyətinin statistikasını öyrənərkən, materialın düzgün şifrələməsi çox vacibdir, çünki şifrələmə səhvləri xəstəlik və ölüm hallarının həqiqi mənzərəsini təhrif edə bilər. Bunun üçün müxtəlif ixtisas həkimlərinin təcrübəsində geniş istifadə olunan xəstəliklərin nomenklaturası və təsnifatı haqqında mükəmməl bilik tələb olunur.

Fiziki inkişaf əsas antropometrik məlumatların, fiziki xüsusiyyətlərin göstəricilərinə əsaslanaraq müəyyən bir komandanın və ya şəxsin sağlamlıq vəziyyətinə tibbi qiymət verən kompleks tibbi və statistik göstəricidir.

Əhalinin xəstəliyi - müəyyən bir müddət ərzində xəstəliklərin yayılmasını

xarakterizə edir. Xəstəliyin qeydiyyatı və təhlilinin birləşdirilməsi xəstəliklərin, xəsarətlərin və ölüm səbəblərinin beynəlxalq təsnifatına (ICD) əsaslanan xəstəliklərin, xəsarətlərin və ölüm səbəblərinin təsnifatından istifadə etməklə əldə edilir.

Eyni şəxsin kəskin xəstəlik və ya yaralanma (zəhərlənmə) üçün ilk müalicəsinin bütün halları ilkin müalicədir. İlkin müraciətlərin qeydiyyatı eyni zamanda əhali arasında yeni, yeni diaqnoz qoyulmuş xəstəliklərin qeydə alınmasıdır və ilkin (ilk aşkarlanmış) halların hesablanması üçün əsasdır.

Təkrar bir müraciət, kəskin bir xəstəlik (müalicənin uzadılması zamanı) və ya profilaktik məqsədlər üçün də qeydiyyata alınmış eyni xroniki xəstəlik barədə bir həkimə baş çəkmək hesab olunur.

Xəstənin bir neçə xəstəliyi varsa, onlardan biri əsas (aparıcı) kimi qeyd olunur, qalanları bir-biri ilə əlaqəli və ya səbəb olan kimi nəzərə alınır.

Yoluxucu xəstəliklər və xəsarətlər əhalinin sağlamlığı üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb etdiyinə görə kəskin yoluxucu xəstəliklərin (yoluxucu xəstəlik üçün epidemioloji müayinə kartı) və xəsarətlərin (zədələrin qeydiyyat kartı) qeydiyyatı üçün xüsusi sənədlər verilir.

Yoluxucu xəstəliklərin öyrənilməsi üçün hesab vahidi hər bir yoluxucu xəstəliyin hadisəsidir, yaralanmaların öyrənilməsi üçün isə əmək itkisi və ya xəstənin ölümü ilə nəticələnən zədə hadisəsi. Bu xəstəlik qruplarını təhlil edərkən yoluxucu xəstəliklərin və xəsarətlərin meydana gəlməsinin səbəbləri və şərtləri müəyyən edilir; xəstələrin təcrid edilməsi və xəstəxanaya yerləşdirilməsi şərtləri; profilaktik və epidemiyaya qarşı tədbirlərin təşkili və aparılması.

Tibbi məlumatların hesabatında, xəstəliyin hər birinin günlərlə müddəti və əsas xəstəliyin diaqnozu göstərilməklə, yalnız əmək qabiliyyətinin itkisi halları əks olunur.

Əlillik, xəstəliyin, zədənin və ya patoloji vəziyyətin səbəb olduğu bədənin funksiyalarının əhəmiyyətli dərəcədə pozulması səbəbindən uzanan və ya daimi (mütəmadi), tam və ya qismən əlillikdir. "Əlillik" anlayışının tibbi, sosial və iqtisadi cəhətləri var. Əlilliyin qurulmasının nəticəsi işin qeyri-mümkünlüyü və ya iş şəraitində və xarakterində bir dəyişiklikdir. Bundan əlavə, əlilliyi olan insanlar Rusiya Federasiyasının qanunvericiliyi ilə nəzərdə tutulmuş dövlət sosial müdafiəsini alırlar (pensiya, peşə təhsili, məşğulluq, protez, spa müalicəsi və s.).

Ölüm halları - hesabat dövründə ölənlərin sayı ilə təyin olunan tibbi və statistik bir göstəricidir. Ölənlər haqqında məlumatlar hər bir ölümün ölüm səbəbi olan xəstəliyin əlaməti ilə qeyd etməklə nəzərə alınır.

Tibbi uçot vahidi bölmələrinə eləcə də aşağıdakılar daxildir: cərrahiyyə, əməliyyat sonrası ağırlaşma, diaqnostik (radioloji, endoskopik və s.) Tədqiqat, tibbi prosedur (immobilizasiya, sargı, fizioterapevtik prosedurlar və s.).

Cərrahi əməliyyatların qeydiyyatı ilə eyni vaxtda istifadə olunan anesteziya növü, əməliyyatın fəsadları və nəticəsi də nəzərə alınır.

Kliniki şöbələrin (otaqların) iş keyfiyyətini qiymətləndirmək üçün istifadə olunan statistik vahidlərə aşağıdakılar da daxildir: klinikanın diaqnozu ilə xəstəxananın son diaqnozu arasındakı uyğunluq, habelə təbiəti və səbəbini göstərən tibbi yardım göstərilməsində hər hansı bir nöqsan.

ƏDƏBİYYAT

1. Xələfov A.A. Kitabxana və cəmiyyət. Daki, Azərnəşr, 2013. 360 s.
2. Qurbanov A.İ. İnformatika. Bakı, Mütərcim, 2018. 305 s.
3. https://kartaslov.ru/%D0%BA%D0%BD%D0%B8%D0%B3%D0%B8/%D0%96%D0%B8%D0%B4%D0%BA%D0%BE%D0%B2%D0%B0_%D0%9E_%D0%98_%D0%9C%D0%B5%D0%B4%D0%B8%D1%86%D0%B8%D0%BD%D1%81%D0%BA%D0%B0%D1%8F_%D1%81%D1%82%D0%B0%D1%82%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%B8%D0%BA%D0%B0_%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D1%81%D0%BF%D0%B5%D0%BA%D1%82_%D0%BB%D0%B5%D0%BA%D1%86%D0%B8%D0%B9/1
4. <https://www.twirpx.com/file/1115356/>
5. <https://medstatistic.ru/presents.html>
6. Kazimi P.F. İnformasiya mühəndisliyi Bakı, Mütərcim, 2018, 260 s.

REFERENCES

1. Khalafov A.A. Library and society. Daki, Azerneshr, 2013. 360 p.
2. Qurbanov A.İ. Informatics. Baku, Translator, 2018. 305 p.
3. https://kartaslov.ru/%D0%BA%D0%BD%D0%B8%D0%B3%D0%B8/%D0%96%D0%B8%D0%B4%D0%BA%D0%BE%D0%B2%D0%B0_%D0%9E_%D0%98_%D0%9C%D0%B5%D0%B4%D0%B8%D1%86%D0%B8%D0%BD%D1%81%D0%BA%D0%B0%D1%8F_%D1%81%D1%82%D0%B0%D1%82%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%B8%D0%BA%D0%B0_%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D1%81%D0%BF%D0%B5%D0%BA%D1%82_%D0%BB%D0%B5%D0%BA%D1%86%D0%B8%D0%B9/1
4. <https://www.twirpx.com/file/1115356/>
5. <https://medstatistic.ru/present.html>
6. Kazimi P.F. Information Engineering Baku, Translator, 2018, 260 p.

ЛИТЕРАТУРА

1. Халафов А.А. Библиотека и общество. Даки, Азернешр, 2013. 360 с.
2. Гурбанов А.И. Информатика. Баку, Переводчик, 2018. 305 с.
3. https://kartaslov.ru/%D0%BA%D0%BD%D0%B8%D0%B3%D0%B8/%D0%96%D0%B8%D0%B4%D0%BA%D0%BE%D0%B2%D0%B0_%D0%9E_%D0%98_%D0%9C%D0%B5%D0%B4%D0%B8%D1%86%D0%B8%D0%BD%D1%81%D0%BA%D0%B0%D1%8F_%D1%81%D1%82%D0%B0%D1%82%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%B8%D0%BA%D0%B0_%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D1%81%D0%BF%D0%B5%D0%BA%D1%82_%D0%BB%D0%B5%D0%BA%D1%86%D0%B8%D0%B9/1

4. <https://www.twirpx.com/file/1115356/>
5. <https://medstatistic.ru/present.html>
6. Казими П.Ф. Информационная инженерия Баку, Переводчик, 2018, 260 с.

MÜƏLLİFLƏR HAQQINDA

Zeynalova Hicran -Bakı Dövlət Universiteti, Kitabxanaşünaslıq kafedrasının müəllimi
e-mail: hicran.zeynalova77@mail.ru

ИНФОРМАЦИЯ ОБ АВТОРАХ

Зейналова Хиджран -Бакинский Государственный Университет, преподаватель
кафедры библиотековедение
e-mail: hicran.zeynalova77@mail.ru

INFORMATION ABOUT THE AUTHORS

Zeynalova Hicran- Baku State University, lecturer at the Department of Library
Science
e-mail: hicran.zeynalova77@mail.ru

TƏDBİRLƏR

HEYDƏR ƏLİYEV VƏ AZƏRBAYCANDA KİTABXANA İŞİ

AMEA-nın Mərkəzi Elmi Kitabxanasında (MEK) Heydər Əliyev lektoriyasının "Heydər Əliyev və Azərbaycanda kitabxana işi" adlı növbəti məşğələsi keçirilib. İştirakçılar öncə müstəqil Azərbaycan dövlətinin banisi, Ümummilli Lider Heydər Əliyevin MEK-in foyesindəki büstünün önünə əklil qoyaraq dahi liderin əziz xatirəsini yad ediblər. Sonra MEK tərəfindən Ulu Öndər Heydər Əliyevin anadan olmasının 98-ci ildönümü münasibətilə hazırlanmış videoçarx izlənilib.

Tədbirdə AMEA MEK-in baş direktoru, professor Məmməd Əliyev, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin Prezident Kitabxanasının direktor müavini Kəmalə Sarıcalinskaya, ADA Universiteti Kitabxanasının direktoru Elçin Məmmədov, "Elm" nəşriyyatının direktoru Səbuhi Qəhrəmanov, Azərbaycan Dillər Universitetinin Elmi Kitabxana-informasiya Xidməti Mərkəzinin direktoru Cəmilə Əliyeva çıxış ediblər.

Elmi Kitabxana-informasiya Xidməti Mərkəzinin direktoru Cəmilə Əliyeva çıxışını kitabxana ictimaiyyəti ilə paylaşırıq.

Azərbaycan torpağı böyük tarixi şəxsiyyətlər yetişdirmişdir. Onlardan biri də xalqımızın böyük oğlu, Ümummilli lider, siyasi və ictimai fəaliyyəti ilə əsrin tarixi hüdudlarına sığmayan görkəmli şəxsiyyət, Azərbaycan Respublikasının qurucusu Heydər Əlirza oğlu Əliyevdir. Heydər Əliyev xalqımızın ən ağır günlərində mübarizə sükranını cəsarətlə idarə etməyi bacarmış tarixi şəxsiyyətdir. Müasir Azərbaycanın uğurları məhz onun uzaqgörən siyasətinin bəhrəsidir

Ümummilli lider Heydər Əliyevin hələ Azərbaycana birinci rəhbərliyi dövründə tarixçi alimlərimiz çox haqlı olaraq 1969-1985-cü illəri əhatə edən bu dövrü Azərbaycanın inkişafında dönüş dövrü kimi xarakterizə edirlər. Bu illərdə respublikamızda mədəni quruculuq sahəsində həyata keçirilən böyük tədbirlər digər sahələrdə olduğu kimi kitabxana işinin inkişafına da müsbət təsir göstərmiş, əvvəllər ləğv edilmiş kitabxanalar plana uyğun qaydada ardıcıl olaraq bərpa olunmuş, kənd, rayon yaşayış məntəqələrində kitabxanalar təşkil edilmiş, kitabxanaların maddi-texniki bazası möhkəmləndirilmiş, kitabxana işinin maliyyələşdirilməsinə diqqət artırılmışdır. Respublikada kütləvi kitabxana şəbəkəsi ilə yanaşı, ayrı-ayrı idarə və müəssisələrin, nazirliklərin və ictimai təşkilatların kitabxana şəbəkələri də böyük tərəqqi əldə etmişdilər. Bu dövrdə xüsusilə Azərbaycan Təhsil Nazirliyinin (o zaman Maarif, Ali və Orta İxtisas Təhsili nazirlikləri), Səhiyyə Nazirliyinin, Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin, Milli Elmlər Akademiyasının kitabxana şəbəkələri əsaslı surətdə yenidən qurulmaqla oxuculara kitabxana xidmətinin təşkilini xeyli yaxşılaşdırmağa müvəffəq olmuşdular. Kitabxanalar təhsil və elm sahəsinin əsas atributlarından biri kimi təhsilin və elmin inkişafına, böyük tövələr vermişdir. 1969-1982-ci illərdə təhsil kitabxanalarının inkişafı sahəsində böyük işlər görülmüş, demək olar ki, bütün orta təhsil müəssisələrində kitab-

xanalar yaradılmış və onların kitab fondu tədris ədəbiyyatı, dərsliklər, dərs vəsaitləri, ədəbi-bədii və elmi ədəbiyyatla zənginləşdirilmişdi.

Respublikamızda hər il 10-12 min nüsxə tirajla 1200-1300 adda kitab nəşr edilirdi. 70-80-ci illərdə 20 cildlik "Azərbaycan Ədəbiyyatı Kitabxanası", 50 cildlik "Dünya Uşaq Ədəbiyyatı Kitabxanası", 100 cildlik "Dünya Ədəbiyyatı Kitabxanası" nəşr edilmişdi. Nəşriyyat işi sahəsində ən mühüm hadisə xalqımızın tarixində ilk dəfə Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasının çapdan çıxması olmuşdur. Sovet dövründə bu nəşrin çapına dörd dəfə -1934, 1938, 1959 və 1965-ci illərdə təşəbbüs göstərilmiş, lakin hər dəfə müvəffəqiyyətsizliyə uğramışdı. Məhz ulu öndər H.Əliyevin böyük zəhməti sayəsində bu iş baş tutmuş, 1976-1988-ci illərdə on cildlik Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasının çapı başa çatdırılmışdır. Xalq şairi Rəsul Rzanın başçılıq etdiyi ensiklopediya kollektivi və baş redaksiya respublikamızda yeni abu-havanın yaranmasında, xalqımızın öz soykökünə qayıtmasında, tarixi hadisələrə düzgün qiymət verilməsində mühüm işlər gördü. Heydər Əliyevin bilavasitə təşəbbüsü və iştirakı ilə İçərişəhərdə Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası üçün müvafiq bir bina tikilmiş, onun maddi-texniki bazası möhkəmləndirilmiş, hər bir cildin tirajı isə nəzərdə tutulmuş 50 mindən 80 minə qaldırılmışdır. Respublikamızda kitabxana işinin inkişafı, yenidən qurulması və kitabxana işi sahəsində böyük islahatlar dövrü olmuşdur.

Heydər Əliyevin 1993-2003-cü illəri əhatə edən ikinci rəhbəriyi Azərbaycan xalqının həyatında baş verən taleyüklü dövrü - müstəqillik dövrünü əhatə edir. Heydər Əliyevin hakimiyyətə yenidən qayıdışından sonra ölkəmizdə iqtisadi, siyasi və sosial sahədə olduğu kimi, mədəniyyət, təhsil və elm sahəsində də mühüm tədbirlər görülməyə, islahatlar aparılmağa, keçmiş totalitar rejimdən miras qalan neqativ hallardan yaxa qurtarılmaya başlandı. Heydər Əliyevin yenidən hakimiyyətə gəlməsi dövlətçiliyimizlə yanaşı, Azərbaycan elmini, mədəniyyətini, təhsilini də dağılmaqdan və məhv olmaqdan xilas etdi. Ulu öndərimizin sayəsində mədəniyyətimiz, milli-mənəvi dəyərlərimiz beynəlxalq aləmdə tanınmışdır.

Mədəniyyətimizin mühüm sahələrindən biri olan kitabxana işi sahəsində çox mürəkkəb dövr olan son 10 ildə olduqca ciddi tədbirlər həyata keçirildi. Hər şeydən əvvəl kəskin maliyyə çətinliyinə baxmayaraq kitabxana şəbəkələri qorunub saxlandı. Bu gün fəxrlə demək olar ki, Azərbaycan MDB ölkələri içərisində dövlət kitabxana şəbəkəsini qoruyub saxlayan, kitabxana müəssisələrinin özəlləşdirilməsini qadağan edən yeganə respublikadır. Bu dövrdə böyük öndər Heydər Əliyev bir neçə dəfə M.F. Axundov adına Azərbaycan Milli Kitabxanasına (əvvəllər Azərbaycan Dövlət Kitabxanası) getmiş, şəxsi kitabxanasından həmin kitabxanaya xeyli kitab bağışlamış, kitabxana, kitabxana işi və kitabxanaçı haqqında parlaq nitqlər söyləmiş, kitabxanaları "xalq, millət üçün, cəmiyyət üçün müqəddəs bir yer, mənəviyyat, bilik, zəka mənbəyi" adlandırmışdır. Fərəhləndirici haldır ki, son 13 ildə kitabxana işi haqqında bir çox sərəncamlar və dövlət qərarları verilmiş, 1999-cu ildə Milli Məclis tərəfindən "Kitabxana işi haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu qəbul edilmişdir. Həmin qanunun böyük öndərimiz tərəfindən imzalanması mədəniyyətimizin bu mühüm sahəsinə böyük dövlət qayğısının təzahürüdür. Xalqımızın böyük oğlu, dünya şöhrətli siyasətçi, müstəqil Azərbaycan dövlətçiliyinin memarı, ümummilli liderimiz Heydər

Əliyevin respublikamıza 34 illik rəhbərliyi dövründə mədəniyyətimizin çox mühüm sahəsi olan kitabxana işi dövlət qayğısı ilə əhatə edilmiş, bu sahə həmişə böyük öndərin diqqət mərkəzində olmuşdur. Məhz buna görədir ki, həmin illər respublikamızda kitabxana işinin tarixinə inkişaf və tərəqqi dövrü kimi daxil olmuşdur.

Ölkəmizdə özəl müəssisələrin yaradılması ilə əlaqədar olaraq yeni özəl kitabxanalar təşkil edilməyə başladı. Xüsusilə təhsil sahəsində özəl təhsil kitabxana şəbəkəsi, ali və orta ixtisas məktəbləri kitabxana şəbəkəsi formalaşmağa başlamışdı.

1998-ci il mart ayının 30-da prezidentin sərəncamı ilə “Azərbaycan Respublikası Təhsil Sahəsində İslahatlar üzrə Dövlət Komissiyası” yaradılmışdı. Təhsilin beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması məqsədilə “Azərbaycan Respublikasının Təhsil İslahatı Proqramı” 1999-cu il iyunun 15-də təsdiq olunmuşdur.

Ölkəmizdə keçirilən təhsil islahatları, təhsil prosesinin daha da təkmilləşməsi və intensivləşməsi universitet kitabxanalarının qarşısında islahat proseslərinin təşkilatçısı kimi olduqca mühüm vəzifələr qoymuşdur.

Müstəqillik illərində universitet kitabxanaları kimi Azərbaycan Dillər Universitetinin kitabxanası da özünün uzun illərdən bəri yaradıb, formalaşdırdığı təcrübəsini və ənənələrini daha da zənginləşdirmiş, qarşıda qoyulmuş yeni vəzifələrə, Azərbaycan təhsilinin və elminin müstəqil, milli əsaslarla inkişafına, təhsil islahatlarına, Azərbaycançılıq ideyalarına, milli ideologiyaya, dövlətçiliyin möhkəmlənməsinə, ulu öndər H.Əliyevin həyata keçirdiyi daxili və xarici siyasətinin təbliğinə xidmət etmişdir.

Azərbaycan Dillər Universitetinin rektoru akademik Kamal Abdulla hələ Slavyan Universitetində rektor işlədiyi vaxt ümummillə liderin rektorlarla görüşü vaxtı rektorlara müraciətən demişdir: “tələbələr mənim sizə əmanətimdir”. Hər il Kamal müəllim birinci kurs tələbələri ilə görüşündə bu hikmətli kəlamları tələbə kollektivi qarşısında deyir: “Siz mənə ümummillə liderin əmanətisiniz” Görüşdə eyni zamanda birinci kurs tələbələrinə lazım olan bədii ədəbiyyatın alıb qayıməsini universitet mühasibatına verən tələbələrin kitabları universitet maliyyəsi ilə ödənilir. Rekorun bu müdrik təşəbbüsü gənc tələbənin evdə şəxsi kitabxanasının bünövrəsinin qurulması, formalaşması məqsədini daşıyır.

Müasir Azərbaycan tarixinin yeni, parlaq səhifələrinin yazılmasında böyük rolunu oynayan bu dahi şəxsiyyətin ümummillə liderimiz olması bizi sevindirir. İllər, əsrlər keçəcək, ancaq Azərbaycan tarixinin Heydər Əliyev dövrü tariximizin ən parlaq səhifələrindən biri kimi qalacaq. Azərbaycanda kitabxana işinin tarixinə dönüş dövrü kimi daxil olan bu illərdə kitabxana quruculuğu sahəsində əldə olunan nailiyyətlərin, əhəliyyə kitabxana xidmətinin təşkili sahəsində meydana gələn yeni iş forma və üsullarının təhlil edilib öynənilməsinə və ümumiləşdirilməsinə böyük ehtiyac duyulmaqdadır.

Ümummillə liderin Azərbaycan rəhbərliyinə qayıdışı ilə ölkənin ictimai-siyasi, sosial, iqtisadi, elmi-mədəni həyatında, beynəlxalq əlaqələrində dönüş yarandı, elmi əsaslara, beynəlxalq norma və prinsiplərə uyğun müstəqil dövlət quruculuğu prosesi başlandı. Onun qoyduğu siyasət xətti indi də Prezident İlham Əliyev tərəfindən davam etdirilməkdədir. Onun memarı olduğu dövlət siyasəti uzun illər yazılmaqla bitməyən mövzuları əhatə edib və edəcək.

H.Əliyevin vəfatından sonra respublikamızın çoxsaylı kitabxana şəbəkələri ulu

öndərin xalqımızın milli mənəvi sərvəti olan əsərlərini toplayıb saxlamaq, gələcək nəsillərə çatdırmaq, xalq kütlələri içərisində təbliğ etmək vəzifəsini həyata keçirməyə çalışır. Bu vəzifə kənd kitabxanalarından başlamış, Milli Kitabxanaya qədər bütün kitabxanalar tərəfindən şərəflə yerinə yetirilir.

Cəmilə xanım çıxışının sonunda Azərbaycan dövlətçilik tarixində, eləcə də mədəniyyət quruculuğunda müstəsna rol oynamış Heydər Əliyevin həyat və yaradıcılığı Kitabxana işi ilə əlaqədar əsərlər yazmış mərhum professor Abuzər Xələfovun və Filologiya elmləri doktoru Aybəniz xanım Kəngərlinin tədqiqatlarını xüsusi qeyd etmişdir.

ƏLİYEVƏ CƏMİLƏ FƏRHAD QIZI

Azərbaycan Dillər Universiteti,
Elmi kitabxana və informasiya xidməti mərkəzinin direktoru
jamilya02@gmail.com

MÜNDƏRİCAT

Quliyev Oruc Kitabxana resurslarının istifadəsində müəlliflik hüquqları problemi	7
Qurbanov Azad Kitabxana informasiya fəaliyyətində bibliometrik təhlil alətləri	19
Kazimi Pərviz Erkən tarixdə sosial-mədəni kommunikasiya və dinlərin meydana gəlməsi.....	27
Həsənova N.Ə., İsrəfilova E.N. İnformasiya mübadiləsinin reallaşmasında avtomatlaşdırılmış iş yerlərinin rolu	41
Abdullayeva Adilə, Məmmədov Elçin Füzuli rayonunun talan edilmiş kitab və kitabxana mədəniyyəti	49
Quliyev Natiq Kompüterlərin viruslardan müdafiəsi haqqında	57
Ağamirzəyev Orxan Kitabxana-informasiya menecmentinin müasir xüsusiyyətlər.....	68
Kazimi Parviz, Üsubəliyev Orxan Müstəqillik illərində Azərbaycanda kitab məhsullarının tiraj xüsusiyyətləri	79
Qənbərova Elmira Elektron təlim texnologiyalarının təkamül tarixi	90
Zeynalova Hicran Tibb kitabxanalarında tibbi statistikanın öyrənilməsi və xidmətə verilməsi problemi.....	103
Tədbirlər.....	108

CONTENTS

Kuliev Orudzh The problem of copyright in the use of library	7
Gurbanov Azad Bibliometric analysis in library information activity	19
Kazımı Parvız Social and cultural communication in early history and the rise of religions.....	27
Hasanova N. A., Israfilova E.N. The role of automated workplaces in the implementation of information exchange	41
Abdullayeva Adila, Mammadov Elchin The destroyed culture of book and library in the Fizuli regions	49
Guliyev Natik About protecting computer against viruses	57
Agamirzayev Orkhan Main features of library-information management	68
Kazimi Parviz, Usubaliev Orkhan Circulation features of book products in azerbaijan in the years of independence	79
Ganbarova Elmira Evolutionary history of electronic education technologies.....	90
Zeynalova Hicran The problem of studying and servicing medical statistics in medical libraries	103
Events.....	108

СОДЕРЖАНИЕ

Кулиев Орудж Проблема авторских прав при использования библиотечных ресурсов	7
Курбанов Азад Библиометрический анализ в информационной деятельности библиотеки	19
Казими Парвиз Социально-культурная коммуникация в ранней истории и возникновение религии	27
Гасанова Н.А., Исрафилова Е.Н. Роль автоматизированных рабочих мест в реализации информационного обмена	41
Абдуллаева Адиля, Мамедов Эльчин Уничтоженная книжной и библиотечной культуры Физулинского района	49
Гулиев Натик О защите компьютера от вирусов	57
Агамирзаев Орхан Основные особенности библиотечно-информационного менеджмента	68
Казими Парвиз, Усубалиев Орхан Особенности тиража книжной продукции в азербайджане в годы независимости	79
Ганбарова Эльмира История эволюции технологий электронного образования	90
Зейналова Хиджран Проблема изучения и обслуживания медицинской статистики в медицинских библиотеках	103
Мероприятия.....	108

NƏŞRİYYAT REDAKTORU:
Günay Xəlilova

KOMPÜTER TƏRTİBATI VƏ DİZAYN:
Elnarə Qurbanova

*Jurnal Azərbaycan Respublikası
Ədliyyə Nazirliyində qeydə alınmışdır.
Şəhadətnamə № 4342,17.05.2021.*

Jurnal "Mütərcim"
Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzində
çap olunmuşdur.

*Yığılmağa verilmişdir: 01.06.2021.
Çapa imzalanmışdır: 20.06.2021.
Formatı 70x100%
Həcmi 7,25 ç.v.*

e-mail: mutarjim@mail.ru
www.mutercim.az